ISSN : 2350-0700

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुनरीक्षिता सन्दर्भिता शोधपत्रिका
A Peer Reviewed Research Journal of Shree Somnath Sanskrit University

शोधज्योतिः
Śodhajyotiḥ

वर्षम् - ०१ अङ्कः-०१ जनवरी-दिसम्बर-२०१९

Chief Editor
Prof. Gopabandhu Mishra

Managing Editor
Prof. Vinod Kumar Jha

Editors
Prof. Archana Kumari Dubey
Dr. Janakisharan Acharya
Dr. Kartik Pandya

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

शोधज्योतिः Śodhajyotiḥ
वर्षम् - ०१ अङ्कः-०१ जनवरी-दिसम्बर-२०१९

ISSN : 2350-0700

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुनरीक्षिता सन्दर्भिता शोधपत्रिका

A Peer Reviewed Research Journal of Shree Somnath Sanskrit University

शोधज्योतिः

ŚODHAJYOTIḤ

Year-1, Vol.-1 January – December 2019

Chief Editor
Prof. Gopabandhu Mishra

Managing Editor
Prof. Vinod Kumar Jha

Editors
Prof. Archana Kumari Dubey
Dr. Janakisharan Acharya
Dr. Kartik Pandya

SHREE SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY, VERAVAL

Publisher:

Dr. Dashrath Jadav

Registrar, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Advisory Committee:

Prof. P. N. Shastri

Vice Chancellor, Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed University) New Delhi

Prof. Dev Narayan Jha

Vice Chancellor,

Prof. Kamlesh Choksi

Director, Bhasha Bhavan, Gujarat University, Ahmedabad

Prof. Harshdev Madhav

Ahmedabad

Prof. Rabindra Kumar Panda

Professor, Department of Sanskrit, Pali & Prakrit, The M S University, Vadodara

Prof. Devendra Nath Pandeya

Dean, Faculty of Veda & Vedanga, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Dr. Narendrakumar L. Pandya

Principal, University Constituent Sanskrit College, Veraval

Managing Editor

Prof. Vinod Kumar Jha

Editorial Committee

Prof. Archana Dubey

Dr. Janakisharan Acharya

Dr. Kartik Pandya

Note: The statements and views expressed by the authors of articles in this Journal are their own and not necessarily of the Editorial Committee. The responsibility of the facts stated, opinions expressed, or conclusions reached, is entirely that of the author of respective research articles and that Shree Somnath Sanskrit University accepts no responsibility for them.

ISSN : 2350-0700

Registration No. : GH/SH/4/GSU/2997/1607/Pt- III/KH-1 dated 11-04-2005

Published by : Shree Somnath Sanskrit University, Veraval, Gujarat – 362 266

Price : ₹ 100 Annual Subscription (For India)

Address : Shree Somnath Sanskrit University,
Rajendra Bhuvan Road, Veraval, Dist. Gir-Somnath, Gujarat, India – 362 266

Telephone : (+91-2876) 244531, 244532

Email : shodhjyoti@gmail.com

Website : www.sssu.ac.in

Statement about the ownership and other particulars about newspapers

ŚODHAJYOTIḤ

A Peer Reviewed Research Journal of Shree Somnath Sanskrit University

FORM IV

(See Rule 8 under Section 5 of the Press and Registration of Book Act, 1867)

1.	*Place of the Publication :*	Shree Somnath Sanskrit University, Veraval, Gujarat - 362 266
2.	*Periodicity of its Publication :*	Annual (Yearly)
3.	*Printer's Name :*	Jalaram Graphics & Offset
	Nationality :	Indian
	Address :	Near Paramhans Apartment, Behind Kaveri Hotel, S.T. Road, VERAVAL Dist. Gir Somnath, Gujarat - 362 266
4.	*Publisher's Name :*	The Registrar
	Nationality :	Indian
	Address :	Shree Somnath Sanskrit University Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL Dist. Gir-Somnath, Gujarat – 362 266
5.	*Editor's Name :*	Prof. Gopabandhu Mishra
	Nationality :	Indian
	Address :	Shree Somnath Sanskrit University Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL Dist. Gir-Somnath, Gujarat – 362 266
6.	*Names & Addresses of Individuals : who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one percent of the total capital*	Shree Somnath Sanskrit University Rajendra Bhuvan Road, VERAVAL Dist. Gir-Somnath, Gujarat – 362 266

I, Dr. Dashrath Jadav, *Registrar*, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval, Gujarat hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

(Dr. Dashrath Jadav)
Signature of Publisher

शुभाशंसा

भगवतः श्रीसोमनाथस्य परमानुग्रहेण श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य "शोधज्योतिः" इत्यभिधानं शोधपत्रम् इदम्प्राथम्येन प्राकाश्यमायातीति परमस्य मोदस्यायं विषयो वर्तते।

श्रीसोमनाथो द्वादशसु ज्योतिर्लिङ्गेषु प्रथमज्योतिर्लिङ्गत्वेन सुतरामखिलैः उपास्योऽस्ति। साम्बसदाशिवस्येदं ज्योतिस्स्वरूपं मनसि निधाय तस्य चिदानन्दरूपं सर्वथा सर्वैः ध्यायते। तथा चाह भगवत्पादः आद्यश्रीशङ्कराचार्यः -

"चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्" इति। प्रसङ्गे एतस्मिन् परमशिवस्य रूपसङ्कल्पनायाम् एकतः "ज्योतिस्स्वरूपम्", अपरतः "चिदानन्दरूपम्" सुतरां द्योतितमस्ति। अर्थात् सकलानां प्राणिनाम् अन्तःकरणे यः परमात्मा शिवस्वरूपः ज्योतिरिव नित्यं द्योतमानमस्ति सः स्वयं प्राणिषु चैतन्यं निदधाति आनन्दं च जनयति। बहिरङ्गतया स्थूलतया दृश्यमाने संसारे प्राणिशरीरे च एतत् सूक्ष्मं सत्त्वं निरीक्षितुं पारेदृश्वानाः ऋषयः दार्शनिकाः प्रभवन्तितराम्। एषा निरीक्षा शोधदृष्टिरित्याख्ययाऽभिधातुं शक्यते। तथा च एतादृश्या शोधदृष्ट्या यत् ज्ञानज्योतिः उदेति तेन समग्रं जगत् उद्भासितं भवति। यद्यपि तमः घनीभूतं व्यापकं विशालं च भवति तथापि लघुकायेऽपि ज्योतिषि एव तम् अपाकर्तुं यत्नः स्वयमेव विद्यमानो भवति। विश्वकविः रवीन्द्रनाथ ठाकुरोऽपि आह - तमोऽस्ति, तमोऽस्ति इति कथनमात्रेण तमः न दूरीभवति, तदर्थम् एको लघुः प्रदीपः ज्वालनीयो भवति। तमः स्वयमेव अपसरति। "शोधज्योति"रित्याख्यं शोधपत्रमिदं संस्कृतं भारतीयां च संस्कृतिमाश्रित्य अखिले जनमानसे यद् भ्रान्तिरूपं तमो व्याप्तमस्ति, तथा च श्रुति-स्मृति-वेदाङ्ग-पुराणोनिषदादि-रामायणमहाभारत-विविधदर्शन-नानाविधकाव्यनाटकादि-नाट्यशास्त्रार्थशास्त्रादि-प्रकाश्यप्रकाशितासंख्याकपाण्डुलिप्यादिगतविषयेषु अज्ञानाल्पज्ञानांशिकज्ञानादिजन्यं यत् तमः प्रसृतमस्ति तदपाकर्तुम् अनवरतं श्रद्धया निष्ठया प्रसरतुतरामिति भगवान् श्रीसोमनाथो भूयो भूयः सम्प्रार्थ्यते।

संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्लेति भाषात्रयेण आत्मनः कलेवरं विभूषयत् शोधपत्रमिदम् अवश्यप्रकाश्यमिति बहुकालतः विश्वविद्यालयेन निर्णये कृतेऽपि एतावतन्तं कालं यावत् प्रकाशितं नासीत्। तदिदानीम् एतस्य प्रथमोऽवतारः प्रभातेऽरुणोदय इव ज्योतिषं विभावयति इति एतदर्थमेतस्य सम्पादने प्रकाशने च तत्परः सहमुख्यसम्पादकः सम्पादकगणः सुतरां श्लाघ्यो विद्यते। एतस्य प्रकाशनाय विश्वविद्यालस्य प्राशासनिको भागो वित्तविभागः शोधसंवर्गश्च धन्यवादैः सभाज्यन्ते।

शोधपत्रमिदं “भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव” इति महाकवेः कालिदासस्य वचोऽनुसृत्य अद्यतनात् अरुणोदयादारभ्य अविश्रान्तं नियमिततया प्राकाश्यं व्रजेत् तथा च “पूर्णता गौरवाय” इति विश्वविद्यालयस्य कालिदासोक्तपङ्क्त्याश्रितं ध्येयवाक्यं साधयितुं सर्वथा स्तरीयशोधलेखानां सम्यक्तया प्रामाणिकतया च प्रकाशनेन देशे विदेशेषु च विश्वविद्यालयस्य गौरवं वर्धयेद् इत्येतदर्थं श्रीसोमनाथः शुभानुग्रहं सततं विदध्यात् इति तं सम्प्रार्थ्य विरम्यते।

गोपबन्धु मिश्रः
कुलपतिः

सम्पादकीयम्

भगवतः ससोमस्य श्रीसोमनाथस्य परमानुग्रहेण यद्विद्वज्जनमनश्चकोरकौमुदी “शोधज्योतिः” इत्यभिधेया श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुनरीक्षिता सन्दर्भिता शोधपुष्करिणीव शोधपत्रिका प्राकाश्यम् आनीयते इति महतः हर्षप्रकर्षस्यायं विषयो वर्तते। श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य काचित् शोधपत्रिका स्यादिति विचारः २०१४ तमे वर्षे तत्कालीनकुलपतेः प्रो. वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिणः कार्यकाले सङ्कल्पितः आसीत्। परम् अस्याः शोधपत्रिकायाः प्रकाशनं न सञ्जातम्। अथोऽथ श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वर्तमानकुलपतिवर्याः प्रो. गोपबन्धुमिश्रवर्याणां प्रेरणया मार्गदर्शनेन च अस्याः शोधपत्रिकायाः प्रथमोऽङ्कः प्राकाश्यमानीतो वर्तते।

अस्मिन्नङ्के विद्वज्जनकृतावगाहशास्त्राज्ञानान्विताः नवदशशोधलेखाः विद्यन्ते ये च ननवोन्मेषशालिप्रतिभावतां शास्त्रप्रविविक्षूणां शोधच्छात्राणां कृते नूनम् उपादेयाः सन्ति। एतेषु शोधलेखेषु प्राच्यपरम्परानुरूपं शास्त्रार्थपद्धत्या तथा च युक्तियुक्तं पूर्वापरपक्षव्याख्यापरम्परामनुसृत्य परस्परं प्रतिपदसिद्धान्तसमीक्षणेन वेद-वेदान्त-व्याकरण-दर्शन-साहित्य-ज्योतिषादिविषयाणां गभीरोऽपि विषयः सरलया शैल्या विवेचितो वर्तते। तत्तच्छास्त्रविदुषां गभीरालेखेन सह शोधच्छात्रेष्वपि लेखनकलां वर्धयितुं तेषामपि शोधनिबन्धानामत्र स्थानं कल्पितमस्ति यच्च शोधपत्रिकायाः सर्वोपयोगित्वं साधयति अन्यांश्च प्रेरयति। अत्र केचन शास्त्रीया निबन्धाः प्राच्यव्याख्यानपरम्परां स्मारयन्ति। केचन गभीरतममपि विषयं सर्वजनबोधजनिकां लेखनकलां शिक्षयन्ति।

प्रो. विनोदकुमार झा परमलघुमञ्जूषायाः आलोके नामार्थविचारं प्रास्तौत् स्वकीयशोधपत्रे। मीमांसकास्तावत् शब्दानां शक्तिं जातौ स्वीकुर्वन्ति न तु व्यक्तौ, वैयाकरणास्तु जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दार्थशक्तिम् अभ्युपगच्छन्ति। अत्र प्रो. झावर्येण शास्त्रोक्तरीत्या पूर्वपक्षम् उद्भाव्य वैयाकरणानां मतं प्रमाणैः पुष्टीकृतम्। भवभूतेः कारुण्यं लिखन्ती प्रो. अर्चनादुबे स्वशोधपत्रमाध्यमेन करुणरसं सर्वरसाधाररूपेण प्रास्तौत्। वेदानां संरक्षणे विकृतिपाठाः कथम् उपकुर्वन्तीति विषये डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही सोदाहरणं व्यवर्णयत्। “अवस्थात्रये वृत्तिविचारः” इति विषये डॉ जानकीशरण

आचार्येण उपनिषत्सु अवस्थात्रयनिरूपणस्य किं प्रयोजनमस्तीति सम्यक् निरूपितम्। कालविषयकं कलनम् अत्यन्तं सूक्ष्मम् अस्ति। सुनिताबेन-ठक्करवर्यया “कालविमर्शः” इत्याख्ये शोधलेखे भारतीयवाङ्मयदिशा कालस्य सूक्ष्मं विवेचनं प्रस्तुतम्। दर्शनशास्त्रेषु प्रसिद्धे सृष्टिकारणवादविषये नैकानि मतानि विद्यन्ते। तत्र ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्योपरि श्रीमदप्पयदीक्षितैः “न्यायरक्षामणिः” विरचिता वर्तते। तत्र अस्य जगतः कारणं किं हिरण्यगर्भः भवितुमर्हति उत न इति यः विचारः उद्भावितः तमेव अनुसृत्य श्रीगणेशहेगडेवर्यः वेदान्तदर्शनस्य शास्त्रार्थपद्धत्या स्वविषयं सम्यक्तया अमण्डयत्। डॉ. पूनम घई महोदयायाः शोधपत्रम् “लीलावती में काव्यसौन्दर्य” इति ज्योतिषसाहित्ययोः काव्यनिदर्शनविषये सेतुरूपेण विद्यते। प्रो. देवेन्दनाथपाण्डेयः वैदिकधर्मस्य विश्वकल्याणभावनां न्यरूपयत्। धर्मविचारशास्त्रे मीमांसादर्शने प्रतिपादितं धर्मस्वरूपम् अत्र विशदतया वर्णितमस्ति। आधुनिकलेखकेषु हरिनारायण-दीक्षितः सुप्रसिद्धः कविः विद्यते। तत्कृतं भीष्मचरितम् इत्याख्यम् आधुनिकमहाकाव्यं विद्वत्समवाये लब्धप्रतिष्ठितमस्ति। तत्र प्रयुक्तानां छन्दसां विषये डॉ. कार्तिकपण्ड्यावर्यस्य आलेखः रमणीयो वर्तते। ग्रन्थालयो भवति ज्ञानागारः। अतः ग्रन्थालये विद्यमानस्य ग्रन्थपालस्य आधुनिकतन्त्राधारिते काले भूमिकाविषये तस्य कौशलविषये च आलेखः नूनम् उपादेयो विद्यते। डॉ. जयेशमुङ्गरावर्यस्य आलेखोऽपि आधुनिकदृष्ट्या विदधानोऽस्ति।

अत्रावसरे श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिवर्यान् प्रो. गोपबन्धुमिश्रवर्यान् प्रति वयं कार्तज्ञ्यं विनिवेदयामः। येषां सततं मार्गदर्शनम् अस्याः शोधपत्रिकायाः प्रकाशने हेतुभूतमस्ति। प्रकाशने सर्वविधप्राशासनिकसहयोगं प्रदत्तवद्भ्यः कुलसचिवेभ्यः डॉ. दशरथजादववर्येभ्यः धन्यताभणितयः भण्यन्ते। अस्याः शोधपत्रिकायाः सन्दर्भितपुनरीक्षणे ये विद्वांसः साहाय्यमकार्षुः तान् प्रति कार्तज्ञ्यपुष्पाणि समर्प्यन्ते। अस्याः पत्रिकायाः मार्गदर्शनसमितिसदस्यानामपि यथाकालं मार्गदर्शनं प्राप्तं तस्मात् तान् प्रत्यपि नमोवाकं प्रशास्महे।

अन्ते ते सर्वेऽपि विद्वांसः प्रणम्याः समभ्यर्चनीयाः सन्ति येषामालेखेन पत्रिकेयं गौरवान्विताऽभूत्। ते चाभिवन्दनीया ये प्रकाशने सर्वथा सहयोगं प्रदायानुगृहीतवन्तः।

विद्वज्जनविधेयाः सम्पादकाः

प्रो. अर्चनाकुमारी दुबे

डॉ. जानकीशरण आचार्यः

डॉ. कार्तिकपण्ड्या

विषयानुक्रमणिका

१. नामार्थविचारः (परमलघुमञ्जूषायाः परिप्रेक्ष्ये)	प्रो. विनोद कुमार झा	१
२. कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते	प्रो. अर्चनाकुमारी दुबे	७
३. अभिज्ञानशकुन्तलङ्लविमर्शः तत्र शिवतत्त्वञ्च	डॉ. ललितः पटेलः	१५
४. वेदानां संरक्षणे विकृतिपाठानां योगदानम्	डॉ. शत्रुघ्न पाणिग्राही	२१
५. अवस्थात्रये वृत्तिविचारः	डॉ. जानकीशरण आचार्यः	२७
६. कालविमर्शः	सुनिताबेन के. ठक्कर	३३
७. ज्यौतिषशास्त्रान्यग्रन्थानां सम्मते संस्कारणाम् आधुनिकयुगे महत्त्वम्	डॉ. रमेशचन्द्र शुक्लः	४९
८. रसगङ्गाधरे उत्तमोत्तमकाव्यस्योदाहरणे व्यङ्ग्यविमर्शः	जिगर एम्. भट्टः	६१
९. काव्यभेदा:	डा. यस्. वि. बी. के. गुप्ता	६७
१०. वास्तुशास्त्रानुसारं वाटकानिर्माणविधानम्	डॉ. हेमुबेन महेश राठौड	७१
११. न्यायकौस्तुभे सङ्गतिनिरूपणम्	मेडूरि. सूर्यनारायणः	७९
१२. हिरण्यगर्भजगत्कारणत्ववादनिरासः	डॉ. गणेश हेगडे	८३
१३. गर्भाधान संस्कार	प्रो. कश्यप एम्. त्रिवेदी	९३
१४. लीलावती में काव्यसौन्दर्य	डॉ. पूनम घई	१०१
१५. Vedic Dharma: A Glorious Theory of Universal Humanity	Prof. D. N. Pandeya	१११

१६. Metrical Nuances in BhīṢmacaritam of Hari Narayan Dikshit

Kartik Pandya १२१

१७. Competences and Skills for Librarian in Electronic Era

Ravindra S Kale १४५

१८. Nutrition in Sports Dr. Jayesh D. Mungara १५१

१९. Yoga for Athletes Rekhaben H. Kachadiya १५५

नामार्थविचारः (परमलघुमञ्जूषायाः परिप्रेक्ष्ये)

प्रो. विनोद कुमार झा*

प्रस्तावना

नाम अर्थात् प्रातिपदिकम्=शब्दः तस्याऽर्थविषये शास्त्रकारेषु पर्याप्तमतभेदो वर्त्तते। मीमांसका नामार्थविषये लाघवात् शब्दस्य शक्तिं जातौ स्वीकुर्वन्ति। नैयायिका जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ नामार्थं स्वीकुर्वन्ति, कारणमत्र महर्षिना गौतमेन पठितं सूत्रमिदं विद्यते- **"जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः"** (न्यायसूत्रे- २/२/६८)। वैयाकरणैर्लक्ष्याऽनुसारं कदाचिज्जातौ[१], कदाचिद् व्यक्तौ[२] कदाचिच्च विशिष्टे अर्थात् जातिविशिष्टव्यक्तौ तथा च व्यक्तिविशिष्टजातौ नामार्थः स्वीक्रियते। परमलघुमञ्जूषायां शक्यतावच्छेदकजात्युपलक्षितव्यक्तावर्थे नामार्थरिति चर्चा विशेषेणोपलभ्यते तथा च गौणरूपेण विशिष्टे अर्थात् जातिविशिष्टव्यक्तौ व्यक्तिविशिष्टजातौ च।

मीमांसकैर्वैयाकरणमतखण्डनं स्वमतोपस्थापनञ्च

मीमांसकाश्शब्दानां शक्तिं जातौ स्वीकुर्वन्ति न तु व्यक्तौ। व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे मीमांसकैर्दोषद्वयं प्रस्तूयते- १. आनन्त्यदोषः २. व्यभिचारदोषश्च। आनन्त्यदोषस्य तात्पर्यं वर्त्तते - देशभेदेन कालभेदेन च व्यक्तिरनन्ता सीमारहिता च भवति। प्रत्येकस्यां व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे आनन्त्यदोषः प्रसक्तो भवति। न च तस्य आनन्त्यदोषस्य निवारणाय नहि सर्वासु व्यक्तिषु प्रत्युत कस्याञ्चिद् एकस्यां व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे न दोषरिति वाच्यम्, तथा सति व्यभिचारदोषस्य सत्त्वात्। कारणं यस्याम् एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहो भवति, तस्या येन शब्देन ज्ञानं क्रियते ततो भिन्नव्यक्तेर्ज्ञानं तेन शब्देन न भवेत्, किन्तु भिन्नव्यक्तेरपि ज्ञानं भवत्येव। एवम्प्रकारेण शक्तिज्ञानरूपकारणस्य अभावेऽपि बोधरूपं कार्यं भवति, तस्मादस्ति व्यभिचाररूपो दोषः। अत एव उपर्युक्तदोषद्वयस्य निवारणाय जातावेव नामार्थशक्तिः स्वीकरणीया।

* व्याकरणसङ्कायाध्यक्षोऽनुस्नातकभवनाध्यक्षचरः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्-३६२२६६

[१] "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"- अष्टाध्यायी, १/२/५८

[२] "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" - अष्टाध्यायी, १/२/६४

जातौ शक्तिस्वीकारेऽपि व्यक्तिं विना जातेरधिष्ठानस्याऽसम्भवाद् 'गामानय' इत्यादौ अन्वयाऽनुपपत्त्या च तदाश्रयव्यक्तेर्बोधो लक्षणाशक्त्या क्रियते। उच्यते च- **'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायते'** अर्थात् या बुद्धिर्निश्चितरूपेण विशेषणात्मिका सञ्जाता वर्तते, यया बुद्ध्या निस्सन्देहं विशेषणं गृहीतं वर्त्तते सा बुद्धिर्विशेष्यं प्रति क्षीणा भवति। उक्तञ्चापि काव्यप्रकाशे- **'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे'**[३] अर्थात् अभिधाद्वारा विशेषणीभूताया जातेर्बोधकत्वेन क्षीणशक्तिकः शब्दो विशेष्यभूतां व्यक्तिं कथयितुं न पारयति। व्यक्तिस्तु लक्षणाद्वारैव उच्यते। अत्र विशेषणशब्देन जातेः तथा च विशेष्यशब्देन व्यक्तेर्ग्रहणं वर्त्तते। विशेषणज्ञानं विना विशेष्यज्ञानं न भवति, तस्माद् व्यक्तिं प्रति विशेषणीभूतायां जातौ शब्दस्य अभिधाद्वारा शक्तिस्वीकारे विशेष्यस्य व्यक्तेर्बोधो लक्षणाद्वारैव जायते।

वैयाकरणैर्मीमांसकमतखण्डनं स्वमतोपस्थापनञ्च

अभिधावृत्त्या उपस्थितार्थेन अन्वयानुपपत्तौ लक्षणावृत्तिः स्वीक्रियते। उक्तञ्चापि- **मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योर्थः प्रयीयते। रूढेः प्रयोजनाद् वाऽसौ लक्षणाशक्तिरर्पिता।।**[४] जातौ शब्दस्य शक्तिरभिधाद्वारा तथा च अन्वयाऽनुपपत्त्या विशेष्यस्य व्यक्तेर्बोधो लक्षणाद्वारा स्वीकारेऽपि व्यक्तिभानानापत्त्येन 'गोत्वम् अस्ति' इत्यर्थे अन्वयाऽनुपपत्त्यभावेन लक्षणास्वीकाराभावात् 'गौरस्ति' इति प्रयोगे मीमांसकमते अव्याप्तिर्वर्त्तते। अस्माकं वैयाकरणानां पक्षे व्यक्तीनामानन्त्येऽपि शक्यतावच्छेदकजातेरुपलक्षणत्वेन[५] तथा च तस्या जातेरैक्येन तादृशजात्युपलक्षितव्यक्तौ शक्तिस्वीकारे अनन्तशक्तिकल्पनाविरहाद् अगौरवापत्तिरेवाऽस्ति। अतः 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिस्थले लक्षणावृत्तौ यथा लक्ष्यतावच्छेदकः तीरत्वादिकं भवति तथैव शक्यतावच्छेदकजातिर्या शक्यार्थस्य व्यक्तेः उपलक्षिका वर्तते तस्याः शक्यतावच्छेदकजातेश्शब्दार्थाऽस्वीकारेऽपि दोषाऽभावो विद्यते। **'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायते'** इत्यनुरोधेन विशेषणविशिष्टविशेष्यबोधे अर्थात् जातिविशिष्टव्यक्तौ तात्पर्येऽपि भवद्भिरुक्तायां व्यक्तेर्विशेषणीभूतायां जातौ शब्दस्य अभिधाद्वारा शक्तिः तथा च विशेष्यव्यक्तौ लक्षणाद्वारा शक्तिः स्वीकरणीयेति तात्पर्येऽस्ति प्रमाणाऽभावः। सहैव जातेरुपलक्षकत्वेन जात्याश्रयभूतसकलव्यक्तिबोधेन व्यक्त्यन्तरस्य बोधाऽप्रसङ्गोऽपि वर्तते, अतः जात्युपलक्षितव्यक्तावेव नामार्थः स्वीकरणीयः। उक्तञ्चापि तन्त्रवार्तिके-

आनन्त्येऽपि हि भावानाम् एकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति।।

---

[३] काव्यप्रकाशस्य द्वितीयोल्लासे दशम्याः कारिकाया वृत्तावुद्धृतमेतत्।

[४] साहित्यदर्पणे- २/९

[५] उपलक्ष्यते अनेनेति उपलक्षणम्=चिह्नम्, करणे ल्युट्।

अर्थात् **भावानाम्**=पदार्थानाम् आनन्त्येऽपि **एकं कृत्वोपलक्षणम्**=जातिमेकामुपलक्षणत्वेन स्वीकृत्य **शब्दः सुकरसम्बन्धः**=शब्दस्य वाच्यतारूपः सम्बन्धः सुग्राह्यो भविष्यति, **न च व्यभिचरिष्यति**=सर्वासु व्यक्तिषु शब्दस्य शक्तिर्विद्यते इति मननात् शब्दे व्यभिचारनामको दोषो न भविष्यति।

अस्माकं मतम् एवम्प्रकारेणापि उचितमेवाऽस्ति। यथा-

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।।

अर्थात् शक्तिग्रहम्=शक्तिज्ञानं व्याकरणाद्, उपमानात्, कोशाद्, आप्तवाक्याद्, व्यवहाराद्, वाक्यस्य शेषाद्, विवृतेः= व्याख्यानात्, सिद्धपदस्य=प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यतः=सामीप्याद् भवतीति वृद्धाः=विद्वांसः वदन्ति। तत्र अष्टसु शक्तिबोधकेष्वुपायेषु शिरोमणिर्व्यवहारो व्यक्तावेव शक्तिं बोधयति, लोके गवादिपदेन व्यक्तेरेव बोधात्।

वस्तुतः **'न ह्याकृतिपदार्थकस्य[६] द्रव्यं न पदार्थः'** इति **"सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ"** सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन आकृतिपदार्थकानां विदुषां मते द्रव्यं पदार्थो न भवति एवं नास्ति, अपितु विशिष्टे पदार्थत्वं विद्यते अर्थात् जातिविशिष्टव्यक्तिराहोस्विद् व्यक्तिविशिष्टजातिः पदार्थो वर्तते। कारणं लोके शब्दप्रयोगेन तथैवाऽनुभवः क्रियते तथा च अनुभवसिद्धस्य अपलापः=असत्यप्रतिपादनम् अयोग्यो भवति।

लिङ्गस्य नामार्थत्वम्- जातेर्व्यक्तेश्चानन्तरं लिङ्गमपि नामार्थो विद्यते, टाबादिप्रत्ययानां नामार्थलिङ्गस्य द्योतकत्वात्। अन्यथा टाबादिप्रत्ययानां नामार्थलिङ्गस्य वाचकत्वे=द्योतकत्वाभावे सति टाबादिप्रत्ययानामभावे स्त्रीलिङ्गेभ्यः 'वाग्', 'उपानद्' इत्यादिभ्यः प्रयोगेभ्यः 'इयं तव वाग्', 'इयं तव उपानद्' एतत्प्रकारकस्य स्त्रीबोधस्य अनापत्तिः स्यात्। वैयाकरणनये 'अयम्' इति व्यवहारविषयत्वं पुंस्त्वम्, 'इयम्' इति व्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्वं तथा 'इदम्' इति व्यवहारविषयत्वं नपुंसकत्वं वर्त्तते। तस्मादेव कारणात् खट्वादिशब्दवाच्यस्य स्तनकेशादिमत्त्वरूपलौकिकस्त्रीत्वाभावेऽपि स्त्रीलिङ्गेभ्यः खट्वादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वद्योतनाय टाबादिप्रत्ययाः क्रियन्ते।

संख्याया नामार्थत्वम्- जातेः, व्यक्तेः लिङ्गस्य चाऽनन्तरम् एकवचनं, द्विवचनं बहुवचनञ्चापि संख्या नामार्थत्वेन स्वीक्रियन्ते, विभक्तीनां संख्याया द्योतकत्वात्। अत एव=विभक्तिसंज्ञकानां सुँप्तिङ्प्रत्ययानां द्योतकत्वादेव **"आदिर्ञिटुडवः"**[७] सूत्रेऽस्मिन् आदिरित्यत्र बहुत्वेऽर्थे एकवचनं 'सुँ' प्रत्ययो

---

[६] आकृतिः पदार्थो यस्येति आकृतिपदार्थकः (बहुव्रीहि-समासः), तस्य आकृतिपदार्थकस्य।

[७] पाणिनीय-अष्टाध्यायी-सूत्रक्रमाङ्कः- १/३/५

भवति। अन्यथा विभक्तिसंज्ञकानां सुँप्तिङ्प्रत्ययानां नामार्थसंख्याया द्योतकत्वाभावे अर्थात् वाचकत्वस्वीकारे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'जस्' प्रत्ययस्य बहुत्वे वाच्यत्वे सति तं विना नामार्थ-बहुत्वप्रतीत्यभावेन तद्बोधाभावाद् बहुत्वबोधनाय आदिरित्यत्र बहुवचनं करणीयम्।

कारकस्य नामार्थत्वम्- कारकमपि पञ्चमनामार्थेन स्वीक्रियते। न च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारकस्य प्रत्ययार्थवाच्यत्वम् अङ्गीकरणीयम्, 'दधि तिष्ठति', 'दधि पश्य' इत्यादौ प्रत्ययं विनापि कर्त्रादिकारकस्य बोधप्रसङ्गात्। न च लुप्तप्रत्ययस्मरणद्वारा कर्त्रादिकारकस्य जनेभ्यः प्रतीतिरिति वाच्यम्, ये जनाः प्रत्ययलोपं न जानन्ति तेषामपि प्रत्ययज्ञानं विना केवलं नामार्थेनैव कर्त्रादिकारकस्य प्रतीतिसम्भवात्।

शब्दस्वरूपस्य नामार्थत्वम्- विशेषणतया शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते, 'युधिष्ठिर आसीत्' इत्यादिवाक्येषु 'युधिष्ठिर'शब्दवाच्यः कश्चन आसीत् इति बोधात्। उक्तञ्चापि वाक्यपदीये-

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।।[८]

अर्थात् संसारे किमपि ज्ञानम् एतादृशं नास्ति यत् शब्दज्ञानं विनैव भवितुं शक्नोति। सर्वविधं ज्ञानं शब्देन सह सम्बद्धं सम्भूय एव प्रकटितं भवति। एतदतिरिक्तम्-

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
तथैव सर्वशब्दानाम् एते पृथग् अवस्थिते।।[९]

अर्थात् यथा **तेजसः**=प्रकाशस्य **ग्राह्यता**=प्रकाश्यत्वं **ग्राहकत्वं**=प्रकाशकत्वं च द्वे शक्ती विद्येते, तथैव समेषां शब्दानाम् इमे द्वे शक्ती पृथक् पृथक् अवस्थिते वर्तेते। अर्थात् शब्दो बोध्योऽपि भवति बोधकोऽपि भवति। अथ च-

विषयत्वम् अनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते।[१०]

अर्थात् ज्ञानस्य विषयताम्=शब्दत्वम् अनादृत्य=अप्रकटीकृत्य शब्दद्वारा अर्थज्ञानं न भवति। शब्दानां स्वरूपमपि शब्दैः भासितं भवति, अत एव 'विष्णुम् उच्चारय' इत्यादिस्थलेषु अर्थस्य उच्चारणाऽसम्भवात् शब्दोच्चारणं क्रियते।

---

[८] वाक्यपदीये- १/१२३

[९] वाक्यपदीये- १/५५

[१०] वाक्यपदीये- १/५६

शाब्दबुद्धौ शब्दस्वरूपस्यापि भासितत्वाद् अनुकरणेन अनुकार्यस्वरूपस्य ज्ञानं भवति। तथाहि- अनुकरणस्य परिभाषायाम् अनुकरणसदृशस्य अर्थात् अनुकरणस्य इव वर्णानुपूर्विमतोऽनुकार्यभूतस्य शब्दस्य ज्ञानसम्पादनमेव प्रयोजनं यस्य, एतादृशस्य उच्चारणस्य विषयत्वम् अनुकरणत्वं भवति तथा च अनुकार्यस्य परिभाषायाम् अनुकार्यसदृशेन अर्थात् अनुकार्यस्य इव वर्णानुपूर्विमता अनुकरणभूतेन शब्देन अभिधीयमानशब्दसम्पादनत्वम् अनुकार्यत्वं भवति। यथा- **स्व-सदृश-शब्दमात्र-बोध-तात्पर्यकोच्चारण-विषयत्वम् अनुकरणत्वम्। स्व-सदृश-शब्द-प्रतिपाद्यत्वे सति शब्दत्वम् अनुकार्यत्वम्।**

अनुकरण-अनुकार्ययोर्मध्ये पक्षद्वयं वर्तते- १. भेदपक्षः २. अभेदपक्षश्च। तत्र भेदपक्षे अनुकार्यस्वरूपस्य प्रतिपादकत्वेन अनुकरणस्य अर्थवत्त्वात् तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सञ्जातायां प्रातिपदिकादनुकरणात् स्वादिविधिर्भवति। भेदपक्षस्य बोधकाः **"भुवो वुग्लुङ्लिटोः"**[११] इत्यादिसूत्रेषु पठिताः 'भुवः' इत्यादयः षष्ठीनिर्दिष्टाः शब्दा वर्त्तन्ते। अनुकार्याद् अनुकरणम् अभिन्नम् इत्यभेदविवक्षायाम् अनुकरणस्य अर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाभावान्नैव[१२] तस्मात् स्वाद्युत्पत्तिर्भवति नैव च तस्य पदसंज्ञा[१३] जायते। अभेदपक्षस्य ज्ञापकस्तु 'भू सत्तायाम्' इत्यादिषु 'भू' इत्यादिनिर्देशोऽस्ति। 'भू सत्तायाम्' इत्यत्र 'भू' इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽभावात् पदत्वाभावेऽपि शिष्टप्रयोगवशात् तस्य साधुत्वं ज्ञेयम्।

ननु 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति भाष्याद् 'भू सत्तायाम्' इत्यादिषु 'भू' इत्यादीनां प्रयोगोऽसाधुरिति चेन्न? 'अपदम्' इत्यस्य 'अपरिनिष्ठितम्' इत्यर्थात्। परिनिष्ठितत्वञ्च- **अप्रवृत्त-नित्य-विधि-उद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्।** अर्थात् अप्रवृत्तो यो नित्यविधिर्वर्त्तते तस्य उद्देश्यतावच्छेदकेन अनाक्रान्तत्वम्=यत्र अप्रवृत्तनित्यसूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवितुं न शक्नोति अर्थात् अप्रवृत्तिस्थलम्=अनुदाहरणम् परिनिष्ठितम्=पदं भवति। अस्य पदकृत्यं यथा- 'देवदत्तो भवति' इत्यादौ **"तिङ्ङतिङः"**[१४] इति सूत्रेण अनुदात्तस्वरे सञ्जाते 'देवदत्तः' इति अतिङन्तात् परस्य 'भवति' इति तिङन्तस्य **"तिङ्ङतिङः"** इति सूत्रस्य उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्=उदाहरणत्वात् तत्र अपरिनिष्ठितत्ववारणाय परिनिष्ठितत्वपरिभाषायाम् 'अप्रवृत्त' इति पदं गृहीतम्। 'सेधिता' इत्यादिषु विकल्पेन इडागमविधायकेन **"स्वरति-सूति-सूयति-धूञूदितो वा"**[१५] इति सूत्रेण पाक्षिकप्रवृत्तिद्वारा इडागमे कृते पुनः 'सेद्धा' इत्यादौ

---

[११] पाणिनीय-अष्टाध्यायी-सूत्रक्रमाङ्कः- ६/४/८८

[१२] “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” अष्टाध्यायी, १/२/४५

[१३] सुँप्तिङन्तं पदम्- १/४/१४

[१४] पाणिनीय-अष्टाध्यायी-सूत्रक्रमाङ्कः- ८/१/२८

[१५] पाणिनीय-अष्टाध्यायी-सूत्रक्रमाङ्कः- ७/२/४४

"स्वरति-सूति-सूयति-धूञूदितो वा" इति विकल्पसूत्रस्य प्रवृत्तौ सत्यां तत्प्रवृत्तिवारणपूर्वक-परिनिष्ठितत्वसम्पादनाय परिनिष्ठितत्वपरिभाषायाम् 'नित्यविधिः' इति पदं स्वीकृतम्। अभेदपक्षे 'भू सत्तायाम्' इत्यादिस्थलेषु 'भू' इत्यादीनाम् **"अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्"** इति सूत्रस्य उद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्रवृत्तावपि विभक्तिरहितानां 'भू' इत्यादीनां साधुत्वसम्पादनाय परिनिष्ठितत्वलक्षणे 'उद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्' इति पदं अङ्गीकृतम्। एवम्प्रकारेण विभक्तिरहितानां 'भू' इत्यादीनां परिनिष्ठितत्वरूपं पदत्वं वर्त्तत एव। परिनिष्ठित-शब्दस्य पर्यायवाची शब्दो वर्त्तते साधुरिति।

न च अनुकरण-अनुकार्ययोर्मध्य अभेदविवक्षायाम् तयोः सर्वथाऽभेदत्वाद् अनुकरणभूते शब्दे अनुकार्यस्वरूपस्य बोधकत्वाभावाद् अनुकरणभूतेन शब्देन कथम् अनुकार्य-शब्दस्वरूपस्य ज्ञानं भवतीति वाच्यम्? सादृश्येति नामकेन सम्बन्धेन अनुकरणभूतस्य शब्दस्य अनुकार्य-शब्दस्वरूप-बोधकत्वाद् अर्थात् अनुकरण-अनुकार्ययोर्मध्ये 'वर्णाऽनुपूर्वी' इत्यादिरूपा या समानता वर्त्तते, यत् सादृश्यं वर्त्तते तेन कारणेन अनुकरणभूतः शब्दोऽनुकार्य-शब्द-स्वरूपस्य ज्ञानं कारयति। यथा सर्वतोभावेन मैत्र-सदृश-मूर्तिदर्शने मैत्रस्य स्मरणं भवति तथैव अनुकरण-शब्दे वाचकत्वाभावेऽपि 'भू' इत्याद्यनुकरणज्ञाने तादृश-अनुकार्यस्य ज्ञानं भवति।

कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते

प्रो. अर्चना दुबे*

"उत्तररामचरितम्" भवभूतेः कवित्वस्य नाट्यकलायाश्च चरमम् उत्कृष्टं निदर्शनमस्ति। स्वयम् अस्य नाटकस्य विधाता स्वीयामिमां कृतिं शब्दब्रह्मविदः प्राज्ञस्य कवेः परिणतां वाचं निजगाद। **"शब्दब्रह्मविदः कवेः प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्"**[१] इति।

इदं नाटकं नाटकीयगुणदृष्ट्या प्रशस्यम् अस्त्येव तदपेक्षयाऽपि काव्यात्मकप्रगीतात्मकतत्त्वदृष्ट्या प्रसिद्धिम् आधत्ते। करुणरसस्य यादृशः मार्मिकः परिपाकः अत्र दृश्यते न तथा अन्यत्र क्वचिदपि रसिकैरनुभूयते। अन्यत्र काव्येषु दुर्लभः एतादृशः करुणरसस्यन्दः।

भवभूतेः करुणरसस्य प्रसिद्धिं हिन्दीभाषायाः कवयोऽपि विदन्ति। यतो हि तद्विषये हिन्दीभाषायाः राष्ट्रकविः मैथिलीशरणगुप्तः कथयति यत् –

करुणे, क्यों रोती है ? उत्तर में और अधिक तू रोयी।

मेरी विभूति है जो, उसको भव-भूति, क्यों कहे कोई ? ॥[२]

उत्तररामचरितस्य प्रधानं कथावस्तुतत्त्वं सीतापरित्यागः एवञ्चान्ते रामसीतयोः पुनर्मेलनम् अस्ति। इदं कथावस्तुनः मूलं सूत्रम् रामायणे दृश्यते। किन्तु तस्य संयोजनायां नाटककृताऽनेन स्वस्य विशिष्टजीवनदर्शनस्य अभिव्यक्तानां कलात्मकानामुद्देश्यानां सिद्धये विविधानि परिवर्त्तनानि परिवर्धनानि च विहितानि। तत्रापि महत्त्वपूर्णतमं परिवर्त्तनं रामायणस्य दुःखान्तकथायाः सुखान्तीकरणम् अस्ति।

प्रथमे अङ्के चित्रदर्शनम्, तृतीये अदृश्यायाः सीतायाः परिकल्पनम्, चतुर्थे

---

* अनुस्नातकविभागाध्यक्षा, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, राजेन्द्रभुवनमार्गः, वेरावलम्-३६२२६६

[१] उत्तररामचरितम् ७.२१

[२] साकेतः नवमसर्गः

कौशल्याजनकारुन्धतीप्रभृतीनां वाल्मीक्याश्रमप्रवासः, पञ्चमे षष्ठे च लवस्य चन्द्रकेतुना सह युद्धम्, सप्तमे च गर्भाङ्कस्य योजना - एतत्सर्वमपि भवभूतेः नूतनचिन्तनोद्भूतम् अस्ति। अत एव उच्यते - "**उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते**"।

मालतीमाधवं महाकवेः भवभूतेः प्रतिभाङ्कुरम्, तदेवाङ्कुरं महावीरचरिते पुष्पितम् अन्ते च उत्तररामचरिते तदेव रसपूर्णफलत्वेन परिणतम्।

नाट्ये रसः

संस्कृतरूपकेषु आचार्याः रसाख्यं तत्त्वं महत्त्वपूर्णं मन्वते। यथोक्तम् – **"आनन्दनिष्यन्दिषु रूपकेषु"** इति।

भरतमुनिरपि रसमहत्त्वं वर्णयन् नाट्यशास्त्रे उल्लिलेख यत् – **" न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्त्तते"।** आचार्यो धनञ्जयः रूपकानि आनन्दप्रवाहकानि अवोचत्- "**आनन्दनिष्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः योऽपीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय**"। आचार्यः आनन्दवर्धनोऽपि "अभिनेयार्थं तु सर्वथा रसबन्धे अभिनिवेशः कार्यः" इत्युक्त्वा रसतत्त्वं प्रति आदरभावं प्रादर्शयत्।

कविराजोपाधिना उपहितः विश्वनाथस्तु रसात्मकमेव वाक्यं काव्यं मनुते। सः स्वीये साहित्यदर्पणे तत्प्रतिपादयितुं "**वाक्यं रसात्मकं काव्यम्**" इति जग्रन्थ। इत्थं रसतत्त्वस्य महिमानं सर्वेऽपि आचार्याः अनुमोदयन्तः स्वीचक्रुः। नाट्यभेदकतत्त्वेषु रसः महत्त्वपूर्णः। "**वस्तुनेतारसस्तेषां भेदकः**[३]" इति। नाट्यकाराणाम्– "**एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा**" इति वचनानुरोधेन नाट्ये शृङ्गारवीरयोरेकः एव रसः अङ्गी भवेत्।

भवभूतिः नाट्यशास्त्रपरम्परामनुसरन् मालतीमाधवाख्ये प्रकरणे शृङ्गाररसं महावीरचरिते च वीररसम् अङ्गित्वेन अतिष्ठिपत्। उत्तररामचरिते तु पूर्वं पालितां सर्वमान्यां परम्पराम् अतिक्रम्य करुणरसम् अङ्गिरसत्वेन प्रातिष्ठिपत्। भवभूतेः करुणरसस्य प्रशंसां कुर्वन् गोवर्धनाचार्यः आर्यासप्तशत्यां कथयति -

भवभूतेः सम्बन्धाद् भूरेव भारती भाति।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥[४]

---

[३] दशरूपकम्, १.११

[४] आर्यासप्तशती १.३६

करुणरसस्य हृदयमर्मस्पृशं वर्णनं वीक्ष्य "**कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते**" इति यदुच्यते तदनतिशयोक्तिरेव।

उत्तररामचरिते करुणरसः

उत्तररामचरितं करुणरसप्रधानं नाटकं भवभूतिश्च करुणरसस्य प्रधानः आचार्यः इति सर्वे वदन्ति। भवभूतिः शृङ्गारवीरौ परित्यज्य करुणरसं संस्थापयन् करुणः एव एकः रसः अस्ति इतरे सर्वेऽपि रसाः तद्विवर्ताः निमित्तमात्रेणोत्पन्नाः। यथा आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गाः भिन्नाः प्रतीयन्ते परञ्च तत्त्वतोऽभिन्नं जलमेव तत्सर्वम्।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान्।
आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥[५]

भवभूतेरिदं मतं यद्यपि विवादस्य विषयः तथापि नात्र सन्देहः यतो हि सः उत्तररामचरिते यथा मानवहृदयस्य शोकानुभूतेः हृदयस्पर्शिचित्रणं चकार तथा संस्कृतसाहित्ये एव न अपितु विश्वसाहित्ये दुर्लभम्।

अत्र शङ्का उदेति यत् उत्तररामचरितस्य मुख्यो रसः करुणः विप्रलम्भशृङ्गारो वा मन्येत? शास्त्रीयदृष्ट्या करुणरसस्य स्थायिभावः शोकः विप्रलम्भस्य च रतिः इति। द्वयोरपि एष एव भेदः यत् यत्र विप्रलम्भः तत्र पुनर्मेलनस्य आशा भवति। करुणे तु विप्रलम्भस्य नाशात् आशायाः स्थितिर्नैव भवति। करुणरसार्थं शोकस्य स्थितिरनिवार्या भवति। "**इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक्**[६]" इति। "**करुणस्तु शापक्लेशविनिपतितेष्टजननाशवधबन्धसमुत्थो निरपेक्षभावः**"[७] इति च।

आचार्यविश्वनाथमतानुसारं यत्र उभयोरेकस्य लोकान्तरे गते सत्यपि पुनर्मेलनस्य आशा वर्त्तमाना भवति तथा द्वितीयः तद्वियोगे व्याकुलताम् अवाप्नोति तत्र करुणो विप्रलम्भो रसो भवति। यथा –

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये।
विमानायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥[८]

---

[५] उत्तररामचरितम्, ३.४७

[६] साहित्यदर्पणः, ३.१७७

[७] नाट्यशास्त्रम्, ६, पृ.३०९

[८] साहित्यदर्पणः, २ पृ. ३०९

लोकान्तरगमने मृत्यौ वा पुनः सङ्गमस्य आशा प्रायो यदा कयाचिद्देवतया आकाशवाण्या वा उच्यते तदा क्रियते। नाट्यशास्त्रीयनियमानुसारं शृङ्गारवीरयोरेकतरस्य अङ्गित्वेन स्वीकृतत्वात् इष्टव्यक्तेः विनाशे सत्यपि पुनर्मेलनस्य स्थितौ "करुणविप्रलम्भो" रसः एव भवेत् न तु "करुणो रसः"। यस्माद्धि अत्र सत्यपि सीतानिर्वासने अन्ते रामसीतयोः पुनर्मेलनं तु भवत्येव, नाटकं तु सुखान्तमेवास्ति। अतः शोकाख्यस्य स्थायिभावस्याभावात् करुणो रसः अत्रास्तीति यदुच्यते तदनुचितमेव। अमुमेव मतं पोषयन्तो बहवो विद्वांसः उत्तररामचरिते करुणरसस्य पुष्टिर्न भवतीति निराहुः। "**पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः**[९]" इत्यनुसारमपि अत्र करुणरसस्य पुष्टिः न भवति। करुणस्त्वत्र पुटपाक एव तिष्ठति। इत्थमेव "**अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः**[१०]" इत्यादिभिरुक्तिभिरपि इदमेव व्यज्यते यदत्र शोकः स्थायिभावत्वं नैवाधितिष्ठति। शोकस्त्वत्र अनिर्भिन्नः अन्तर्गूढः एव।

अपरोऽपि एकः तर्कः अत्र करुणरसस्य खण्डनं कर्तुमुपस्थाप्यते यत् सीतायाः अमङ्गलं प्रति सामाजिकाः पाठकाश्च आशावन्तः सन्ति। "**सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति**" इति आरम्भे एव नटस्य कथनात् तेषाम् मङ्गलस्य आशा वरीवर्त्तते। अथ च सीतायाः निर्वासनात् परं द्वितीये अङ्के आत्रेय्याः कथनादपि सामाजिकाः विदन्ति यत् सीतायाः कौशल्यमस्ति तस्याः च द्वावपि सुतौ वाल्मीकेराश्रमे कुशलिनौ विद्येते। रसानुभवस्तु सहृदयानां भवति इत्थमत्र करुणरसस्य पुष्टिर्न सम्भवति। अतः सम्पूर्णे नाटके करुणविप्रलम्भशृङ्गारो रसः न तु करुणः इति। किन्तु नैतत् सत्यम्। यद्यपि भवभूतिः शास्त्रीयनियमानां पालनं विदधानः मालतीमाधवे महावीरचरिते च क्रमात् शृङ्गारं वीरञ्च रसम् अतिष्ठिपत् तथाऽपि उत्तररामचरिते इतरेषां नाट्यशास्त्रीयनियमानां पालनं कुर्वन्नपि अङ्गिरसनियमं नैव सः स्व्यकार्षीत्। अङ्गिरसस्त्वत्र करुण एव अस्ति सिद्धान्तः। अत्र नूनमेव कविना शास्त्रीयायाः प्रचलितायाः सरणेः अस्वीकारं कृत्वा नूतना सरणिः स्वीकृता।

करुणरसस्य अत्र बहूनि कारणानि भवितुं शक्यन्ते। एकस्तु उत्तररामचरितस्य कथा रामायणाश्रिता। यस्य च रामायणस्य उत्पत्तौ मूलं करुणरसः एव -

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः॥[११]

वाल्मीकिरामायणस्य कथावस्तुनि करुणरसस्य प्रामुख्यम् अवलोक्य शोकं प्रधानीकृत्यैव तदाश्रितं करुणरसप्रधानं नाटकं सृष्टवान् स्यात् इति। रामसीतयोरन्ते मेलनात् अत्र करुणरसः नैवास्तीत्ययं तर्कः

---

[९] उत्तररामचरितम्, ३.१

[१०] तत्रैव

[११] ध्वन्यालोकः १.५

अनुचितः एव।

साहित्यदर्पणे **"यूनोरेकतरस्मिन्"** इति नियमं उक्त्वा यत्र प्रेमाणयुगलस्य युवकयुवत्योः अविवाहितयोः वा प्रणयिनोः कानिचन दिनानि वियोगः भवति पश्चात् तयोर्मेलनं भवति तत्र करुणो न अपितु विप्रलम्भो रसः इति सिद्धान्तितम्। सः सिद्धान्तः अत्र नैव आपादयितुं शक्यते यतो हि रामसीतयोः सम्बन्धः तादृशः नास्ति नैव इमौ अविवाहितौ प्रणयिनौ न वा युवकयुवत्यौ नैव वा प्रेमाणयुगलौ। इमौ तु दाम्पत्त्यजीवनस्य मूर्त्तिभूतौ आस्ताम्।

श्रीमान् कपिलद्विवेदिवर्यः स्वीयायाम् उत्तररामचरितस्य टीकायां इममेव तर्कमुपस्थाप्य साहित्यदर्पणस्य नियमं व्याख्याय करुणरसः एव प्रकृते नाटके अस्तीति अङ्ग्यकार्षीत्।

रामपक्षे

सीतायाः परित्यागात् परं रामस्य मनसि तादृशी अवधारणा उदिता आसीत् यत् वने हिंसकाः पशवः सीतायाः अवश्यमेव हननं कृतवन्तः स्युः। सीता जीवति इति तस्य ज्ञानं नासीदेव। अत एव सः स्वात्मानम् "**अपूर्वकर्मचाण्डालं**" नृशंसं पातकिनं च वदन् भृशं रोदिति।

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम्।
श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥[१२]

मुहुर्मुहुः वियोगस्य कालावधिं "**निरवधिरयं तु प्रविलयः**" इत्यादिकम् अनूचानो रामः तस्य मनसि पुनर्मेलनस्य आशायाः लेशोऽपि नास्ति इति भावं प्रकटयति। अत एवाऽत्र विप्रलम्भो न अपितु करुणः एव सिद्ध्यति।

सीतापक्षे

तादृशी एव स्थितिः सीतायाः अपि अस्ति, पृथ्वी गङ्गा वाल्मीकिः वा कोऽपि सीतां रामेण ते पुनर्मेलनं भवितेति न समाश्वसिति। सीता सम्पूर्णे नाटके स्वामेव भाग्यरहितां मन्वाना कथयति यत् पुत्रवत्याः मे को लाभः यद्यार्पुत्रः एतयोः पुत्रयोः न स्निह्यति न वा विजानाति। तस्याः रामवियोगे क्षीणामवस्थाम् अवीक्ष्य कविः तां विरहव्यथायाः मूर्त्तिं कथयति - **"करुणस्य मूर्त्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी"**[१३]।

---

[१२] उत्तररामचरितम् १.४६

[१३] उत्तररामचरितम्, ३.४

सम्पूर्णे नाटके क्वचिदपि रामः सीता वा पुनर्मेलनस्य तादृशं सङ्केतं न प्राप्नोत् येन तयोः आशायाः उज्जीवनं भवेत्। इत्थं रामदृष्ट्या सीता सर्वथा विनष्टा। सीतादृष्ट्या रामः तस्याः आजीवनं वियुक्तः। तयोः दाम्पत्त्यं समाप्तम् इति सा मनुते। इत्थं द्वयोरपि पक्षे शोकस्य एव स्थितिः तस्मात् करुणरसस्वीकारे न कोऽपि हानिविशेषः।

सामाजिकपक्षे

यद्यपि नाटकस्य आरम्भे बहवः तादृशाः सङ्केताः जायन्ते येन सामाजिकाः पाठकाः नाटकमिदं सुखान्तम् इति कल्पयन्ति। आरम्भे एव "**ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति**" इत्युक्त्या एव नाटकस्य सुखान्तत्वम् आपाद्यते। द्वितीये अङ्के आत्रेय्याः कथनेन अपि तथा एव अनुभूयते यत् सीता जीवति। सा पुत्रद्वयं सूतवती तौ पुत्रावपि कुशलिनौ वाल्मीक्याश्रमम् अधिष्ठितौ इति। तृतीये अङ्के अदृश्यां सीतां कल्पितां दृष्ट्वा पाठकाः इतोऽपि आशावन्तः जायन्ते। लवं दृष्ट्वा कौशल्याजनकौ राममुखस्य प्रतिकृतिं तस्य मुखे पश्यतः। अतः आशा तु समेषां दर्शकानां पाठकानां वा मनसि भवति।

किन्तु एतावता एव उत्तररामचरितस्य करुणो रसः नास्ति इति वक्तुं न शक्यते। पाठकाः सामाजिकाः तु कथायाः परिणामं ज्ञात्वैव तत्र प्रवृत्ताः भवन्ति। नाटकं सुखान्तं वा भवेत् दुःखान्तं वा पाठकस्य तस्य सम्पूर्णं ज्ञानं भवति। तथा च नाटकीयैः व्यङ्ग्य-पताकास्थानकप्रभृतिभिरपि माध्यमैः कविः विविधाः कथाः अनेकानि रहस्यानि प्रकटयति।

अतः पाठकानां सामाजिकानां कृते दत्तानां सङ्केतानामाधारेण उत्तररामचरिते करुणरसस्य अभावः अस्तीति वक्तुं नैव शक्यते। सङ्केतास्तु नाटकीयघटनानां कथावस्तुनः च प्राणभूताः। इमे सङ्केताः एव पाठकानां मनस्सु परिणामं प्रति उत्सुकतां सम्पादयन्ति। अन्यथा यदि पाठकस्य सामाजिकस्य मनस्सु सीतायाः लवकुशयोश्च विनाशस्य ज्ञानं जायेत तर्हि सः किमर्थं तं नाटकं पठेदवलोकयेद्वा। इत्थम् एतत्सिद्ध्यति यत् भवभूतेः उत्तररामचरिते शोक एव स्थायिभावः तेन च करुणो रसः एवात्र अङ्गी इति।

उत्तररामचरितस्य प्रायः सर्वाण्यपि अङ्गानि स्पष्टतया प्रकारान्तरेण वा दर्शकानां सामाजिकानां हृदये करुणरसस्य सञ्चारं कारयन्ति। आरम्भे एव वयमवलोकयामो यत् जनकस्य गमनानन्तरं रामः दुःखितां सीतां सान्त्वयति। चित्रदर्शनसमयेऽपि रामसीते अतीतानां कष्टानां स्मरणं कृत्वा सन्तोषमनुभवतः। तयोः सन्तोषोऽपि हृद्येन करुणरसेन सिक्तः अनुभूयते।

अलसललितमुग्धान्यध्वसंपातखेदाद्-
अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥[१४]

पञ्चवट्याः चित्रस्य अवलोकनं कृत्वा रामसीते स्वस्य अतीतस्य वियोगस्य स्मरणं कुर्वाणे व्याकुले भवतः।

सप्तमः गर्भाङ्कः तु तादृशः यत्र तृतीयाङ्कस्यैव उत्कर्षः दृश्यते। अत्र हि जननी वसुन्धरा देवी भागीरथी एवं महर्षिपत्नी अरुन्धती इत्यादयः अलौकिकाः शक्तिवत्यः रामस्य साहाय्यं कुर्वन्ति। स्वस्य कृत्यं तस्य च दुष्परिणामं दृष्ट्वा रामो मुहुर्मुहुः मूर्च्छितो जायते, अथ च पृथिव्याः तीक्ष्णान् सव्यङ्ग्यमाक्षेपान्, गङ्गायाः मुखात् तेषामाक्षेपाणां यथोचितं निराकरणं श्रुत्वा रामस्य धैर्यं व्यपगच्छद्भवति। अस्मिन्नेव वातावरणे भगवती अरुन्धती रामाय सीतां समर्पयति। महर्षिः वाल्मीकिरपि लवकुशौ परिचयं कारयित्वा प्रयच्छति। एतत्सर्वमपि करुणस्य अद्भुतस्य च वातावरणे भवति - **“करुणाद्भुतं किञ्चिदुपनिबद्धम्”।**

अतः प्रथमादङ्कादारभ्य सप्तमाङ्कस्य अन्तं यावत्सामाजिकः पाठकः करुणसागरे अवगाहनं तरणं वा कुर्वाणः “**एको रसः करुण एव**” इत्यस्य अनुभूतिं करोति।

निष्कर्षः

इत्थं महाकविभवभूतिकृते अस्मिन्नुत्तररामचरिते सर्वत्र करुणरसस्य एव प्राबल्यं दृग्गोचरीभवति, अतः तद्विषये प्रसिद्धः श्लोकः

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्द्रचरितै-
रपिग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥[१५]

इति नितान्तं सत्यं प्रतीयते। उत्तररामचरितस्य करुणरसस्यास्य अनुभूतिः चरमोत्कर्षम् अधिष्ठिता राराज्यते। इदं निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते यत् दर्शकाः सामाजिकाः वा करुणरसस्य केवलम् अनुभूतिं कृत्वा शान्ता न जाताः स्युः अपितु तेषां हृदयानि द्रवीभूय नेत्रयोरश्रुधारारूपेण परिणतानि भूत्वा स्यन्दमानानि निर्गतानि स्युः। अतः उत्तररामचरितस्य कृते लोकप्रसिद्धा उक्तिः - **“कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते”** अक्षरशः सत्यम् अस्ति।

---

[१४] उत्तररामचरितम्, १.२४

[१५] उत्तररामचरितम्, १.२८

सन्दर्भग्रन्थाः

१. उत्तररामचरितम्

२. नाट्यशास्त्रम्

३. साहित्यदर्पणः

४. ध्वन्यालोकः

५. आर्यासप्तशती

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

अभिज्ञानशाकुन्तलमङ्लविमर्शः तत्र शिवतत्त्वञ्च

डॉ. ललितः पटेलः*

कालिदासग्रन्थानामावलोकनेन ज्ञायते यत् कानिचिद् वस्तूनि तस्य प्रियाणि सन्ति। पर्वतेषु हिमालयः नगरीषु उज्जयिनी, छन्दःसु मन्दाक्रान्ता, रसेषु शृङ्गारः, अलङ्कारेषु उपमा, ऋतुषु वसन्तः, तथैव देवेषु महादेवः शिवः तस्य परमः प्रियः। रघुवंशमहाकाव्ये अभिज्ञानशाकुन्तले च तेन शिवस्तुत्यैव मङ्गलाचरणं कृतम्। रघुवंशमहाकाव्यस्य मङ्गलाचरणम् -

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ इति।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मङ्गलाचरणम् -

या सृष्टिः स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥ इति।

कविकुलगुरुः कालिदासः अभिनेयार्थं दृश्यकाव्यविशेषं व्याचिकीर्षुः समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यनुमितशिष्टाचारानुसारं निर्विघ्नपरिसमाप्तये स्वेष्टदेवतास्मरणात्मकं **"या सृष्टि ....०"** इति मङ्गलमाचरति। नीलकण्ठीयव्याख्यानुसारं - **"इह खलु सकलकविसार्वभौमः श्रीकालिदासः चिकीर्षितस्य प्रबन्धस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टदेवतास्मरणद्वारेणाशिषं प्रयुङ्क्ते या सृष्टिरित्यादि"।** **'आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः। नान्दीति कथ्यते"**[१] इति। भरतादिभिर्व्याकृताम् अवान्तरवाक्यात्मकाष्टपदभूषितां सर्वानन्दिनीं[२] पूर्वारङ्गाङ्गभूतां नान्दीं नाटकादौ पठति स्थापकनामा

---

* सहाचार्यः, अनुस्नातकविभागः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

१ नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनिः

२ नीलकण्ठीय – व्याख्या अभिज्ञानशाकुन्तलस्य

सूत्रधारः - या सृष्टिरिति। या स्त्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिहुतं हविः वहति, या च होत्री, ये द्वे कालं विधत्तः, या श्रुतिविषयगुणा विश्वं व्याप्य स्थिता, या सर्वबीजप्रकृतिः इति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्नः वः अवतु इत्यन्वयः।

स्त्रष्टुः ब्रह्मणः, आदौ भव आद्या, सृज्यते इति सृष्टिः, ब्रह्मणः प्राथमिकी सृष्टि आपः जलम् इत्यर्थः। उक्तं च - "**अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्।** [३]'सः परमात्मा (शिवः) नानाविधाः प्रजाः आप एव ससर्ज। अत्र गुणद्वारा गुणिप्रत्ययने गुणीनां व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यप्रधानस्योत्तमकाव्यता भवति।[४]

या विधिहुतं हविर्वहति - इत्यत्र विधिः प्रेरणा तद्वाचकलिङादिविशिष्टविद्ध्युद्देश्यवाक्यम्। अवयवावयविसम्बन्धलक्षितलक्षणया विधिः। श्रुतिस्मृत्युक्तं तेन विधिना हुतं = दत्तं, क्षिप्तं हविः = पुरोडाशादिकं हवनीयद्रव्यजातं, वहति = प्रापयति, आदत्ते। या तनुः श्रुतिस्मृत्युक्तविधानेन अग्नौ समर्पितं घृतादिकं होमद्रव्यं देवान् प्रापयति सा वह्निमयीमूर्तिः[५] इत्यर्थः। अनेन हविः अधिकरणभूता संस्कृतास्त्रेताग्नय उच्यन्ते। अत्र वहतिनाधाराधेयसम्बधेनादानं लक्ष्यते। फलपर्यन्तताप्रापणं च व्यज्यते। अविधिहुतं भस्मीभवति अत एव विधिहुतमिति कथितम्। अन्यथा हवनीयस्य एतदव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यं स्यात्। अत्रापि अतिशयो ध्वन्यते। अग्निस्त्वयं हविषोऽधिकरणं भूत्वा इन्द्रादिदेवताः आत्मानं च यजमानादिहुतं प्रापयति। तस्मात् अग्निस्वरूपः शिवः।

'या च होत्री" इत्यत्र च-शब्दः समुच्चयार्थः । हविः = अधिकरणं वहनकर्ता च। अनेन विचित्रशक्तित्वं द्योत्यते। होत्री अर्थात् यजमानरूपा। व्युत्पत्त्या जुहोति इति होत्री। उक्तं च - "**दीक्षितं ब्राह्मणं प्राहुरात्मानं च मुनीश्वराः। यजमानाह्वया मूर्तिर्विश्वस्य शिवदायिनः**[६]" इति। यद्यपि होतृशब्दः ऋत्विक्षु प्रयुज्यते तथापि हवनस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात् तस्य यजमानत्वेन यजमान एव मुख्यो होता। **शिवस्य यजमानरूपा मूर्तिरियम्** इत्यर्थः।

"ये द्वे कालं विधत्तः" इत्यत्र द्विसंख्यके तनू सूर्यचन्द्रमस्वरूपे। चन्द्रात्मकं सूर्यात्मकं चेति तनुद्वयमित्यर्थः। यद्यपि कालः तु नित्यो विभुः तथापि व्यवहारेषु सूर्यगतिपरिच्छिन्नस्यैव कालशब्दवाच्यत्वात् सूर्यगतिपरिछिन्नः कालः मुहूर्ताहोरात्रादिः चन्द्रगत्युपलक्षिताः प्रतिपाद्याः

---

[३] "सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" – मनुस्मृतिः १.१८

[४] "इदमुत्तमतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः"।- काव्यप्रकाशः - १.४

[५] अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ - मनुस्मृतिः – ३,७६

[६] लिङ्गपुराणम् – उत्तरभागः = १२/४४

स्थितयः, तादृक् परिच्छिन्नकर्तृत्वेन तयोः कालविधायित्वम्। तौ सूर्यचन्द्रौ रात्रिन्दिवं कुरुतः इत्यर्थः। एवं **भगवतः शिवस्य चन्द्रात्मकं सूर्यात्मकं तनुद्वयम्।**

"या श्रुतिविषयगुणाः विश्वं व्याप्य स्थिता" इत्यत्र श्रूयते अनया इति श्रुतिः, श्रुतेः श्रवणेन्द्रियस्य विषयः" इति श्रुतिविषयः, (शब्दः) सः गुणो यस्याः सा श्रुतिविषयगुणा अर्थात् श्रवणेन्द्रियग्राह्यशब्दाख्यविशेषगुणशालिनी। शब्दगुणो यस्याः सा तथोक्ता मूर्तिः। विश्वं = चराचरं, अन्तर्बहिः व्याप्य स्थिता वर्तते। न कयाचिदपि विरहिता। अनेन आकाशम् उच्यते। तस्याकाशस्य शब्दगुणत्वात् विभुत्वाच्च। यदाहुः **"शब्दगुणकमाकाशमिति", "व्योमविभुर्नित्यमिति"** च। आकाशाख्या भगवतो मूर्तिरित्यर्थः।[७]

"यां सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः" इत्यत्र सर्वेषां बीजानां प्रकृतिः प्रधानकारणमिति। सर्वविधस्याद्यङ्कुरकारणभूता **पृथ्वीरूपा भगवतो मूर्तिरित्यर्थः।** तत्कदाचित् उपादानं कदाचित् च निमित्तकारणमिति। पृथिवी पार्थिवानां साक्षादुपादानं कारणम्। आप्यानां तैजसानां वायव्यानां चोपष्टम्भकत्वेन उपादानमाहुः शास्त्रतत्त्वविदः इति। उक्तं च - **"इयं हि भूमिर्भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते"**[८] इति।

"यया प्राणिनः प्राणवन्तः" इत्यत्र यया = वायुरूपया तन्वा शरीरिणः चैतन्यभाजो भवन्ति इत्यर्थः। अनेन वायुरुच्यते। तस्यैव प्राणापानादिव्यापारेण शरीरधारकत्वात्। अत्र रूढ्या सामान्यमुद्दिश्य प्राणवन्त इति वैशिष्ट्यस्य विधानम्। अन्यथा पर्यायोच्चारणेन पौनरुक्त्यं स्यात्। एतेन प्राणवायुः जीवात्मानः आश्रयः तद्वन्तः प्राणवन्तः इत्यर्थः। एतेन सर्वातिशयो व्यज्यते। **वायुरूपा भगवतः शिवस्य मूर्तिरित्यर्थः।**

एताभिः पूर्वोक्ताभिः स्थूलबुद्धिभिरपि प्रत्याक्षाभिः अष्टसंख्याभिः जल-वह्नि-यजमान-चन्द्र-सूर्य-आकाश-पृथिवी-वायुरूपाभिः मूर्तिभिः युक्तः चराचरनियन्ता शक्तिविशिष्टो भगवान् शिवः युष्मानः अस्मान् रक्षतु इत्यर्थः। विश्वस्मिन् अष्टमूर्तयः समेषां प्रत्यक्षीभवन्ति। उक्तं च –

भूमिरापोऽनलो वायुरात्मा व्योम रविश्शशी।
इत्यष्टौ सर्वलोकानां प्रत्यक्षा हरमूर्तयः ॥[९]

---

[७] आकाशस्य च विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः। - बृहद्धातुरत्नाकरः – ४४
'क्षोत्रेन्द्रियग्राह्यो गुणः शब्दः' इति अन्नंभट्टस्तर्कसंग्रहे।

[८] प्रसिद्धं पद्यम्।

[९] प्रसिद्धं पद्यम्।

उभयोः जलवाय्वोः त्वगिन्द्रियेण स्पर्शप्रत्यक्षं भवति। यजमान-चन्द्र-सूर्य-पृथिवीनां चक्षुरिन्द्रियेण चाक्षुषं प्रत्यक्षं भवति, शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियेण श्रावणम्, आकाशस्य चौपचारिकं चाक्षुषं प्रत्यक्षं सर्वैरेव सदाऽनुभूयते। एवं परमात्मनः शिवस्य स्वयंप्रकाशत्वेन मानसप्रत्यक्षत्वेन वा अष्टौ मूर्तयः प्रत्यक्षा इति निर्दिष्टाः। ईदृशैः ऐश्वर्यार्थकत्वात् कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं साम्यर्थ्यमैश्वर्यं निरुपपदेन सर्वेश्वरता द्योत्यते। एतादृशः अष्टमूर्तिः सर्वप्रसिद्धः भगवान् सदाशिवः सर्वेभ्यो भद्रं कुर्यात् इति भावः। अवतु = रक्षतु इत्यत्र रक्षणं नाम हितप्रापणमहितनिवारणं च। सुखसम्पादनं तथा अनिष्टनिवारणं व्यज्यतेऽत्र। तेन तादृशवस्तुनो व्यङ्ग्यत्वेन वस्तुध्वनिः, विदूषकाभिप्रायत्वेन परिकराङ्कारस्य तदलङ्कारध्वनिः।

अष्टमूर्तित्व-लक्षणा-साधारणद्रव्यस्वरूपप्रतिपादने स्वभावोक्तिलङ्कारो वा। तनुशब्दस्य अष्टाभिरपि वाक्यैः सम्बद्धत्वेन कारकदीपकालङ्कारश्च। सृष्टिः स्त्रष्टुः, प्राणिप्राण इत्यत्र अनुप्रासः। या हविर्या च होत्रीति विरोधाभासः प्रत्यक्षाभिः ताभिः तनुभिः प्रपन्नः इति समासोक्तिः। कवेः शिवविषयकभक्तिभावस्य व्यङ्ग्यत्वेन ससंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः।

अत्र कवेर्भक्तिभावस्य "शिवः" आलम्बनविभावः, संसारानित्यतादर्शनपरमेश्वरमहिमश्रवणाति-कारुणिकत्वसकलपुमर्थदानशक्तित्वादयः उद्दीपनविभावः। अनुभावस्तु तदनुस्मरणसमनन्तरजनित-रोमोद्गमनानदबाष्पमुखविकासादयः। सञ्चारिणोऽपि तद्विषयदैन्यवचनचिन्तास्मरणविबोधहर्षादयः। एवंविधविभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपुष्टं भावं प्राधान्येन व्यञ्जता इत्यस्योत्तमकाव्यत्वम्। अत्र सर्वरीतीनां मुख्या रीतिः वैदर्भी। गुणेषु प्रधानः प्रसादगुणः। स्त्रग्धराछन्दश्च विज्ञेयम्। नान्दीश्लोकत्वादस्य सर्वगुरुः क्षेमकरो भगणः। उक्तं भामहेन - **"क्षेमं सर्वगुरुर्दत्ते म-गणोभूमिदैवतः"** इति।[१०] एवम् आद्याक्षराणां त्रयाणामत्र गुरुत्वात् मगणः। सृष्टैः प्रथममुपादानेन चास्य श्लोकस्य मङ्गलदायिता प्रकाश्यते। अनेनैव पूर्वरङ्गाङ्गमुक्तं भवति।

अनेन पद्येनाभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रतिपाद्यो विषयोऽपि सूच्यते। ब्रह्मणः श्रेष्ठा सृष्टिः = कृतिः शकुन्तलेति सूच्यते सौन्दर्यातिशयशालित्वात्। या च विधिहुतं = गर्भाधानविधानेन हुतं = निषिक्तमिति बीजं दुष्यन्तेनाहितं = वीर्यं वहति। एतेन शकुन्तलायाः गर्भावस्था सूच्यते । या च होत्री इत्यनेन कण्वो मुनिः उच्यते। ये द्वे सख्यौ अनसूयाप्रियंवदे। कालेन महर्षेः दुर्वाससः शापावसानसमयः सूच्यते। श्रुतिविषयगुणायाः अर्थात् शुभावहो विधिः यस्याः सा यद्वा विषयो देशः। एतेन दुष्यन्तराष्ट्रगमनं तत्तिरोधानं च सूचितम्। यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिः इत्यनेन सर्वदमनाख्यबीजस्य योनिरुत्पत्तिकारणमित्यर्थलाभात् सर्वदमनकुमारस्तदुत्पतिश्च सूच्यते। यया प्राणिनः प्रजाः प्राणवन्तः इत्यनेन शकुन्तला-दुष्यन्त-सर्वदमनानां पुनः स्वराज्ये प्रत्यागमनं सूचितम्। ईशः = राजा दुष्यन्तः इत्थम्

---

[१०] भामहः - काव्यालङ्कारः

अष्टाभिः विभूतिभिः युक्तः सन् स्वराज्यं पालयतु इति नाटकोक्तोऽर्थः सूच्यते। एवं शब्दार्थशक्त्या नायकगुणाः नायिकागुणाश्च योजनीयाः। अस्याः नान्द्याः प्रकृतोपयोगित्वं वर्ण्यते दुष्यन्तस्य भरतमुखवंशादित्वमाद्या सृष्टिः अनेन व्यज्यते। विधिहुतं हविरिति हविरिव हविरक्ष्याशुल्कषड्भागादि, तेन राजर्षित्वं द्योत्यते। होत्रीति यज्ञमहादानादि कर्तृत्वम्। कालं विधत्त इति राजरक्षित प्राणिधर्मनिबन्धनत्वादयः इष्ट्यादिसम्पन्नकालस्य राज्ञः कालकर्तृत्वं, श्रुतिविषयेति श्रुतिविषयं श्रुतिधर्मप्रतिपादकं शास्त्रं तद्विषयमहोत्साहादिगुणत्वेन शास्त्रीयराजत्वम्। अथवा श्रुतिः श्रवणं अनन्यभावो विषयः शब्दार्थः। तेन निखिलश्रोत्रेन्द्रियाणि तद्गुणैकविषयाणीति पुण्यश्लोकताऽभिव्यज्यते। विश्वं व्याप्य स्थितेति कीर्तिप्रतापयोरप्रतिहतत्वम्। सर्वभूतप्रकृतिः सर्वेषां तत्तन्मार्गस्थापकत्वेन सर्वकारणत्वम्। **"स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतुः"** इत्युक्त्वात्। प्राणिनः प्राणवन्तः इति निखिलवाञ्छितपूरकत्वेन प्राणिमात्रजीवनदातृत्वम्। अष्टाभिस्तनुभिरिति दिक्पालशरीरैः प्रसन्नः। "**अष्टानां लोकपालानां वपुर्धत्ते नराधिपः**" इति वचनात्। एवं शब्दार्थशक्त्या नायकगुणाः योजनीयाः। तथा नायिकाविषयत्वेनापि किञ्चित् द्योत्यते। स्रष्टुः सृष्टिरिति विश्वामित्रापत्यता, तस्यापि सृष्टित्वात्। विधिहुतं हविर्वहति दुष्यन्ताहितगर्भधारणं तेन गान्धर्वविवाहस्य शास्त्रीयत्वं द्योत्यते। होत्रीति यज्ञपत्नीत्वं व्यज्यते। तेन सौशील्यादिकम्। एवं यथौचित्यं योज्यम्। कालिदासस्य चिन्तनं ज्ञानमपि गम्भीरं प्रतिभाति श्लोकेऽस्मिन्। **"या सृष्टिः स्रष्टुराद्या"** इत्यत्र वेदपुराणेतिहासादीनां ज्ञानम्। **"या विधिहुतं हवि.....०"** इत्यत्र यज्ञयागादिज्ञानमवलोक्यते। **"ये द्वे कालं विधत्तः"** इत्यत्र ज्यौतिषं द्योत्यते। **"श्रुतिविषयगुणाः....०"**इत्यनेन वैशेषिकदर्शनसांख्यादिज्ञानं सूचितं भवति। अनेन श्लोकेन दुष्यन्तशकुन्तलयोः नायकनायिकयोः गुणारोपात् नाट्यशास्त्रज्ञानं साहित्यशास्त्रज्ञानमपि व्यज्यते। एवं कालिदासविद्वत्तायाः प्रमाणरूपोऽयं श्लोकः।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनिः

२. काव्यप्रकाशः, श्रीमम्मटाचार्यविरचितः

३. मनुस्मृतिः

४. लिङ्गपुराणम्

५. बृहद्धातुरत्नाकरः

६. काव्यालङ्कारः

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

वेदानां संरक्षणे विकृतिपाठानां योगदानम्

डॉ. शत्रुघ्न पाणिग्राही*

वैदिकवाङ्मये ऋग्-यजु-साम-अथर्वभेदेन चत्वारो वेदा: सन्ति।[१] एषां चतुर्णां वेदानां पठनपाठनं गुरुपरम्परया प्राचीनकालादेव अविचलं प्रचलति। ऋषयो मन्त्रद्रष्टार:[२] इत्यनेन विज्ञायते यत् भगवत: सकाशात् आगता: वेदा: अपौरुषेया:।[३] परन्तु ऋषय: मन्त्रान् योगशक्त्या संगृह्य गुरुपरम्परया अध्ययनाध्यापनञ्च प्रचालितवन्त:। कालक्रमे पुनर्वैयक्तिकी एषणा यदा आगता तथा च जनानां भौतिकं विषयजातं प्रति आसक्ति: सञ्जाता तदा मानवस्य चिन्तनपक्ष:, विमर्शनियम: अभ्यासश्च सङ्कोचतां प्राप्त:। तदा वेदपाठस्य संरक्षणार्थं सम्यक्प्रयोगं विधातुं च ऋषय: उपायचिन्तनं प्रारब्धवन्त:। अनन्तरं तेषां वेदानां संरक्षणार्थं प्रत्येकस्मिन् वेदे पाठविभागा: कृता: ऋषिभि:। व्यासात्पैल: संहितापदक्रमं च त्रिविधरूपं पठित्वा इन्द्रप्रमितये ददौ। इन्द्रप्रमितिश्चतुर्धा जटान्तं व्यासं कृत्वा बाष्कलादि-अग्निमित्रान्त-षट्-शिष्येभ्यः स्वसुताय माण्डुकेयाय च ददौ। माण्डुकेयस्य शिष्यो वेदमित्रस्तस्य पुत्रेभ्य: सौभर्यादिभ्य: स्वसुताय शाकल्याय ददौ। शाकल्य: संहितापदक्रमजटादण्डरूपं च पञ्चधा व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यो ददौ।[४] अनेन प्रकारेण गुरुपरम्परया शाखा: आगता:। तत्रापि प्रकृतिविकृतिरूपं पारायणं द्विविधम्।[५] प्रकृतिपाठा: सन्ति- संहितापाठ:, पदपाठ:, क्रमपाठश्च। क्रम:

---

* सहाचार्यः, वेदविभागः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्।

१ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिवदनै: प्रभु:।
सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविचक्षणा ॥ भागवतपराणम्, १२.६.४३

२ ऋषिर्मन्त्र-द्रष्टा। गत्यर्थत्वाद् ऋषेर्ज्ञानार्थत्वाद् मन्त्रं दृष्टवन्त ऋषय:।
श्वेतवनवासिरचितवृत्तिः उणादिसूत्र- ४/१२९

३ "वाचा विरूप नित्यया" – ऋग्वेद:-८/७५/६
"अपौरुषेयं वेद:" । वेदान्तपरिभाषा, आगमपरिच्छेदस्य अन्तभाग:
"अत एव च नित्यत्वम्" – ब्रह्मसूत्रम् -१/३/२९
"निजशक्त्यभिव्यक्त: स्वत: प्रामाण्यम्" – साख्यसूत्रम्- ५/५१

४ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्-३/४ , भागवत – १२/६

५ क्रमपार:, क्रमपद:, क्रमजट:, क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् –चरणव्यूहसूत्रम् –ऋग्वेदखण्ड:-६

संहितावाची कथम् इति प्रश्ने "पदप्रकृतिः संहिता"[६] इति नैरुक्तवचनात् क्रमः संहितारूपः। एषां त्रयाणां पाठानामनन्तरम् अष्टौ विकृतिपाठाः[७] विकसिताः जाताः, ये वेदानां संरक्षणे महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति।

वेदारम्भः संहितात् एव क्रियते। संहिताध्ययनान्तरं पदक्रमपाठस्यावसर आगच्छति। संहितापदक्रमपाठानन्तरं विकृतिपाठाः पठ्यन्ते। अष्टविकृतिभिः वेदपाठस्य संरक्षणं कथं भवति इति प्रश्ने उत्तरं भवति यत्- स्वरैः संरक्षणम्, संहिताभिः संरक्षणम्, पदपाठैः संरक्षणम्, क्रमैश्च तथा जटाद्याष्टविकृतिभिश्च वेदपाठस्य संरक्षणं कुर्वन्ति वैदिकाः। विकृतिपाठाः संहितायाः अविकृतस्वरूपरक्षायै पठ्यन्ते। एषां प्रवर्तको महर्षिव्याडिः। एषां पाठेन प्रत्यक्षरं प्रतिपदञ्च मन्त्रादीनां नैकवारं सन्ध्यवग्रहादिविघट्टनेन स्वरसमासादीनां लिङ्गानि पुरस्स्फुरन्तीव राजन्ते। अत एवाद्यापि वेदमन्त्रेषु न किमपि मिश्रणमवलोक्यते। सृष्टेः आदिकालादेव संहितापाठस्य सुरक्षायै अन्ये सर्वे पाठाः संरचिताः आसन्। वेदपाठे प्रत्येकं वेदस्य संहितापाठः आदौ गण्यते। तदनन्तरं पदक्रमविकृतिपाठाः प्रयुज्यन्ते।

अस्माकं पूर्वजाः वेदानुरागिणः नियमाधारेण सुनिश्चितं कृतवन्तः यत् मन्त्राणां पाठे गायने च मात्राणां स्वराणाम् अक्षराणाञ्च संरक्षणं भवेत्। तस्य पाठस्य लाभोऽपि प्राप्नुयात्। एतदर्थं मन्त्रस्य प्रत्येकवर्णोच्चारणे यावान् कालः अपेक्षते तत्सर्वमुचारणस्थानं तस्य कालश्च निर्धारितः कृतः महर्षिभिः विद्वद्भिश्च। तस्य सुनिश्चितस्य समयस्य भागः मन्त्र इति नाम्ना निगद्यते। वेदमन्त्राणां शुद्धस्वरूपस्योच्चारणे श्वासप्रश्वासप्रक्रियया शरीरस्य नियताङ्गेषु स्पन्दनस्य निर्माणं करोति। तस्य निर्माणस्य स्पन्दनस्य वैज्ञानिकः सिद्धान्तः शिक्षा इति नाम्ना ज्ञायते। वेदस्याङ्गं शिक्षा वर्णानां संज्ञाने महत्त्वपूर्णा वर्तते। मन्त्रेषु कतिपयचिह्नानि दृश्यन्ते, तानि वेदपाठस्य संरक्षणे महत्त्वपूर्णानि सन्ति। तानि चिह्नानि स्वर इति नाम्ना ज्ञायन्ते। मुख्यरूपेण त्रयः स्वराः सन्ति।[८] उदात्तानुदात्तस्वरितस्वरैः चिह्नैः वर्णानां पदानां च मात्रादीनां ज्ञानं सुनिश्चितं भवति। यदि यत्र कुत्रापि काचित् त्रुटिर्जायते तर्हि तेनोच्चारणेन स्वरेण विज्ञातुं शक्यते कुत्र त्रुटिर्जाता। गुरुपरम्परया गुरुमुखात् श्रवणेन शिरसा हस्तस्वरेण वा तस्य सङ्केतं विधाय पाठस्य संरक्षणं भवति।

---

[६] निरुक्तम् – पृ.६ ख.१७ (प्रथमोऽध्यायः)

[७] जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः॥ चरणव्यूहसूत्रम्- ऋग्वेदखण्डः

[८] उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन स्वरस्त्रिधा। सिद्धान्तकौमुदी, संज्ञाप्रकरणम्

जटाविकृति:

अनया विकृत्या वेदपाठस्य संरक्षणं भवति। मन्त्रस्य पदानि संगृह्य क्रमव्युत्क्रमपद्धत्या पाठेन प्रत्येकं पदस्य सुरक्षा जायते। अस्या लक्षणं यथा –

द्विपदादिक्रमा: पञ्च प्रक्रमाद्व्युत्क्रमात्तत:।
पुन: क्रमादुद्यदिता जटात्वं प्रापिता बुधै:॥[९] इति।

उपर्युक्तेन लक्षणेन विज्ञायते यत् मन्त्रस्य पदानां यादृश: क्रम: स्यात् तं नियमं स्वीकृत्य क्रम-व्युत्क्रमनियमेन पाठं कुर्यात्। उदाहरणं यथा- पुनस्त्वा त्वापुन: पुनस्त्वा।[१०] जटानियमस्य चित्रणमित्थं भवितु मर्हति - १२,२१,१२। उदाहरणं दृष्ट्वा ज्ञातुं शक्यते यद् एकस्य पदस्य पुन: पुन: आवृत्तिं कृत्वा तस्य संरक्षणं भवति। तस्य पदस्य मात्रा, स्वर:, वर्णादयश्च तत्तुल्या: भवन्ति। येन मन्त्रभागस्य संरक्षणं जायते।

मालाविकृति:

ब्रूयात्क्रमविपर्यासानर्धर्चस्यादितोऽन्तत:।
अन्तश्चादिन्नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥
माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा।
आवर्त्तते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमा: ॥[११] इति।

क्रमक्रमव्युत्क्रमाभ्याम् अर्धर्चस्य आदित: अन्ततो व्युत्क्रमोपक्रममिति विशेषो भवति। एवं क्रमविपर्यासाभ्यां क्रमं ब्रुवन् पुमान् आदित: आरभ्य क्रमं समानं समाप्तिं नयेत्। अन्तमन्तत आरब्धं क्रमम् आदित: समाप्तिं नयेत्। अत्र मन्त्रस्य आदित: पदद्वयं च गृहीत्वा मालां संरचेत्। उदाहरणं यथा - यज्ञेनयज्ञम्। आसन्नित्यासन्। यज्ञमयजन्त। आसन्प्रथमानि। अयजन्तदेवा:। प्रथमानिधर्माणि। इति।[१२]

शिखाविकृति:

पदोत्तरां शिखामेव जटायाम: प्रचक्षते।
आर्या: पदोत्तरसंक्रमा जटां शिखां प्रवदन्ति ॥[१३] इति।

---

[९] सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि-३

[१०] शुक्लयजुर्वेद: - १२/४४, सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

[११] चरणव्यूहसूत्रम् – प्रथम: खण्ड-३-४

[१२] शुक्लयजुर्वेद: - ३१/१६, सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

[१३] शुक्लयजुर्वेद: - ३१/१६,सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

शिखाविकृतौ जटावत् क्रमं स्वीकृत्य व्युत्क्रमं नयेत्, तदनन्तरम् एकं पदम् उत्तरस्मात् स्वीकर्तव्यम्। उदाहरणं यथा - श्रीश्चचश्री: श्रीश्चते। चतेतेचचतेलक्ष्मी:।[१४] तन्नियमस्य चित्रणमित्थं भवितुमर्हति - १२, २१, १२३। अनेन विज्ञायते यत् एकं पदं उत्तरत: स्वीकृत: पूर्वस्मात् त्यजेत्।

रेखाविकृति:

क्रमाद्द्वित्रिचतु:पञ्चपदक्रममुदाहरेत्।
पृथक् पृथक् विपर्यस्य रेखामाहु: पुन: क्रमात् ॥[१५] इति।

क्रमात्, अनुक्रमात्, द्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रमम् संगृह्य प्रत्येकं प्रत्येकं विपर्यस्य क्रमादुदाहरेत्। एवमुक्त्वा विकृतिन्नाम रेखां प्रचक्षते। उदाहरणं यथा - बृहस्प्पतेपरि। परिबृहस्प्पते। बृहस्प्पतेपरि। परिदीयारथेन। रथेनदीयापरि।[१६] द्विचतु: पदे स्वीकृत्य विपर्यासः कृतोऽस्ति। अनेनापि वेदपाठस्य संरक्षणं भवति।

ध्वजविकृति:

भूयादादे: क्रमं सम्यग्गन्तादुच्चारयेदिति।
वर्गे च ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वज: स्मृत: ॥[१७] इति।

अनेन ज्ञायते यत् आदे: क्रमात् प्रारभ्य अन्तोच्चारणं सम्यक् करणीयम्। एकमेकं पूर्वं पूर्वं पदं अन्तोपान्त्यादिक्रमपूर्वे अनुक्रमेण आवर्तनीयम्। उदाहरणं यथा - बृहस्प्पतेपरि। रथानामितिरथानाम्। परिदीय। अवितारथानाम्। दीयपरि। एद्ध्यविता। रथेनरक्षोहा। अस्माकमेधि। रक्षोहामित्रान्। अत्र बृहस्प्पतेपरि इति आदिक्रम: वर्तते। रथानामितिरथानाम् इति अन्तक्रम: अस्ति। इत्यत्र मन्त्रस्य प्रारम्भात् आरभ्य मन्त्रस्य अन्तादपि आनयेत्। अनेन मन्त्रस्य आद्यन्तज्ञानेन वेदपाठस्य संरक्षणं भवति।

दण्डविकृति:

क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्।
अर्द्धर्चादेवमुक्त्वोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥[१८] इति।

पुनश्च आदित: आरभ्य क्रममुच्चरेत्। एवं पूर्वार्धर्चक्रमसम्बन्धत्वेन उत्तरार्द्धर्चं क्रममुक्त्वा पूर्वार्धं

---

[१४] सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

[१५] चरणव्यूहसूत्रम्- ऋग्वेदखण्डः - ६

[१६] शुक्लयजुर्वेद: - १७/३६, सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

[१७] चरणव्यूहसूत्रम्- ऋग्वेदखण्डः -७

[१८] चरणव्यूहसूत्रम् – ऋग्वेदखण्ड:-२

चादिपदपर्यन्तं विपर्यासेन संहितां पठेत्। उदाहरणं यथा- ताऽउभौ। उभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुर:। चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौ चतुर:। चतुर: पद:। इति।[१९]

रथविकृति:

पादशोऽर्द्धर्च्चशो वाऽपि सहोक्त्वा दण्डवद्रथ:।
ऋचोर्धर्चयो: पदयोर्दण्डवत् संहितापदक्रमै: ॥[२०] इति।

सहोक्त्वा रथो विहितो भवतीत्यर्थ:। सहोक्तिरेव रथ इति यावत्। चतुप्पाद्रथ:। उदाहरणं यथा – स्वस्तिन:। स्वस्तिन:। स्वस्तिन:। स्वस्तिन:। न:स्वस्ति। न:स्वस्ति। न:स्वस्ति। न:स्वस्ति। इति।[२१]

घनविकृति:

अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत्।
आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिण: ॥[२२] इति।

विकृतिरियं वेदपाठस्य सम्यक् प्रकारेण संरक्षणं करोति। अत्र क्रमस्य आदित: अन्तपर्यन्तं पुन: अन्तत: आदिपर्यन्तं नयेत्। एवं प्रकारेण एकम् एकं पदं विहाय उत्तरोत्तरं योजयित्वा घनपाठो भवति। पदानामुपरि अङ्कान् लिखित्वा घनपाठस्य रचना कर्तुं शक्यते। घनसूत्रस्य चित्रणमित्थं भवितुमर्हति - १-२ / २-१ / १-२ / २-३ / ३-२ / १-१ / २-३। उदाहरणं यथा "गणानान्त्वात्वागणानाङ्ग-णानान्त्वागणपतिङ्गणपतिन्त्वागणानाङ्गणानान्त्वागणपतिम्"।[२३]

अष्टविकृतिमाध्यमेन वेदपाठस्य संरक्षणं समीचीनरूपेण भवति। दृश्यमानश्रुतिपरम्परा सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो मुखनि:सृता अद्यापि गुरुशिष्येषु यथापूर्वमविकृता प्रवहति। विभिन्नप्रान्तेभ्य: समागता: समानशाखाध्यायिन: वैदिका: यदा युगपद् एकस्मिन् स्थले वेदपाठं कुर्वन्ति तदा न तेषु कस्यापि कण्ठस्वरस्य, हस्तस्वरस्य, अक्षरस्य, मात्राया अर्धमात्राया वा वैषम्यमवलोक्यते। एतदर्थं अष्टविकृतिपाठानां योगदानं महत्त्वपूर्णं वर्तते। यद्यपि कर्मकाण्डेषु विकृतिपाठानां प्रयोजनं नोपलभ्यते पुनश्च मन्त्रपाठापेक्षया विकृतिपाठ: बहुक्लिष्टतर: श्रमसाध्यश्च वर्तते तथापि वेदपाठसंरक्षणार्थं कठिनपरिश्रमं कृत्वा ऋषय: विकृतिपाठानां समावेशं प्रयत्नपूर्वकं कृतवन्त:।

---

[१९] सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

[२०] सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि, चरणव्यूहसूत्रम्-१/८

[२१] सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

[२२] चरणव्यूहसूत्रम् – १/१०

[२३] सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

अवस्थात्रये वृत्तिविचारः

डॉ. जानकीशरण आचार्यः*

सत्यं ज्ञानानन्दं यद्ब्रह्म बोधितं गुरोर्गिरा।
अवस्थात्रयविवेकेन तत्तत्त्वमत्र विविच्यते॥

जीवस्य तावत् जाग्रत्, स्वप्नः, सुषुप्तिश्च इति अवस्थात्रयं विद्यते। तदुक्तं वेदान्तपरिभाषायां—"**स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान्**[1]" इति। एतच्चावस्थात्रयं न जीवस्य स्वरूपलक्षणम्, अपि तु तटस्थलक्षणमिति बोद्धव्यम्। तस्य स्वरूपलक्षणन्तु चिद्रूपादिकम्। तत्र जाग्रद्दशा नाम "**इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था**[2]"। **इन्द्रियजन्यज्ञानोपलक्षितकालो जाग्रदित्यर्थः**[3]। तेन जाग्रदवस्थायां सुखाद्यनुभवकाले औदासीन्यकाले च इन्द्रियजन्यज्ञानाभावेऽपि तद्योग्यत्वमस्तीति नाव्याप्तिः। सुषुप्तौ तु इन्द्रियव्यापाराभावात् न तत्राव्याप्तिः। स्वप्ने हि अविद्यावृत्तिः एव वर्तते, न तु इन्द्रियवृत्तिः। "**इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था**[4]"। सुखादिविषयकापरोक्षन्तःकरण-वृत्तिः जाग्रद्दशायामपि विद्यते इत्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थमिन्द्रियाजन्या इति विशेषणदलम्। जाग्रद्दशायामपि यद्यपि अधिष्ठानगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्तिः वर्त्तते तथापि न तदा इन्द्रियव्यापारोपरमः इति न तत्रातिव्याप्तिः। अत्र अन्तःकरणपदमविद्यावृत्तिरूपत्वात् अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वाभावाच्च न तत्रातिव्याप्तिः इति। जाग्रत्स्वप्नभोगप्रदकर्मक्षये सति सवासनस्यान्तःकरणस्य संस्काररूपेणावस्थानं सुषुप्त्यवस्था। तथा चोक्तं वेदान्तपरिभाषायां "**सुषुप्तिर्नाम अविद्यागोचराऽविद्यावृत्त्यवस्था**"[5]। अविद्याविषयिणी संसर्गविषयिणी आविद्यकवृत्तिः एव सुषुप्तिः

---

* दर्शनसङ्कायाध्यक्षचरः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, गीर-सोमनाथः, वेरावलम् (गुजरातम्)

[1] वेदान्तपरिभाषा, पृ. ३४२

[2] तत्रैव, पृ. ३४३

[3] तत्रैव शिखामणौ, पृ. ३४३

[4] वेदान्तपरिभाषा, पृ. ३५०

[5] वेदान्तपरिभाषा, पृ. ३५०

इत्यर्थः। अविद्यावृत्त्यवस्था सुषुप्तिः इत्युक्ते सति स्वप्नजागरयोः अतिव्याप्तिः भवति, जाग्रदवस्थायां शुक्तिरजतादिगोचरायाः स्वप्ने च स्वाप्निकगजादिगोचरायाः अविद्यावृत्तेः अभ्युपगमात्। एवञ्च जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्तेः अन्तःकरणवृत्तित्वान्न तत्रातिव्याप्तिः।

अवस्थात्रयविवेकः

उपनिषत्सु अवस्थात्रयस्य निरूपणस्यावसरे अवस्थात्रयविनिर्मुक्तः आत्मा इति आत्मनः स्वरूपं प्रतिपादयितुम् अवस्थात्रयनिरूपणं कृतमस्ति। अपि च अस्यावस्थात्रयनिरूपणस्य किञ्चिदन्यदपि प्रयोजनमस्ति। स्वप्नावस्थायाः निरूपणस्य द्वे प्रयोजने उपलक्षयितुं शक्येते। "**अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः**[६]" इति श्रुतिवाक्येन स्वप्नावस्था आत्मनः स्वप्रकाशत्वनिरूपणाय उपयुक्ता अस्ति। अस्यां श्रुतौ "अत्र" इति पदेन स्वप्नावस्था परामृश्यते। यतः बाह्यज्योतिर्व्यतिकरे सति आत्मनः अयं प्रकाशः उत् अन्यज्योतेः इति पृथक्कर्तुं न शक्यते अतस्तत्र श्रुतौ स्वप्नावस्था उक्ता, न सुषुप्त्यवस्था। यतो हि जाग्रदवस्थायाम् एतत् स्पष्टरूपेण बोधयितुं न शक्यते। तत्र आदित्यादिज्योतिषां चक्षुरादिजन्यवृत्तिज्ञानानां च विषयावभासकत्वेन प्रसिद्धिः वर्तते। सुषुप्त्यवस्थायामपि आत्मनः स्वरूपं "**स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति, बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितो भवति**[७]"। तथापि तत्र "स्वयं ज्योतिः" इति निरूपयितुं न शक्यते, सुषुप्तौ कस्यापि अन्यस्य प्रकाश्यस्य अभावात्। अतः यत्र प्रकाश्यं किञ्चिद्भवेत्, प्रकाशश्च आत्मव्यतिरिक्तोऽन्यः कोऽपि न भवेत्, तस्यामेवावस्थायां आत्मन एव स्वप्रकाशत्वमिति स्थापयितुं शक्यते। सा अवस्था स्वप्नावस्था भवेदिति श्रुत्या स्वप्नावस्था उक्ता। तत्र स्वप्नावस्थायां ये ये पदार्थाः भासन्ते, तेषामपि उत्पत्तिः "**अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते**[८]" इति श्रुत्यैव कथिता।

श्रुतौ एतद्यत्सृष्टिकथनमस्ति तदनिवर्चनीयख्यातिवादस्य मूलमिति वक्तुं शक्यते। यथा इदं रजतमिति भ्रमस्थले तात्कालिकमनिवर्चनीयं रजतमुत्पद्यते इति अनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽद्वैतिनो मन्यन्ते। शुक्तिरजतस्थले कश्चन पदार्थः उत्पद्यते विनश्यति च इति तु अस्माकमनुभवगोचरः न भवति, तथापि एतानि एव श्रुतिवाक्यानि अवलम्ब्य स्वप्ने यथा पदार्थोत्पत्तिर्भवति तद्वदेव अन्येष्वपि भ्रमेषु अनिर्वचनीयपदार्थोत्पत्तिः भवति इति प्रामाण्यत्वेन अनिर्वचनीयख्यातिवादिभिः स्वीकृताऽस्ति। एवञ्च स्वप्नावस्थायाः यन्निरूपणमस्ति तदनिर्वचनीयख्यातिवादस्य साधनार्थमुपयुज्यत इति स्वप्नावस्थायाः प्रयोजनमिति वक्तुं शक्यते, अपि च आत्मनः स्वयंज्योतिस्स्वरूपस्थापनार्थमपि। किञ्च स्वप्नावस्थायां

---

[६] बृहदारण्यकोपनिषत्, ४-३-९

[७] बृहदारण्यकोपनिषत् - शाङ्करभाष्यम्, ४-३-९

[८] बृहदारण्यकोपनिषत्, ४-३-१०

येषां पदार्थानां सृष्टिः श्रुतिभिरुच्यते तेषां व्यावहारिकी सृष्टिः नैव वक्तुं शक्यते। यदि स्वप्नावस्थायां ते पदार्थाः उत्पद्येरन् तदानीं स्वप्नावस्थायां दृश्यमानः सूर्यादिरूपप्रकाशोऽपि उत्पन्नः एव इति कृत्वा जाग्रदवस्थायां यथा आत्मनः ज्योतिरन्तरेण साङ्कर्यं, तद्वदेव स्वप्नावस्थायामपि सम्पन्नम् इति कृत्वा पुनः स्वप्नावस्थायाम् आत्मन एव प्रकाश इत्येतन्निर्णेतुं दुश्शकं स्यात्। तस्मात् तत्र या सृष्टिः सा वस्तुगत्या "**मायामात्रं तु कार्त्स्न्येन....**[९]" इतिरीत्या प्रातिभासिकी सृष्टि एवास्ति। प्रातिभासिकः पदार्थः कस्यचिद् व्यावहारिकस्य अर्थस्य क्षमो न भवति। अतः तत्र विद्यमानः प्रकाशोऽपि आत्मन एव प्रकाश्यते, न तु प्रातिभासिकः प्रकाशः अन्यान् विषयान् प्रकाशयितुं क्षमो भवति। एवञ्च तत्र प्रकाशः वस्तुगत्या नास्ति। अतः प्रातिभासिकानां सर्वेषामपि पदार्थानां प्रकाशकः अन्यः कोऽपि नास्ति इति कृत्वा आत्मनः एव तत्र ज्योतिर्भवति इति निर्णीतं भवतीति स्वप्नावस्थायाः विशेषो वर्तते।

एतावता जाग्रत्स्वप्नयोः विवरणमुक्तम्। अधुना स्वप्नस्य सुषुप्तेश्च कोऽपि भेदो वक्तव्यो वर्तते। स्वप्नावस्थायां मनः कार्यं करोति, सुषुप्त्यवस्थायां तु न करोतीति भेदो वक्तुं न शक्यते यतो हि स्वप्नावस्थायामपि मनः स्वरूपेण कार्यं कुर्यात् तदानीं मनोरूपज्योतिर्व्यतिकरः आत्मनः प्राप्यते। अत एव भाष्यकारैरनेकत्र स्वप्नावस्थायां मनः दृश्यकोटौ प्रविष्टमस्ति न तु द्रष्टृकोटौ इत्युक्तम्। तत्र मनः साधनमपि भवितुं नार्हति। अत आत्मा एव तत्र प्रकाशरूपेण वर्तते इति निरूपितमस्ति। स्वप्नेऽपि मनः कार्यं न करोति, किन्तु वासनावत् तिष्ठति। सुषुप्त्यवस्थायां मनः लीनं भवति इति चेदुच्यते तर्हि मनसः कार्योपरमः एव लयः इति वक्तव्यम्। तदानीं स्वप्ने तथा सुषुप्त्यवस्थायामपि तथैव वक्तव्यम्। परन्तु अयमेकोऽस्ति विशेषः यत् स्वप्ने अहमध्यासो वर्तते, सुषुप्ते तु अध्यासो नास्ति। यथा छान्दोग्योपनिषदि इन्द्रप्रजापतिविद्यायाम् इन्द्रः कथयति - "**नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति**[१०]" इति। अहमिति यः अध्यासः, सः स्वप्ने अस्ति, सुषुप्तौ नास्ति। अयमेव स्वप्नसुषुप्तयोर्भेदः।

अधुना सुषुप्तिकालेऽपि मनः अस्ति न वा इति विचारः आवश्यकः। मनः सुषुप्तावपि नास्ति, प्रलयेऽपि नास्ति इति चेत् सुषुप्तिप्रलययोः भेदो न भवेत्। अविद्या तु उभयत्र वर्तते। अत एव प्रलयकाले अविद्यायाः सत्त्वात् पुनः सर्गो भवति। कार्योपरमरूपः मनसः अप्रतीतिरूपविशेष एव प्रलये लयः इत्युच्यते। एवञ्च सुषुप्त्यावस्थायाः प्रलयावस्थायाश्चायं भेदो वर्तते यत् सुषुप्तौ मनः अस्ति अत एव प्रबोधे झटिति आगच्छति। किन्तु प्रलयकाले मनः सवासनरूपेण नास्ति, वासनास्तु प्रलयकाले अविद्यायां तिष्ठन्ति। अत्र च किं विनिगमकमिति चेतुच्यते सुषुप्तेः उत्थितः पुरुषः एवं स्मरति - "एतावत् पर्यन्तमहं न किमपि अज्ञासिषम्"। प्रलयोत्तरं पुनः सर्गकाले तु प्रमाणाभावात् तादृशः अनुभवो नास्ति। तत्र सुषुप्तिकाले तिस्रो वृत्तयः स्वीक्रियन्ते। यद्यपि साक्षी स्वरूपतः अज्ञानादिभासको भवितुमर्हति

[९] ब्रह्मसूत्रम्, ३-२-३

[१०] छान्दोग्योपनिषत्, ८-११-१

तथापि तस्य साक्षिणः नित्यत्वात् स अनुभवः सर्वदा वर्तते। अपि च तेन विषयीकृतः अज्ञानादिरूपपदार्थोऽपि सर्वदा वर्तत इति कृत्वा जाग्रदवस्थायां स्मरणस्य अवकाशो न स्यात्। अतः कथं साक्षिरूपानुभवो गच्छेत् येन साक्षिणानुभूतस्य विषयस्य स्मरणं भवेत्, एतदर्थं शास्त्रकारैः सुषुप्त्यवस्थायां वृत्तयः स्वीकृताः सन्ति। सुषुप्तिकाले मनः कार्यं न करोति इति कृत्वा मनोवृत्तयः वक्तुं न शक्यन्ते। अतस्तत्र अविद्यावृत्तयः स्वीकृताः सन्ति। तत्र तिस्र वृत्तयः सन्ति - (१) सुखाकारा अविद्यावृत्तिः। (२) सुषुप्त्याकारा अविद्यावृत्तिः। (३) अज्ञानाकारा वृत्तिश्चेति। तादृशः ताः वृत्तयः सुषुप्तिकाले एव सन्ति ततः परं नश्यन्ति। एवञ्च तादृशवृत्तिविशिष्टसाक्षिरूपं तदानीं नश्यति इति कृत्वा वृत्तिनाशजन्यसंस्कारात् सुषुप्तौ अनुभूतविषयस्य जाग्रदवस्थायां स्मरणं सम्भवति। वार्तिककारैरपि सुषुप्ते अनुभूतस्य स्मरणं नैव सम्भवति इति उक्तम्। तत्र विषयः, अनुभविता, अनुभवश्च वर्तन्ते तर्हि कथं स्मरणस्य नावकाशः।

सुषुप्त्यवस्थायाः प्रयोजनमेतदपि वर्तते यत् लोके निर्विषयकसुखानुभवस्य पुरुषार्थत्वम् अनुभवगम्यं नास्ति। यतः जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां च सर्वोऽपि बाह्यविषयमेव वाञ्छति। परन्तु मोक्षे तु निर्विषयकं सुखमुच्यते। तत्र विषयसम्बन्ध एव नास्ति। अतस्तत्र “अहमेव आनन्दो भवामि, न तु आनदस्य अनुभविता भवामि” इति उच्यते। तर्हि “अहम् आनन्दो भवितुं नेच्छामि, किन्तु आनन्दमनुभवितुमिच्छामि” इति यो वाञ्छति सः मोक्षं नैव इच्छेत्। अतः निर्विषयसुखमपि पुरुषार्थो भवतीति प्रदर्शयितुं श्रुत्या सुषुप्त्यवस्था उक्ता वर्तते। सुषुप्त्यवस्थायां जीवः आनन्देन तिष्ठति। यथा अकस्मादेव वयं सुषुप्तम् पुरुषम् उत्थापयामश्चेत् उत्थितो जनः कञ्चनानन्दम् अनुभवन्नेव किञ्चित् वक्तुं शक्नोति। यदि दुःखानुभवो नास्ति इति एतावन्मात्रेण सुषुप्तः चरितार्थो भवति इति वक्तुं न शक्यते। एतस्मिन् काले दुःखानुभवः स्वरूपतो भवन्नपि नैव ज्ञातुं शक्यते। अतः तत्र आत्मस्वरूपेण सुखं वर्तते, तादृशं सुखं स्वप्रकाशं वर्तते। स्वप्रकाशसुखानुभव एव तत्र पुरुषार्थ इति ज्ञायते। स्वप्रकाशसुखानुभवो नाम सुखापेक्षया अतिरिक्तः अनुभवो नास्ति इत्यर्थः अनुभवः अन्यो वर्तते चेत् तत् स्वप्रकाशो न भवति। एवञ्च स्वप्रकाशसुखानुभवः पुरुषार्थो भवति इत्येतत् बोधयितुमपि सुषुप्त्यवस्थायाः उपयोगो वर्तते।

किञ्च एकमन्यदपि प्रयोजनं तत्रास्ति - प्रायेण सर्वेऽपि दार्शनिकाः अहमुल्लेखभाक् आत्मानं स्वीकुर्वन्ति। यः अहमहमिति उल्लिख्यमानः पदार्थो भवति सः देहादिभ्यो व्यतिरिक्तः इन्द्रियेभ्यश्च व्यतिरिक्तः इति तु तेऽपि वदन्ति परन्तु अहमिति उल्लेखभाक् स एवात्मा, तत्रैव पर्यवस्यन्ति अन्ये दार्शनिकाः। परन्तु वेदान्ते एव अयं विशेषो वर्तते यत् अहमित्यत्र अपि विवेकं कृत्वा कश्चन अंशः तत्र अध्यस्तो वर्तते। यथा अहं देहेन्द्रियादिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्मि। एतद्वयमन्येषु देहादिषु व्यतिरेकेण द्रष्टुं प्रभवामः, एतद्देहस्याभावेऽपि देहान्तरेण स्वप्ने व्यवहरामः इति सिद्धत्वात्। स्वप्ने एतद्देहो नास्ति तथापि व्यवहारोऽस्ति। जाग्रदवस्थायामपि बाल्यकालीनः देहः एकविधो वर्तते, स्थाविरे तु अन्यविधः।

तत्र बहु भेदो वर्तते तथापि अहन्तु स एव भवामीति प्रत्यभिज्ञा वर्तते। एवञ्च आत्मा देहाद्व्यतिरिक्त इति ज्ञातुं शक्यते। अतः सुषुप्त्यवस्थया आत्मनः विवेकः भवति।

आत्मा स्वप्रकाशकः इति वेदान्तसिद्धान्तः। तर्हि अहमिति पदार्थो एव आत्मा स्यात् तदानीं अहमिति भावः किमपि अन्यत् प्रमाणम् अनपेक्षयैव भवति इति वक्तव्यम्। तथा सति सुषुप्तौ अहमिति भासेत। छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते **"नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति[११]"** इति न जानाति। तत् कुतो न जानाति? तदा उच्यते - अहं नास्मि इति कारणात्। यतः अहं यत्र वर्तते तत्र च अहमिति जानीयादेव। अहमर्थः विद्यमानस्सन् अज्ञातो न कदापि भवति। "अहम्" इत्यत्र जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां वा अहमस्मि वा न वा इति विषये नास्ति संशयः। परं सुषुप्त्यवस्थायां स एव पदार्थो नास्ति। तत्र किं कारणमिति चेत् तत्र आत्मा तु विद्यते, यतो हि उत्थितः पुरुषः स्मरति, परन्तु अहमिति तु नोल्लिख्यते। अस्य इदमेव तात्पर्यं भवति यत् आत्मसकाशात् अहमर्थ ईषद् भिन्नः। न तु अत्यन्तं भिन्नः। अहमिति पदार्थः आत्मनः सकाशात् विविच्य कुत्रापि प्रकटयितुं न शक्यते। यथा शुक्तिरूप्यमित्यत्र "इयं शुक्तिः", इदं रजतमि"ति यथा पृथक्-पृथक् प्रदर्शयितुं न शक्यते। तथैव "अयमहं पदार्थः" "अयमात्मा" इति विविच्य प्रदर्शयितुं न शक्यते, परन्तु बुद्ध्या विवेक्तव्योऽयमंशः। एवञ्च बुद्ध्या विविच्यमाने अहमित्यत्र अंशद्वयं सिद्ध्यति। अत एव पञ्चपादिकाकारादयः अहमिति तावत् प्रथमोऽध्यास इति निरूपयन्ति। ततः परं अहमित्यध्यासानन्तरमन्ये अध्यासाः जायन्ते। एवञ्च अयमहं पदार्थः चिदचिद्ग्रन्थिरूपः। अस्य तु भेदनं न प्रकारान्तरेण सुशकम्, किन्तु उपनिषज्जन्यतत्त्वज्ञानेनैव शक्यम् अत उपनिषदेव शरणीकरणीया। एतादृशमात्मस्वरूपं केनापि अन्येन प्रमाणेन न ज्ञायते, अत एव इदमौपनिषदतत्त्वमित्युच्यते **"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि[१२]"** इति। अन्यथा देहेन्द्रियादिभ्यो व्यतिरिक्तः आत्मा उपनिषदम् अनाश्रित्यापि स्थापयितुं शक्यते। यथैतदन्यैः दार्शनिककारैः क्रियत एव। अतः आत्मतत्त्वस्य प्रकाशनं उपनिषद एव सम्भवति इति कृत्वा औपनिषद इति शब्दः निरूपचरितः। एवञ्च अहं पदार्थात् व्यतिरेकः य आत्मा, अतः आत्मज्ञानार्थमपि सुषुप्त्यवस्थायाः प्रयोजनं विद्यते इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. बृहदारण्यकोपनिषत् (शाङ्करभाष्यसहिता),
स्वामिमाधवानन्दः, अद्वैत-आश्रमः, अल्मोडा, १९५०

---

[११] छान्दोग्योपनिषत्, ८-११-१

[१२] बृहदारण्यकोपनिषत्, ३-९-२६

२. छान्दोग्योपनिषत् (आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्यसहिता),
आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पूना, १९४४

३. वेदान्तपरिभाषा (शिखाममिमणिप्रभाटीकाविभूषिता),
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २०११

४. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्,
व्याख्याकारः स्वामिसत्यानन्दसरस्वती, चौखम्बा-संस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली, २००७

५. वेदान्तसारः,
व्याख्याकारः आचार्यबदरीनाथशुक्लः, मोतीलालबनारसीदास, वाराणसी, १९७९

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

कालविमर्शः

सुनिताबेन के. ठक्कर*

कालशब्दं प्रत्येकं लब्धजन्मा स्वज्ञानावधि व्यारव्यातुं चेष्टते। सामान्यतः सर्वैः शास्त्रज्ञैः स्वस्वमतानुसारेण वुआख्यातः, व्युत्पादितः अयं शब्दः। तथा हि– कलयति = परिणमयति जातमात्रम् इति कालः। कवलयति जातमात्रं नियतिनियमानुसारेण इति वा कालः। उक्तं च विष्णुधर्मोत्तरे[१] -

अनादिनिधनः काले रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः।
कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः॥
कर्षणात् सर्वभूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः।
सर्वभूतशमित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्तितः॥

अपि च कूर्मपुराणे उक्तम्[२] -

एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः।
ब्रह्मनारायणां।शानां त्रयाणां प्राकृतो लयः॥
प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः।
परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः॥
कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः।
तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः॥

ज्यौतिषशास्त्रेऽपि उक्तम्[३] -

भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः। इति।

---

* संस्कृतप्राध्यापिका

[१] माधवाचार्यकृतकालमाधवे उपोद्घातप्रकरणे २९ तमे पृष्ठे उद्धृतौ श्लोकौ।

[२] माधवाचार्यकृतकालमाधवे उपोद्घातप्रकरणे २९ तमे पृष्ठे उद्धृतौ श्लोकौ।

[३] तत्रैव।

कालविषये विविधेषु शास्त्रेषु विविधानि मतानि यथास्वसिद्धान्तं प्रतिपादितानि। तथा हि - श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः[४]। कृतं यत्स्वप्ने विचिनोति काले[५] अहमेव कालो नाहं कालस्य[६] का च सन्ध्या कश्च कालः[७] योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद् धारणाध्यानसमाधित्रयरूपाद् योगिनः अतीतादिकाले प्रत्यक्षंतः पश्यन्ति इति अभिहितम्। तथा च पातञ्जलसूत्रम्- **"परिणामत्रयसंयमात् अतीतानागतज्ञानम्"** (पातञ्जलयोगसूत्रे ३.१३)

योगवासिष्ठे प्रसिद्धम् आभाणकम् अस्ति - "कपर्दकान्वेषणाय प्रवृत्तः चिन्तामणिमलभत" इति न्यायेन साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाय द्रव्याणि अन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वं प्राप्नोति। व्यवहारहेतुना भूतादिकालविशेषाणाम् आधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निखयवः मुख्यः काले यः स परमात्मैव। तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रतिपादितम् - काले काले गुणी सर्वविधः। पातञ्जलयोगदर्शने कालव्याख्या व्यासभाष्ये सुष्ठु प्रतिपादिता– "अतीत-अनागत स्वरूपतः अस्ति, अध्वभेदात् धर्माणाम्"[८] इति।

१. भविष्यद्व्यक्तिकम् = अनागतम्

२. अनुभूतव्यक्तिकम् = अतीतम्

३. स्वव्यापार– उपारूढम् = वर्तमानम्

व्याकरणमहाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना अपि अस्य विवेचनं प्रकारान्तरेण कृतं यथा– "वर्तमाने लट्"[९] इति सूत्रविवरणप्रसङ्गेः आह भगवान् पतञ्जलिः-भूतभविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः कालः। अत्र सूत्रे विवृण्वन् बालमनोरमायाम् आह श्रीवासुदेवदीक्षितः– धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वम्= वर्तमानकालवृत्तित्वम्। कालविषये महत्त्वपूर्णः सन्दर्भः लभ्यते महाकविकालिदास– विरचिते शाकुन्तले[१०]- "ये द्वे कलं विधत्तः" अष्टमूर्तिशिवनिरूपणावसरे कविराह सूर्यायन्द्रमसौ इति द्वे शिवमूर्ती कालनियमनं कुरुतः। कालविषये महाकविर्भवभूतिरप्याह– **"कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी"**[११]

---

[४] सृष्टिप्रकरणे स्वस्मृतिग्रन्थे याज्ञवल्क्यः।

[५] बह्णृचाः।

[६] तैत्तिरीयकाः।

[७] सामगाः।

[८] पातञ्जलयोगसूत्रम्– ४.१२ तत्रत्यं भाष्यं च।

[९] वर्तमाने लट् (पा.सू.३.२. १२३)

[१०] अभिज्ञानशाकुन्तलम्– महाकविकालिदासविरचितम्– १.१. (नान्दीश्लोकः)

[११] मालतीमाधवम् (भवभूति विरचितम्), १.६

इति।

कालवाचकात् शब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति यथा दिन-दैनिक-सप्ताह-साप्ताहिक-पक्ष-पाक्षिक-मास-मासिक-वर्ष-वार्षिक-इत्यादीनि। अत्र विशिष्टतया केचन प्रयोगाः शिष्टैः कृताः उपलभ्यन्ते यथा-

प्रातर्यशोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।[१२]
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशीष्ठः॥

अत्र प्रास्थानिकशब्दं निरुपयन् आचार्यमल्लिनाथः स्पष्टयाञ्चकार– प्रास्थानिकम् = प्रस्थानकाले भवम्, तत्कालेचितम् इत्यर्थः। कालोठ्ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः। यथा कथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात् प्रत्यय इष्यते इति वृत्तिकारः।

प्रोफेसर शिवराम महादेव परांजपे महोदयाः पुण्यपत्तनस्थाः कालः (काल इति महाराष्ट्रभाषायाम्) इति साप्ताहिकस्य संपादकाः आसन्। तैः प्रथमे अङ्के उपोद्घाते कालविषयकं निरुपणम् उदात्तशब्दैः कृतम् यथा-

"अयमेव कालः यः खड्गपाणिं सम्राजम् अशोकं पद्मपाणिरुपे परिणमन्तं ददर्श। अयमेव कालः यः गङ्गातटे युद्धं विहाय कृतसामतत्त्वयोः नृपयोः सामञ्जस्यं निरीक्षांचक्रै। अयमेव काल... इत्यादि। स्टिफन हॉकिंगनामकः आधुनिकः वैज्ञानिकः A Brief History of Time (Stephen Hawking)[१३] इति स्वपाण्डित्यपूर्णे आङ्ग्लग्रन्थे लिखति – Both Aristotle and Newton unambiguously measure the interval of time between two events, and that this time would be the same whosoever measured it, provided they used a good clock."

उपरिनिर्दिष्ट-विविधोद्धारणानिवेशेन स्पष्टीभवति यत् कालः द्विविधः, विकारी, अविकारी च। अवस्थाः, वस्तूनि यः परिणमयति- विकारयुक्तानि करोति सः विकारी व्यवहारोपयोगी कालः। अपरः नित्यः अविनाशी निर्लिप्तः अविकारी कालः परमात्मनः स्वरूपभूतः अस्ति। शब्दान्तरैः कालनिर्देषः सावयवः कालः निरवयवः कालः इत्यपि क्रियते।

सर्वेऽपि प्राणिनः कालरूपे परमात्मानि निवसन्ति, अर्थात् तदाश्रयेण एव समाप्तिपर्यन्तं जीवनं यापयन्ति। वत्सरसंवत्सरशब्दयोः अयमेव अर्थः ज्यौतिषशास्त्रे प्रदत्तः -

"वसन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति वत्सरम्

---

[१२] महाकविकालिदासविरचितरघुवंशे २.७० श्लोक

[१३] A Brief History of time by Stephen Hawking, p.18

संवसन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति संवत्सरम्
परिवसन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति परिवत्सरम्" इति।

श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे खगोलनिरूपणावसरे अस्य विवेचनं कृतम्। व्यवहारसौकर्यार्थं सूक्ष्मातिसूक्ष्मः स्थूलातिस्थूलस्वरूपश्च कालः पुराणादिषु विवेचितः। व्रत-जयन्त्यादिप्रसङ्गे, जन्मवर्धापनदिन-प्रसङ्गे जीवनान्तिमदिनरूपणे, बाल्य-यौवन-जरादिषु अवस्थाभेदेषु अयमेव कालशब्दः प्रयुज्यते। मासैः, ऋतुभिः, अयनाभ्यां च सम्बद्धः अयं कालः। कालमाधवादिषु ग्रन्थेषु उत्सव-उपासनादि विषये विशिष्टकालस्य आवश्यकत्वात् तद्दृष्टया कालनिरूपणं कृतं वर्तते। देवगुरुणां बृहस्पतिना बृहस्पतिसंहितानामकः ग्रन्थः व्यरचि। तत्र कालविषये तात्त्विकं विवेचनं लभ्यते। ग्रहाणां महिमानं वर्णयन् भगवान् बृहस्पतिः न्यरुपयत् यत् समग्रः संसारः ग्रहाधीनः वर्तते। कालतत्त्वस्य बोधः अपि ग्रहाधीनः अस्ति। तथा हि-

ग्रहाधीनं जगत्सर्वं ग्रहाधीना नरावराः।[१४]
कालज्ञानं ग्रहाधीनं ग्रहाः कर्मफलप्रदाः॥

कालविषये अग्रे बृहस्पतिराह- काले स्वभावतः एव शुभता एवम् अशुभता निहिता भवति। कालः पूर्णरूपेण न शुभः न वा पूर्णरूपेण अशुभः भवति। एतादृशः अनादिः तथा अविनाशी कालः ग्रह-नक्षत्राणां योगेन शुभताम्, अशुभतां वा प्राप्नोति।

चिन्तनशीलाः मनीषिणः विवृण्वन्ति- स्थलकालस्य लयः प्रकृतौ भवति, यतः प्रकृतिः सकलस्थूलविषयस्य निदानम्, अर्थात् मूलकारणम् अस्ति। एषा प्रकृतिः परिवर्तमाना कालान्तरेण साम्यावस्थां याति सः प्रलयकालः। पुनः कालान्तरेण विकारं प्राप्नोति सः सृष्टिकालः। युग-वर्ष-मास दिनादिरुपः स्थूलः कालः प्रकृतेरेव प्रादुर्भवति। अयं कालः जडः, अनित्यश्च वर्तते। स्थूलकालस्य बोधः मनसा, इन्द्रियैश्च भवति। किन्तु सूक्ष्मकालं ग्रहीतुं नेन्द्रियाणि न वा मनः पारयति सर्वेषाम् अधिष्ठानभूतः परमात्मा महाकालः इति उच्यते। अनेन विवेचनेन स्पष्टं भवति यत् कालस्य मुख्याः त्रयो भेदाः प्रवर्तन्ते-

१. नित्यः महाकालः, अयं परमात्मरूपः।
२. प्रकृतिरूपः कालः, अयं प्रलयावद्यौ प्रकृतौ लीनस्वरूपः।
३. प्राकृतः कालः, अयं स्थूल व्यव्हारात्मकरूपः।

---

[१४] बृहस्पतिसंहिता, अ.१, श्लोक-६

म.म.गोपीनाथकविराजमतानुसारेण[१५] जगति द्वे विपरीतशक्ती कार्यरते स्तः। तयोः एका “भगवच्छक्तिः” अथवा “अनुग्रहशक्तिः” तथा द्वितीया “कालशक्तिः” अथवा “तिरोधानशक्तिः”। यदा परमेश्वरः आत्मसंकोचं कृत्वा जीवरूपेण स्वचैतन्यं प्रथयति, तदा एते द्वे पृथग्भवतः। एका जीवभावस्य, पशुभावस्य वा पोषणसाधनं भवति तथा अपरा अशुभभावं निवर्त्य परमस्वरूपे प्रत्यावर्तने सहायिका भवति। अनुग्रहशक्तिः क्रमशः जीवात्मानं परमात्मस्वरूपे प्रतिष्ठितं करोति। अपरत्र कालशक्तिः निरन्तरं बहिर्मुखगामिन्या प्रेरणया जीवात्मनं संसारपञ्जरे निबध्नाति। एषा काल-सङ्कर्षिणी शक्तिः इति उच्यते। कालतन्त्रे क्रमस्य अतीव महत्त्वमस्ति। निर्विशेषतया सर्वैः कालक्रमम् अवलम्ब्यैव स्वगतिः करणीया भवति। विश्वतन्त्रं कालाधीनम्। अतः विश्वं नित्यं परिवर्तनशीलमस्ति। कालेन सह देशज्ञानं नित्यं संश्लिष्टं भवति। अतः कालनिवृत्तौ जातायां देशनिवृत्तिरपि युगपत् भवति।

वस्तु-पदार्थ-व्यक्ति-घटना-विचार-भावाः एतेषु कालस्य गाढः प्रभावः दृश्यते। अस्माकम् अधीने केवलं “क्षणः” एव वर्तते। कालस्य परिवर्तनं कस्मिन् अधिष्ठाने भवति? यथा केन्द्रे वर्तमानं कमपि लक्ष्यबिन्दुम् आधारीकृत्यैव चक्रं परिपूर्णतां गच्छति। अस्मिन् विषये प्रश्नः उद्भवति। कालचक्रस्य केन्द्रबिन्दुः कालरूपः सन्नपि कालमतीत्य वर्तते, अतः सः कालस्य आश्रयः अस्ति। अयमेव भावः श्रीमदभगवद्गीतायां शब्दान्तरैः निरूपितः।[१६]

वयं कालज्ञानार्थं तर्कावलम्बनं कुर्मः किन्तु तर्कोऽपि कालज्ञानविषये निःशेषतया समर्थो न भवति, यतो हि कालः अपि कालातीतपरमात्मतत्त्वसत्तया परिवर्तनशीलः गतिमान् भवति। तं कालातीतं तत्त्वं परमात्मानम् अज्ञात्वा न शक्यं कालम् अवबोधितुम्। कालस्य स्वगतिर्नास्ति। कालातीतं तत्त्वं परमात्मनामकमेव कालचक्रं चोदयति।[१७]

अयं सारः - परमात्मा गतिप्रेरकः अस्ति। तेन प्रेरितः एव सूर्यः गतिशीलः भवति। सूर्यस्य गत्या कालमानं कर्तुं शक्यते - पूर्वाह्णः, मध्याह्नः सायम् इत्यादि। किन्तु अनन्तः अपरिणामः परमात्मा

---

[१५] कालविवेचना-ज्योतिषतत्त्वांकः, गीताप्रेस, गोरखपुर पृष्ठम्-११७

[१६] अजोऽपि सन्नव्यायात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया। गीता-४.६

[१७] न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविधेयो बहुधा चिन्त्यमानः।
अनन्यप्रोक्ते गतिस्तत्र नास्ति अणीयान् ह्यतकर्यमणु प्रमाणात्॥ कठोपनिषद् १.२.८

मानातीतः अस्ति, तस्य मानं कर्तुं न कोऽपि प्रभवति।[१८] जीवनव्यवहारः समग्रः कालतत्त्वेनैव भवति। "वार शब्दः" वासर शब्दस्य संकोचं गतं रूपमस्ति। अन्तरिक्षे ग्रहाणां स्थितिक्रमः अयमस्ति।

सूर्यः बुधः शुक्रः पृथ्वी - भौमः– गुरुः शनैश्चरः। सप्ताहवाराणाम् अयमेव क्रमः उपकारकः। सृष्टेः प्रारंभिकः दिवसः आसीत्- चैत्रशुक्लप्रतिपदा, रविवारस्य प्रातः समयः। सर्वे ग्रहाः मेषराशेः प्रारम्भिके भागे अश्विनीनक्षत्रे आसन्। सौरमण्डलस्य केन्द्रे सूर्यः अस्ति, अतः तस्य आद्या होरा भवति अर्थात् स आद्यहोरास्वामी अस्ति। अतः वाराणाम् आरम्भः सूर्यवारेण- रविवारे भवति। मासनामानि चन्द्रकारणात् भवन्ति, यथा- यस्यां पौर्णमास्यां चन्द्रः कृत्तिकानक्षत्रे भवति, सः सम्पूर्णः मासः कार्तिकमासः इति उच्यते। एवं कालस्य शास्त्रीयं मानं सुसूक्ष्मं भवति। तस्य निर्देशः अधः क्रियते।[१९]

१ परमाणुः	कालस्य सूक्ष्मतमा अवस्था
२ परमाणू	१ अणुः
३ अणवः	१ त्रसरेणु
३ त्रसरेणवः	१ त्रुटिः
१० त्रुटयः	१ प्राणः
१० प्राणाः	१ वेधः
३ वेधाः	१ लवः
३ लवाः	१ निमेषः
१ निमेषः	१ पक्ष्मपातावधि
२ निमेषौ	१ विपलः
३ निमेषाः	१ क्षणः
५ निमेषाः	२ १/२ त्रुटयः
२ १/२ त्रुटयः	१ सेकण्डः (Second)
२० निमेषाः	१० विपलाः– ४ सेकण्डाः
५ क्षणाः	१ काष्ठा
१५ काष्ठाः	१ दण्डः– १ लधुः
२ दण्डौ	१ मुहूर्तम्

---

[१८] तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य।
विष्वमाभासि रोचनम्॥ ऋग्वेदसंहिता १.५०.४

[१९] सूर्यसिद्धान्तानुसारेण एतन्मानं निर्दिष्टम्।

१५ लधवः	१ घटी– १ नाडी
१ घटी	२४ मिनिटाः (Minutes)
३ मुहूर्तानि	१ प्रहरः
२ घट्यौ	१ मुहूर्तम्– ४८ मिनिटाः
१ प्रहराः	१ यामः
६० घटयः	१ अहोरात्रः (दिनरात्रिचक्रम्)
८ प्रहराः	१ अहोरात्रः
१५ अहोरात्राः	१ पक्षः
२ पक्षौ	१ मासः
२ मासौ	१ ऋतुः
३ ऋतवः	६ मासाः
६ मासाः	१ अयनम्
२ अयने	१ वर्षम्
१ वर्षम्	१ संवत्सरम्– १ अब्दम्
१० अब्दानि	१ दशाब्दी
१०० अब्दानि	१ शताब्दी

घटी, घडिकाः, घडी, नाडी, नाडीका, दण्डः एते समानार्थकाः शब्दाः।

६० तत्प्रतिविकलाः	१ प्रतिविकला
६० प्रतिविकलाः	१ विकला
६० विकलाः	१ कला
६० कलाः	१ अंशः (Degree)
३० अंशाः	१ राशिः
१२ राशयः	१ भगणः

कालस्य स्थूलं परिमाणं युगमस्ति, तथा हि–

१) सत्ययुगम् - ४००० मानववर्षाणि।	१७,२८,००० मानववर्षाणि।
२) त्रेतायुगम् - ३००० देवतावर्षाणि।	१२,९६,००० मानववर्षाणि।
३) द्वापरयुगम् - २००० देवतावर्षाणि।	८,६४,४०० मानववर्षाणि।
४) कलियुगम् - १००० देवतावर्षाणि।	४,३२,००० मानववर्षाणि।

५) १ चतुर्युगी - १२,००० देवतावर्षाणि।　　　४३,२०,००० मानववर्षाणि।

व्यावहारिककालस्य विभाजनं षड्भावविकाररूपेण वार्ष्यायणिना आचार्येण कृतं, यास्काचार्येण निरूक्तस्य प्रथमाध्याये समुद्धृतम् अत्र सन्दर्भे प्रस्तूयते–जायते, अस्ति, वर्धते विपरिणमते, अपक्षीयते, विनश्यति इति। भर्तृहरिः आह– एते षड्भावविकाराः भावभेदानां योनिः अस्ति।

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः।
जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः॥ वाक्यपदीयम्-१.३

अग्रे निरूपयन् स आह-

१) क्रियाभेदाय कालस्तु ....वा.प.३.९.८

२) कालो भेदाय कल्पते ....वा.पृ.३.९.२

कालस्य भेदाः त्रयः एव, ते सर्वमान्याः सन्ति।

अतीत- वर्तमान- अनागताश्च ते। शर्मण्यभाषायां तु आसन्नभूतात्, आसन्नभविष्यतश्च वर्तमानः अभिन्नः अस्ति इति निरूपितम् अस्ति। पाणिनिमुनेः अपि एतदेवमंत व्यक्तं भवति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानंवद्वा। पा.स. ३.३. ।३।

वर्तमानः कालो नाम भूत भविष्यदः द्वयोः सीम्नोः स्पर्शः। अस्य कारणेन कालस्य निरन्तरता एव अस्ति। सारांशतया अन्ते निरूप्यते यत्" शक्तिरूपेण कालः एकः, अखण्डश्च।

नक्षत्रविमर्शः

ज्यौतिषशास्त्रे पञ्चाङ्गरूपेण प्रसिद्धानि पञ्च अङ्गानि सन्ति- तिथिः, वारः, नक्षत्रम्, करणं, योगः इति। तेषु तृतीयम् अङ्गं नक्षत्रम् इति वर्तते। किं नाम नक्षत्रम्? इति प्रश्नस्य समाधानार्थं नक्षत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः यथाशास्त्रनिर्देशम् अत्र प्रस्तूयते। तथा हि–

१. न क्षतानि = न खण्डितानि इति नक्षत्राणि।

अस्य समर्थनार्थं तैत्तरीयब्राह्मणश्रुतिः उद्ध्रियते
प्रबाहुर्वा अग्रे क्षत्राण्यातेषुः। तेषामिन्द्रः क्षत्राण्यादत्त।
न वा इमानि क्षत्राण्यभूवन्निति। तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्। तै.ब्रा.२.७.१८.३

२. नक्षन्ते = गतिं कुर्वन्ति इति– नक्षत्राणि। उक्तं च यास्काचार्येण निरुक्ते।

नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मणः। अयं प्राचीनः भारतीय ज्यौतिषसिद्धान्तः अस्ति - मर्त्यलोके पुण्यं कुर्वाणाः पुण्यात्मानः देहत्यागात् अनन्तरं स्वर्गं प्रति नक्षत्ररूपेण गतिं कुर्वन्ति ते च तत्र देवरूपेण विराजन्ते। तथा हि देवगृहा वै नक्षत्राणि।

३. पृथिव्यां वर्तमानानां विविधानां पदार्थानां चित्राणि भवन्ति इति नक्षत्राणि। अर्थात् तेषां पदार्थानाम् आकृत्यनुसारेण नक्षत्राणां भवन्ति। तै.ब्रा.१.५.२

४. न क्षरन्ति = विनाशं गच्छन्ति इति नक्षत्राणि इति व्युत्पत्तिः सामान्यतया ज्यौतिषशास्त्रे रूढा अस्ति।

"नक्षत्र" शब्द व्युत्पत्तिरेव न, ब्राह्मणादिप्राचीनवैदिकसाहित्ये तस्य तस्य नक्षत्रस्य नाम्नः व्युत्पत्तिः अपि उदाहरणादिपुरस्सरं प्रदर्शिता दृश्यते। तथा हि प्रकारान्तरेण अपि नक्षत्रस्य पर्यायवाचकशब्दस्य "तारका" इति प्रसिद्धस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता तथा हि "सलिलं" वा इदम् अन्तरासीत्। यदतरन्त्। तत्तारकाणां तारकत्म्। "**अर्थात् सलिलमयात् अन्तरिक्षात् याः तारयन्ति ताः तारकाः**। तै.ब्रा.१.५.२ वास्तविकतया शिष्टसंस्कृते (Classical Sanskrit) "तारका" नाम अक्ष्णः कनीनिका। "तारिका" नाम या तारयति सा तारिका। एतेन स्पष्टं भवति यत् वेदे "तारका" नाम नक्षत्रम्, अयं आर्षः प्रयोगः।

ऋग्वेदसंहितायां तथा अथर्वसंहितायामपि "तारा" शब्दः नक्षत्र अर्थे प्रयुक्तः दृश्यते। क्रमशः १०.६८.११ तथा १३.२.१७ "द्योरवि स्मयमानो नभोभिः "इति ऋग्वेदमन्त्रे नभः शब्दोऽपि नक्षत्रवाचकः अस्ति। नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः इति ऋग्वेदे "नक्षत्र" शब्दस्य अर्थः चन्द्रस्य भ्रमणमार्गः।

केषांचित् नक्षत्राणां व्युत्पत्तयः उचितबोधाय प्रस्तूयन्ते-

५. पुनर्वसू– पुनः पुनः वस्तारौ, अर्थात् स्तोतॄणाम् आच्छादयितारौ भवतः तौ "पुनर्वसू"। तारकाद्वयं अस्मिन् नक्षत्रे वर्तते, अतः अयं शब्दः द्विवचनानाः इति प्रदर्शयितुं "पुनर्वसू" इति दीर्घान्तरूपं प्रस्तुतम्।

६. मघा- विचित्रधना भवति इति मधा। यास्काचार्येण निरूक्ते उक्तम्– मधमिति धननामधेयं, महतेर्दानकर्मणः। निरूक्तम् १.७

७. ऋग्वेदसंहितायां निरूपितं यत् सवितुः कन्या सूर्याख्या स्त्रीधनरूपेण सोमाय प्रदत्ता। ताः गावः प्रथमं मधानक्षत्रे एव अपवाहिताः। शतपथब्राह्मणग्रन्थे अपि अयमर्थः प्रदर्शितः, तथा हि– "मधासु" हन्यन्ते गावः। शतपथब्राह्मणम् २.१.२.११

८. रेवती– रेवती नाम धनवती। “रै” शब्दः धनवाची वेदेषु दृश्यते। राः (धनम्) अस्याः अस्ति इति रेवती। ऋक्संहितायाम् उक्तम्। “स्वस्ति पश्ये रेवती” ऋ.सं. ६.५१.१४।

९. रोहिणीः- अस्या नाम्नः व्युत्पत्तिविषये रोचिष्णुः कथा ऐतरेय ब्राह्मणे (१३.९) प्रदत्ता, तथा हि प्रजापतिः स्वां दुहितरम् अकामयत्। सा रोहिद्भूता (हरिणी रूपे परिणता)। प्रजापतिः अपि तां समीहमानः एणः (हरिणः) संबभूव। अथ पशुपतिः शिवः व्याधरूपं गृहीत्वा प्रजापतिं विदधम् अकार्षोत्। अतः प्रजापतिः मृगः उच्यते, पशुपतिः “मृगव्याधः” उच्यते तथा रोहिद्रूपे परिणतत्वात् प्रजापतिकन्या “रोहिणी” इति उच्यते। अयं भावः श्रीपुष्पदन्तविरचिते शिवमहिम्नस्तोत्रे अतिरमणीयतया प्रदर्शितः तथा हि प्रजानाथं नाथ प्रसभमभिकं स्वा दुहितरं

प्रजानाथं प्रसभमभिकं स्वां दुहितरं
गतं रोहिण्द्भूतां रिरमयिषुमृष्यस्य वपुषा।
धनुष्पाणेर्या दिवमपि सपत्राकृतममुं
त्रसन्तं तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभसः॥ - शिवमहिम्नस्तोत्रम्, श्लोक-२२

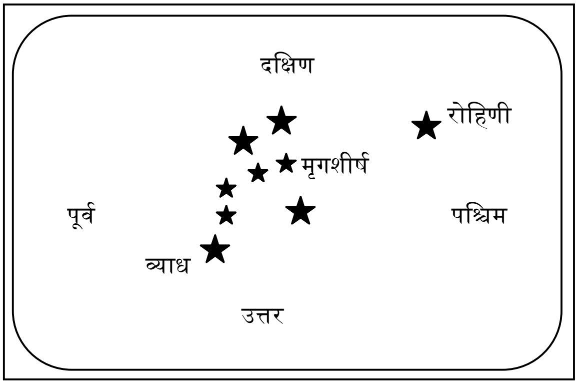

तैत्तिरीयब्राह्मणे “रोहिणी” नक्षत्रसम्बन्धिनी कथा प्रकारान्तरेण प्रदर्शिता तथा हि- प्रजापतिः स्वां कन्या प्रति मुग्धः जातः। सा लज्जावशात् सर्वासु दिक्षु क्रमशः आत्मानं जुगोपियुः अधावत्। सर्वत्र पिता प्रजापतिः ताम् अन्वधावत्। अन्ते सा कन्या ऊर्ध्वम् आरुरोह। सा रोहिणी अभवत्। तद् रोहिण्याः रोहिणीत्वम्।

१) पुनर्वसूः- भद्रं भवेत् सर्वेषाम् इति कामनया देवताः अग्निम् आद्यातुम् ऐच्छन्, किन्तु तेषाम् अग्निः आधानरहितः एव अभवत्। अतः वसुः तस्मात् स्थानात् अपावर्तत। ते पुनर्वसुनक्षत्रे आधानम् अकार्षुः। तदा उत्तमः पूर्वोक्तमः वसुः उपावर्तत, अतः तन्नक्षत्रम् “पुनर्वसूः” इति उच्यते।

२) हस्तः पञ्चतारायुक्तं नक्षत्रमेतत् हस्ताकारमस्ति अतः हस्तः इति उच्यते।

मघा - चित्रा नक्षत्रं, मघा नक्षत्रं च सूर्यस्य योषितौ सतः इति ऋक्संहितायाम् (७.७५.५) निरूपितम्।

ऋक्संहितायाम् अन्येषामपि नक्षत्राणामुल्लेखः ऋक्षशब्देन काव्यात्मकतया, तत्त्वज्ञानात्मकतया च कृतः। यथा - अमी च ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तन्ददृशे कुहचिदिदेवयुः अर्थात् एतानि यानि नक्षत्राणि रात्रौ उच्चैः स्थाने, प्रकाशन्ते तानि दिवसे कुत्रापि न दृश्यन्ते, न जाने कुत्र आत्मानं निह्नुवते? गोपथब्राह्मणे वर्णितं यत् स्वर्भानुः (राहुः) तमसा सूर्यं विद्धवान् तथा अत्रिऋषिः तम् अपनोदितवान्। ताण्डयमहाब्राह्मणे अपि ग्रहणस्य उल्लेखः लभ्यते (४.५.२) तैत्तिरीयब्राह्मणे निरूपितं यत् कृत्तिकादिषु कतिपयेषु नक्षत्रेषु अग्न्याधानं कर्तव्यम्। मृगनक्षत्राम् पूर्वस्यां दिशि आकाशगङ्गाम् अभितः व्दयोः तारकयोः पुञ्जः वर्तते। पाश्चात्यज्यौतिषिका आहुः तयो एकः canis major (बृहल्लुब्धकः) तथा अन्य canis minor (लघुलुब्धकः) इति उच्यते। द्वौ श्खानौ इति नाम्ना अपि तौ प्रसिद्धौ। पाश्चात्यविदुशामनुसारेण पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रयोः समीपे आलोक्मानः तारकापुञ्जः Navis (नौः नौका) हिरण्मयी आकाशनौका इति उच्यते। हस्तनक्षत्रस्य पञ्च तारकाः सन्ति। तासाम् आकारः हस्ताकारः दृश्यते, अतः तस्य "हस्तः" इति संज्ञा अजनिष्ट। तैत्तरीयब्राह्मणे नक्षप्रजापतिवर्णनं वर्तते, यथा हस्तनक्षत्रं प्रजापतेः हस्तः, चित्रा शिरः, निष्टया हदयम् विशाखायाः तारकाद्वयं तस्य द्वे जङ्घे इत्यादि। (वामनपुराण- नक्षत्रपुरुषं आकृतिः)

ज्यौतिषशास्त्रस्य प्रारम्भे अपि भारतीयानां विदुषां मनसि नक्षत्रज्ञानं पूर्णमासीत्। ते अजानन् यत् सम्पातबिन्दुः भरणीनक्षत्रस्यम् चतुर्थं चरणम् आसीत्। अत एव वौदिक काले नक्षत्रगणाना कृत्तिकानक्षत्रतः भवति स्म। प्रश्नव्याकरणाङ्गे नक्षत्रफल विवरणं विशिष्टतया कृतम्। नक्षत्रफलं त्रिषु भागेषु तस्मिन् ग्रन्थे विभक्तम्, यथा–

कुलनक्षत्राणि	**उपकुलनक्षत्राणि**	**कुलोपकुलनक्षत्राणि**
धनिष्ठा	श्रवणम्	
उत्तराभाद्रपदा	पूर्वाभाद्रपदा	अभिजित्
अश्विनी	रेवती	शतभिषा
कृत्तिका	भरवी	आर्द्रा
मृगशिरः	रोहिणी	अनुराधा
पुष्यम	पुनर्वसू	
मधा आश्लेषा		
उत्तराफाल्गुनी	पूर्वाफाल्गुनी	
चित्रा	हस्तः	

विशाखा	स्वातिः
मूलम्	ज्येष्ठा
उत्तराषाढा	पुर्वाषाढा

द्वाररूपेणं अपि नक्षत्राणां विभजनं प्राचीनग्रन्थेषु उपलभ्यते।

पूर्वद्वारम्	**दक्षिणद्वारम्**	**पश्चिमद्वारम्**	**उत्तरद्वारम्**
कृतिका	मधा	अनुराधा	धनिष्ठा
रोहिणी	पूर्वाफाल्गुनी	ज्येष्ठा	शतभिषा
मृगशिरः	उत्तराफाल्गुनी	मूलम्	पूर्वाभाद्रपदा
आर्द्रा	हस्तः	पुर्वाषाढा	उत्तराभाद्रपदा
पुनर्वसू	चित्रा	उत्तराषाढा	रेवती
पुष्यम्	स्वातिः	अभिजित्	अश्विनी
आश्लेषा	विशाखा	श्रवणम्	

प्रत्येकं नक्षत्रस्य देवता वर्तते, तद् अधःकोष्ठे प्रदर्श्यते

अङ्क	नक्षत्रम्	देवता	नक्षत्रम्	देवता
१	कृतिका	अग्निः	स्त्री.	बहवः
२	रोहिणी	प्रजापतिः	स्त्री.	एका
३	१,३,४ मृगशीर्ष २ इन्वका	सोमः सोमः	नपुंसक स्त्री.	एका बहवः
४	१,३,४ आर्द्रा २ बाहु	रुद्रः रुद्रः	स्त्री. पु.	एका द्वे
५	पुनर्वसु	अदितिः	पु.	एका
६	तिष्य	बृहस्पतिः	पु.	एका
७	आश्लेषा	सर्पः	स्त्री.	बहवः
८	मधा	पितृ.	स्त्री.	बहवः
९	१,३,४ फल्गुनी २ पूर्वफल्गुनी	अर्यमा अर्यमा	स्त्री. स्त्री.	द्वे द्वे
१०	१,३,४, २ उत्तरफल्गुनी	भग भग	स्त्री. स्त्री.	द्वे द्वे
११	हस्त	सविता	पु.	एका
१२	चित्रा	१, २ इन्द्र	स्त्री.	एका

		३, ४ त्वष्टा		
१३	१ स्वाती	वायुः	स्त्री.	एका
१४	२,३,४ निष्टचा	इन्द्राणी	स्त्री.	द्वे
१५	अनुराधा	मित्रः	स्त्री.	बहवः
१६	१, रोहिणी ३ ४ ज्येष्ठा	इन्द्रः	स्त्री.	एका
१७	१ विचृतौ	पितरः	पु.	द्वे
	२ मूलबर्हणी	निर्ऋतिः	स्त्री.	एका
	३ मूलम्	निर्ऋतिः	नपु.	एका
	४ मूलम्	प्रजापतिः	नपु.	एका
१८	१,३,४ आषाढा	आपः	स्त्री.	बहवः
	१ पूर्वाषाढा	आपः	स्त्री.	बहवः
१९	१,३,४ आषाढा २ उत्तराषाढा ३, ४ अभिजित	विश्वेदेवाः विश्वेदेवाः ब्रह्म	स्त्री. स्त्री. नपु.	बहवः बहवः एका
२०	श्रविष्ठा	वसुः	स्त्री.	एका
२१	श्रविष्ठा	वसुः	स्त्री.	बहवः
२२	शतभिषक्	१, २ इन्द्रः ३, ४ वरुण	पु. पु.	एका एका
२३	१,३,४ प्रोष्ठपद २ पूर्व प्रोष्ठपद	अजएकपादं अजएकपादं	पु. पु.	बहवः बहवः
२४	१,३,४ प्रोष्ठपद २ उत्तर प्रोष्ठपद	अहिर्बुध्नय अहिर्बुध्नय	पु. पु.	बहवः बहवः
२५	रेवती	पूषा	स्त्री.	एका
२६	अश्वयुज	अश्विन	स्त्री.	द्वे
२७	अपभरणी	यमः	स्त्री.	बहवः

वामनपुराणे नक्षत्राणां नक्षत्रपुरुषरूपेण विवरणं समुपलभ्यते तथा हि - वामनपुराणे अशीतिमे अध्याये नारदपुलस्त्य-ऋषिसंवादे पुलस्त्यऋषिमुखेन नक्षत्रपुरुषस्य अद्भुतं विवरणं वर्तते, यथा–

क्रमः	**नक्षत्रम्**	**नक्षत्रपुरुषाङ्गम्**	**क्रमः**	**नक्षत्रम्**	**नक्षत्रपुरुषाङ्गम्**
१	मूलम्	चरणौ	१५	हस्तः	हस्तौ
२	रोहिणी	जङ्घे	१६	पुनर्वसू	अङ्गुलयः
३	अश्विनी	जानुनी	१७	आश्लेषा	नरवाः

४	पूर्वाषाढा	ऊरुव्दयम्	१८	ज्येष्ठा	ग्रीवा
५	उत्तराषाढा		१९	श्रवणम्	कर्णौ
६	पूर्वाफाल्गुनी	गुह्यप्रदेशः	२०	पुष्यम्	मुखम्
७	उत्तराफाल्गुनी		२१	स्वातिः	दन्ताः
८	कृत्तिका	कटिः	२२	शतभिषा	हनुद्वयम्
९	पूर्वाभाद्रपदा	पार्श्वद्ववयम्	२३	मधा	नासिका
१०	उत्तराभाद्रपदा		२४	मृगशीर्षम्	नेत्रद्वयम्
११	रेवती	कुक्षिद्वयम्	२५	चित्रा	ललाटम्
१२	अनुराधा	हृदयम्	२६	भरणी	शिरः
१३	धनिष्ठ	पृष्ठदेशः	२७	आर्द्रा	केशाः
१४	विक्षरवा	भुजद्वयम्			

नक्षत्रपुरुषस्य आराधनविषये विस्तरशः विवरणम् अस्मिन् प्रकरणे कृतम्, जिज्ञासुभिः तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्। नक्षत्रविषये कराक्षररूपेण विवरणं बृहत्संहितायां तथा मुहूर्तचिन्तामणेः पीयूषधाराटीकाया लभ्यते। व्याकरणसम्प्रदाये यः प्रकृतिविभाग - प्रत्ययविभागयोः विषये आगनन् प्रक्रिया विषये प्रश्ने कृते केवलम् आकाशे पश्यन् स्मरणस्य नाट्यं रचयति सः वैयाकरणखसूचिः (a stuffless grammarian) इति उच्यते। एवं कुत्सितः वैद्यः भिषक्पाशः इति उच्यते, एतादृशः मीमांसकः मीमोसकदुर्दसढः इति उच्यते। एवं ज्यौतिषिकः अपि नक्षत्रसूचिः इति उच्यते। तस्य विषये सांक्षिप्त टिप्पणी अधो लिख्यते–

अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते।
स पङ्किदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रं सूचकः॥ (बृ.सं.२.१७)
तिश्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम्।
परवाक्येन वर्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः॥ (मुहूर्तचिन्तामणौ पीयूषधारा टीका)

नक्षत्रम्

“दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तन्त्रविज्ञः स एव। करणभगवणवेत्त हन्त्यहोरात्रदोषं जनयति धनमंहश्चात्र नक्षत्रसूची॥ (पीयूषधारां टीका)

“गृहे गृहे गत्वा अपृष्ट एव नक्षत्राणि अखिनी-आदीनि, शुभ-अशुभ- मलसूचकानि सूचयति इति नक्षत्रसूची। (पीयूषधारां टीका)

व्याकरणशास्त्रे महर्षिपाणिनिना अपि ज्यौतिषविषयकाणि नौकानि सूत्राणि प्रयुक्तानि। तेषु सूत्रेषु नक्षत्रविषयकाणि अपि कतिचित् सूत्राणि वर्तन्ते, यथा–

१) फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे (१.२.६०) पा. सू.
२) लिङ्-चोर्ध्वमौहूर्तिके (३.३.१६४) पा. सू.
३) रेवत्यादिभ्यष्ठक् (४.१.१४६) पा. सू.
४) नक्षत्रेण युक्तः कालः (४.२.३) पा. सू.
५) बिभाषा फाल्गुनी (४.२.२२) पा. सू.
६) श्रावण्या... वसन्तादिभ्यष्ठक् (४.२.६२) पा. सू.

अपरं च सर्वेषां भारतीयमासानां नामानि नक्षत्रम् आधारीकृत्य निर्मितानि। नक्षत्रेण युक्तः कालः साऽस्मिन्पौर्णमासी इत्यादि पाणिनि सूत्रैः तानि नामानि व्युत्पादितानि। तथा हि–

मासनाम	पौर्णमास्यां विद्यमानं नक्षत्रम् (प्रायः)
१) कार्तिकः	कृतिका
२) मार्गशीर्षः	मृगशीर्षक
३) पौषः	पुष्यम्
४) माधः	मधा
५) फाल्गुनः	उत्तराफाल्गुनी
६) चैत्रः	चित्रा
७) वैशाखः	विशाखा
८) ज्येष्ठः	ज्येष्ठा
९) आषाढः	उत्तराषाढा
१०) श्रावणः	श्रवणम्
११) भाद्रपदः	उत्तराभाद्रपदा
१२) आश्विनः	अश्विनी

एतेन नक्षत्राणां जीवने कियन्मूल्यमस्ति इति स्पष्टतया दृश्यते। अथर्ववेदे नक्षत्रविषयकाः त्रयो मन्त्राः अवधेयाः सन्ति, यथा -

चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि। तुर्मिशं सुमतिमिच्छमानो अहानि गीर्भिः सपर्यामि नाकम्॥ (अथर्ववेदः १९.७.१)। अस्य सारांशः - सौरमण्डले अनेकानि गुणान्वितानि नक्षत्राणि सन्ति। प्रतिदिनम् अहं सुमतिं प्राप्तिकाः तानि अर्चयानि, तेन सुखं लभेऽहम्। यानि नक्षत्राणि

दिव्यन्तरिक्षे अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु। प्रकल्पर्यंचन्द्रमा यान्वेन्ति सर्वाणिममैतानि शिवानिं सन्तु॥ अस्य सारांशः यानि यानि नक्षत्राणि चन्द्रमाः समर्थानि कुर्वन् प्रयाति तानि तानि नक्षत्राणि जले, भूमौ, अन्तरिक्षे वाचरतो मम शुभं कुर्वन्तु।

अष्टाविंशानि शिवानि शग्मानि सहयोगं भजन्तु मे ।
योगं प्रपद्ये क्षेमं च क्षेमं प्रपद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु॥[२०]

अस्य सारांशः अष्टाविंशतिः नक्षत्राणि मम कल्याणकारकं, सुखकारकं च सर्वं प्रयच्छन्तु। मयि सामर्थ्यम् एतु, अहं मम रक्षाविद्यौ सपर्थो भवेयम्। अहोरात्राभ्यां मे नमः अस्तु। नक्षत्र– ग्रहयोः भेदः - आकाशीय तेजः पुञ्जेषु नक्षत्र-ग्रहयोः उभयोः समावेशः अस्ति।

नक्षत्रव्याख्याः - तेजः पुञ्जा नु वीक्ष्यन्ते गगने रजनीषु ये।
नक्षत्रसंज्ञकाकास्ते तु न क्षरन्तीति निश्चलाः॥

ग्रहव्याख्या - विपुलाकारवन्तोऽन्ये गतिमन्तो ग्रहाः किल।
स्वगत्य भानि गृह्णन्ति यतोऽतस्ते ग्रहाभिधाः॥ -बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

सन्दर्भग्रन्थाः

१. मुहूर्तचिन्तामणिः पीयूषधाराटीकासहितः
२. बृहत्संहिता
३. बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्
४. वामनपुराणम्
५. पाणिनीया अष्टाध्यायी
६. भारतीयज्योतिषम् - नेमिचन्द्रशास्त्री
७. भारतीय ज्यौतिषम् - शंकरबालकृष्णदीक्षितः, झारखंडी-अनुवादसहितम्
८. निरुक्तम् - यास्काचार्याः
९. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितः

[२०] अथर्ववेदः १९.८.२

ज्यौतिषशास्त्रान्यग्रन्थानां सम्मते संस्कारणाम् आधुनिकयुगे महत्त्वम्

डॉ. रमेशचन्द्र बाबूलाल शुक्लः*

ज्योतिषां=सूर्यादिग्रहाणां बोधकं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रम्। सूर्यादिग्रहाणाम् एवं कालस्य बोधं यत् शास्त्रं कारयति तत् शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रं कथ्यते।[१] यथा स्मृत्यादिधर्मसूत्राणि वेदस्य व्याख्यारूपेण लभ्यन्ते तथैव ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य अङ्गरूपेण वर्तते। संस्काराणां संख्यानिर्धारणे स्मृतिकाराणां वैमत्यं दृश्यते। गौतमधर्मसूत्रस्य अष्टमाध्याये चतुर्दशसूत्रतः चतुर्विंशतिसूत्रपर्यन्तं चत्वारिंशतः संस्काराणां विवेचनं वर्तते।[२] आदौ तेषां संस्काराणां नामानि पश्चाद् आत्माया अष्टशीलगुणानां वर्णनम्-

(१) गर्भाधानसंस्कारः (२) पुंसवनसंस्कारः (३) सीमन्तोन्नयनसंस्कारः (४) जातकर्मसंस्कारः
(५) नामकरणसंस्कारः (६) अन्नप्राशनसंस्कारः (७) चौलसंस्कारः (८) उपनयनसंस्कारः।
चतुर्वेदव्रतः - (९) ऋग्वेदः (१०) यजुर्वेदः (११) सामवेदः
(१२) अथर्ववेदः (१३) स्नानम् (समावर्तनम्) (१४) विवाहः (१५) पञ्चमहायज्ञः- देवः
(१६) पितृयज्ञः (१७) मनुष्यः (१८) भूतयज्ञः (१९) ब्रह्मयज्ञः।
सप्तपाकयज्ञः - (२०) अष्टका (२१) पार्वणः (२२) पालीपाकः
(२३) श्राद्धः (२४) श्रावणी (२५) अग्रहायणी (२६) चैत्री
(२७) आश्वयुजी सप्तहविर्यज्ञः - (यस्मिन् होमः भवति सोमः नैव भवति) (२८) अग्न्याधानम्
(२९) अग्निहोत्रम् (३०) दर्शपूर्णमासः (३१) आग्रयणः (३२) चातुर्मास्यः
(३३) निरुपशुबन्धः (३४) सोत्रामणिः (३५) **सप्तसोमयज्ञः-** अग्निष्टोमः
(३६) अत्यग्निष्टोमः (३७) उक्थ्यः (३८) षोडशी (३९) वाजपेयः

(४०) अतिरात्रः (आप्तोर्यामः) एवं एते सप्तसोमयज्ञसंस्कारा एवं चत्वारिशंत् संस्काराः विवर्णिताः सन्ति।[३] धर्मशास्त्रेतिहासस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे श्लोके संखटीकायां मिताक्षराटीकायाञ्च

---

* सहायकाचार्यः, ज्यौतिषशास्त्रविभागः, श्री सोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्, गीरसोमनाथजनपदः

[१] भारतीयज्योतिषम् (नेमिचन्द्रशास्त्री) , पृ.१

[२] गौतमधर्मसूत्रम्, पृ.७९ तः ८१, १४ सूत्रतः २४ पर्यन्तम्।

[३] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१६६

सुबोधिनीगौतमस्य च संख्यां मन्यते।[४] तथैव वैखानसागमे अष्टादशसंस्काराणां वर्णनं प्राप्यते।[५] तथैव अङ्गिराऋषिणा संस्कारमयूखे, संस्कारप्रकाशे एवम् अन्यनिबन्धेषु पञ्चविंशतिसंस्काराः उपलभ्यन्ते। आचार्यव्यासः (१/१४/१५) षोडशसंस्काराणां विवर्णनं कृतवान्। मनुः याज्ञवल्क्यश्च विष्णुधर्मसूत्रे कामपि संख्यां न प्रदत्तवन्तौ प्रत्युत गर्भाधाननिषेकतः श्मशानान्त्येष्टिपर्यन्तं संस्काराणां सङ्केतं कृतवन्तौ। गौतमादिकतिपयधर्मसूत्रेषु अन्त्येष्टिसंस्कारस्य गणना एव न कृता। निबन्धेषु अधिकांशतः षोडशसंस्काराणां संख्या प्रदत्ताऽस्ति। यथा-

(१) गर्भाधानसंस्कारः (२) पुंसवनसंस्कारः (३) सीमन्तोन्नयनसंस्कारः (४) विष्णुबलिसंस्कारः
(५) जातकर्मसंस्कारः (६) नामकरणसंस्कारः (७) निष्क्रमणसंस्कारः (८) अन्नप्राशनसंस्कारः
(९) चौलसंस्कारः (१०) उपनयनसंस्कारः वेदव्रतचतुष्टयम्- (११) ऋग्वेदव्रतसंस्कारः
(१२) यजुर्वेदव्रतसंस्कारः (१३) सामवेदव्रतसंस्कारः (१४) अथर्ववेदव्रतसंस्कारः
(१५) समावर्तनसंस्कारः (१६) विवाहसंस्कारः

एवं षोडशसंस्काराः प्रदत्ताः सन्ति।[६] तथैव स्मृतिचन्द्रिका-द्वारोद्धृत-जातूकर्ण्यग्रन्थेषु एतेषां षोडशसंस्काराणां वर्णनं विद्यते यथा -

(१) गर्भाधानसंस्कारः (२) पुंसवनसंस्कारः (३) सीमन्तोन्नयनसंस्कारः (४) जातकर्मसंस्कारः
(५) नामकरणसंस्कारः (६) अन्नप्राशनसंस्कारः (७) चौलसंस्कारः (८) मौञ्जीसंस्कारः (उपनयनम्) **व्रतचतुष्टयम् -** (९) ऋग्वेदव्रतसंस्कारः (१०) यजुर्वेदव्रतसंस्कारः
(११) सामवेदव्रतसंस्कारः (१२) अथर्ववेदव्रतसंस्कारः (१३) गोदानसंस्कारः
(१४) समावर्तनसंस्कारः (१५) विवाहसंस्कारः (१६) अन्त्येष्टिसंस्कारः

अत्र व्यासद्वाराप्रदत्तनामावलीतः काचिद् भिन्नता दृश्यते।[७] व्यासोपदिष्टषोडशसंस्काराणां प्रमाणं हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा- मानवस्य प्रतिपदम् अर्थात् सम्पूर्णजीवनं संस्कारयुक्तं भवेत् तदर्थं संस्काराः महत्त्वपूर्णाः वर्तन्ते। एतेषु संस्कारेषु गर्भाधानसंस्कारः मुख्यः, एतत्संस्कारानन्तरमेव अन्येषां संस्काराणां प्रवृत्तिः भवति। मनुस्मृतेः द्वितीयाध्यायस्य षोडशे षडविंशतितमे च श्लोके, याज्ञवल्क्यस्य १/१०/११तमे सूत्रे, विष्णुधर्मसूक्तस्य २/३तमे एवं २७/१तमे सूत्रे निषेकः गर्भाधानसदृश एव मन्यते। शांखायनगृह्यसूत्रे (१/१८/१९तमे), पारस्करगृह्यसूत्रे (१/११तमे) तथा आपस्तम्बगृह्यसूत्रे

---

[४] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१७१

[५] धर्मशास्त्रेतिहासः, अध्यायः ६ पृ.१७७

[६] धर्मशास्त्रेतिहासः, (पी. वी. काणे), पृ.१७८

[७] धर्मशास्त्रेतिहासः, (पी. वी. काणे), षष्ठतमोऽध्यायः, पृ.१७७

(८/१०/११तमे) सूत्रे चतुर्थीकर्मणः चतुर्थीहोमस्य वा क्रिया यथावदेव भवति तथा सर्वत्रगर्भाधानार्थं प्राप्यते।[८] एवं गर्भाधानस्य कृते पृथक्वर्णनं नहि प्राप्यते। किन्तु बौधायनगृह्यसूत्रे (४/६/१तमे), काककगृह्यसूक्ते (३०-८तमे), गौतम (८/१४तमे) एवं याज्ञवल्क्यस्य (१/११तमे) गृह्यसूत्रे गर्भाधानशब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते। वैखानस (३/१०तमस्य) अनुसारेण गर्भाधानस्य संस्कारक्रिया, निषेकेण ऋतुसंगमनस्य मासिकप्रवाहानन्तरविवाहितयुगलस्य संभोगानन्तरं संयोगो भवति। एषा क्रिया गर्भाधानं दृढं करोति।[९] सम्पूर्णमानवजीवनं संस्कारस्य क्षेत्रे अस्ति अतः प्रजननमपि अत्रैव आगच्छति। धर्मसास्त्रानुसारम् अनेन सह अशुचितायाः भावः नास्ति।

अत एव विशेषतः गृह्यसूक्तेषु, स्मृतिग्रन्थेषु गर्भाधानेन एव संस्काराणाम् आरम्भो भवति। एष संस्कारः रात्रौ शुभमुहूर्ते करणीयो भवति। विष्णोः, प्रजापतेः, सरस्वत्याः स्तवनस्यावसरे भोजनस्यापि विधिः दर्शितोऽस्ति। मातुः एवं पितुः उत्तमविचारैः, उभयोः मन्थनेन च तेजस्विपुत्रस्य उत्पत्तिः भवति।[१०] अथर्ववेदस्य पञ्चमकाण्डस्य पञ्चविंशतितमे मन्त्रे प्रदत्तक्रिया संस्कारसम्बन्धिता प्रतीयते। अथर्ववेदस्य अयम् अंशः तृतीयपञ्चममन्त्रतः बृहदारण्यकोपनिषदः (६/४/२१तमे) मन्त्रे उद्धृतोऽस्ति।[११] गर्भाधानसंस्कारे गर्भाधानमुहूर्तस्यापि महत्त्वं विद्यते[१२] यथा त्रिविधं गन्डान्तं, जन्मतारा, मू. भ. अश्वि. रे. ग्रहणदिनं व्यतिपातबैधृतिश्राद्धदिनं दिवा परिघार्द्धम् उत्पातहतभं जन्मराशितोऽष्टमं पापग्रहस्य भवनं भद्रा पर्वदिनं ४/६/९/१४ तिथिषु सन्ध्यायां सू. मं. श. वासरान् रजोदर्शनाच्चतुर्थरात्रिपर्यन्तं न शुभः। उत्तरात्रय मृ. ह. अनु. रो. स्वा. श्र. ध. श. एषु भेषु लग्नात् १/४/५/७/९/१०भवने शुभः। तथैव लग्नात् ३,६,११ पापैश्चोत्तमः। सू. म. बृ. दृष्टे लग्ने विषमराशिनवांशके चन्द्रे शुभः। युग्म (६/८/१०/१२) रात्रौ चोत्तमं गर्भाधानम् चित्रा, पुन, पुष्याश्विनी एतद्भेषु मध्यमः स्यादिति। गर्भाधानमुहूर्तविचारः।[१३] अतः परं पुंसवनसंस्कारः- पुंसवनसंस्कारद्वारा पुत्रोत्पत्तिः भवति यथा संस्कारप्रकाशे उक्तं यत् पुमान् जन्म लभते येन तत् पुंसवनगीरितम्।[१४] पुंसवनशब्दः अथर्ववेदे (६/११/०१ तमे) मन्त्रे आगतो वर्तते। यस्य शाब्दिकार्थं वर्तते पुत्रस्य जन्मप्रदानम्। आश्वालायनगृह्यसूत्रे (१/१३/२/७ तमे) मन्त्रे संस्काराणां वर्णनं एतादृशं कृतं वर्तते यत् गर्भस्य तृतीयमासे तिष्य=पुष्य-नक्षत्रस्य दिवसे गर्भिणीगतपुनर्वसुनक्षत्रे

---

[८] निबन्धदशकम्, (डॉ.रमेशचन्द्रशुक्लः) , पृ.१६

[९] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे , पृ.१७८

[१०] निबन्धदशकम्, (डॉ.रमेशचन्द्रशुक्लः) , पृ.१६

[११] हृषीकेशपञ्चाङ्गम् , पृ.५

[१२] संस्कारप्रकाशः

[१३] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे , पृ.१८७ - १८८

[१४] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

उपवासं कृत्वा स्वतः सेमफलस्य रागं कृत्वा सवत्सयुक्तधेनोर्दुग्धे शिम्बिकस्य (सेमफलस्य) खण्डद्वयम् एवं यवस्यैककणं वारत्रयम् गर्भिण्यै दातव्यं भवति। पुरुषः पृच्छति भवती किं पिबति? तदा पत्नी वदेत् पुंसवनं (पुत्रस्योत्पत्तिम्) पिबामि एवं पतिः वारत्रयं एकेन यवफलेन सह दधि सेमफलद्वयं गृहीत्वा क्रियां करोति। संस्काररत्नमालाग्रन्थे पुंसवनसंस्कारस्य कृते होमकर्मणः अपि व्यवस्था कृता वर्तते। पत्युरभावे पत्युरनुजोऽपि एतत्संस्कारं कर्तुं शक्नोति। उपरोक्तसंस्कारः भोजननिर्मिताग्नौ करणीयो भवति।[१५]

पुंसवनसंस्कारस्य मुहूर्तः हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा- गर्भतः, द्वितीये तृतीये वा मासे पुंसवनकर्म विधेयम्। षष्ठे अष्टमे वा मासे मासाधिपतौ सबले सति सीमन्तोन्नयनं प्रशस्तं भवति। नात्र शुक्रेज्ययोमुढत्त्वदोषः सद्वाराः- सू. मं. वृ. एतेषु वारेषु मतान्तरेण ज्ञेन्दुशुक्रवारेषु वा दम्पत्योश्चन्द्रताराशुद्धौ सत्यां पुंसवनसीमन्तसंस्कारौ भवतः। सद्भानि मृ., पुष्य, मूल, श्रवण, पुन, हस्त, रेवती, रो. त्युत्तरा चेतद्भेषु सत्तिथयः प्रतिपदा, द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी, सप्तमी, दशमी, एकादशी, त्रयोदशी चेतेषु तिथिषु शुक्लपक्षे, दशमीं तिथिं यावत् कृष्णे चोत्तमः परन्तु पूर्वाह्णे एव कार्यं नापराह्णे। सल्लग्नम् - संस्कारद्वयं शुभस्याङ्गे पुभांसे च श्रेष्ठं तत्र लग्नात् १-४-५-७-९-१० एषु शुभैः ३,६,११, एषु पापैश्चोत्तमः चन्द्रे १/६/८/१२ वर्जिते श्रेष्ठः ५/८/१२ पाप एकोऽप्यसत् इति।[१६]

अतः परं सीमन्तोन्नयनसंस्कारः- सीमन्तोन्नयनशब्दस्य अर्थः वर्तते। भार्यायाः केशस्य उपरिविभाजनम्। अस्य संस्कारस्य वर्णनम् आश्वलायनः (१/१४/१/९), शांखायनः (१/२२), हिरण्यकेशीयः (२/१), बौधायनः (१/१०), भरद्वाजः (१/२१), गोभिलः (२/७/१-१२), खदिरः (२/२/२४-२८), पारस्करः (१/१५), काठकः (३१/१-४) एवं वैखानसः (३/१२) नामकगृह्यसूत्रेषु प्राप्यते। याज्ञवल्क्यः (१/११) एवं व्यासः (१/१८) अस्य संस्कारस्य केवलसीमन्तमिति संज्ञा प्रदत्ता वर्तते। गोभिलगृह्यसूत्रे (२/७/१) मानवगृह्यसूत्रे (१/१२/०२) एवं काठ्यगृह्यसूत्रे (३१/१) अयम् सीमन्तकरणसंस्कारः कथ्यते।

किन्तु आपस्तम्बगृह्यसूत्रे एवं भरद्वाजगृह्यसूत्रे (१/२१) अस्य पुंसवनसंस्कारात् पूर्वमेव उल्लेखः कृतः। आश्वलायनऋषिमतं वर्तते यद् चतुर्थे मासे सीमन्तोन्नयनसंस्कारः कर्तव्यः एवं क्षयपूर्वकं चन्द्रवारस्य चतुर्दश्यां तिथौ यदा चन्द्रः पुरुषनक्षत्रेण सह भवेत्। अथवा नारायणानुसारं पुल्लिंगनक्षत्रे सीमन्तोन्नयनसंस्कारः करणीयो भवति। आपस्तम्बबौधायनभारद्वाजपारस्कराः स्पष्टं लिखन्ति यद् अयं संस्कारः, सकृदेव प्रथमगर्भाधानस्य काले कर्तव्यो भवति। विष्णुधर्मसूत्रानुसारम् अयं संस्कारः स्त्रीणां

[१५] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे, पृ.१९०

[१६] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

मनोरञ्जनार्थं वर्तते।[१७] सीमन्तोन्नयनमुहूर्तः उपरोक्तपुंसवनमुहूर्तवत् भवति।

जातकर्मसंस्कारः - संस्कारोऽयं प्राचीनः वर्तते। तैत्तरीयसंहिता (२/२/५/३/४) एषु वयं पठामः यदा कस्यचित् पुत्रस्य उत्पत्तिः भवति तदा द्वादशविभिन्नपात्रेषु पक्वरोटिकायाः (पुरोडाशस्य) बलिः वैश्वानराय दातव्यो भवति। सः पुत्रः यस्य कृते एषा इष्टिः भवति स पवित्रः गौरवपूर्णः धनधान्ययुक्तः वीरः एवं पशुयुक्तः भवति।[१८] बृहदारण्यकोपनिषदः (१/५/२) मध्येऽपि अस्य कृत्यस्य कृते संकेतः वर्तते यथा- यदा पुत्रस्य उत्पत्तिः भवति तदा सर्वप्रथमं विमलीकृत्य नवनीतं मुखे दातव्यं भवति। अनन्तरं मातुः स्तनस्य स्पर्शम् अपेक्षते। पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं (१/१६) नालच्छेदनात् पूर्वमेव अयं संस्कारः भवति। अयमेव गोभिलस्य (२/७/१७) एवं खदिरस्य (२/२/३२) मध्येऽपि प्राप्यते।[१९]

हृषिकेशपञ्चाङ्गानुसारं जातकर्ममुहूर्तं यथा - प्रतिपदातः सप्तमीपर्यन्तम् एवं दशमीतः त्रयोदशीपर्यन्तम् एतत्तिथिषु व्यतिपातभद्रासंक्रान्तिदोषरहितासु श्रेष्ठम्। तथैव सद्वाराः चन्द्रबुधगुरुशुक्रवारेषु जन्माहात् एकादशं/द्वादशं दिनं यावत् चोत्तमम्। एवं सद्भानि-मृगरेवतीचित्रानुरधात्त्युत्तरारोहिणीपुनर्वसुस्वातिधनिष्ठाश्रवणशतभिषापुष्यहस्तश्विनीषु सत्तनौ चाऽयं श्रेष्ठः।[२०]

नामकरणसंस्कारः - समस्तगृह्यसूत्रेषु सर्वप्रथमनियमः वर्तते यत् पुरुषस्य नाम समाक्षरात्मकम् (२/४) भवेत। एवमेव कन्यायाः विषमाक्षरयुक्तनामानि शुभानि भवन्ति। बृहदारण्यकोपनिषदि आश्वलायनशांखायनकाठकादिमते जन्मदिवसे नामकरणं विधेयम्। शतपथब्राह्मणपतञ्जलिमहाभाष्येऽपि एवमेव चर्चा कृता वर्तते। आपस्तम्बः, बौधायनः, भरद्वाजः पारस्कराचार्यश्च नामकरणस्य कृते दशमदिवसं मन्यन्ते। याज्ञवल्क्यः (१/१२) एकादशे दिवसे नामकरणस्य व्यवस्था प्रदत्ता अस्ति। बौधायनगृह्यसूत्रे (२/१/२३) दशमे द्वादशतमे वा दिवसे तथैव हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे द्वादशे दिने नामकरणं मन्यते।[२१] नामकरणमुहूर्तः हृषिकेशपञ्चाङ्गे यथा - सूतकान्ते नामकरणं कर्तव्यं स्वकुलोचितं बृहस्पतिः। तथैव दिवसे वापि जन्मतो दिवसे शुभे षोडशे विंशतिश्चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात्। नक्षत्राणि यथा- मृगरेवतिचित्रानुराधात्त्युत्तरारोहिणीहस्तपुनर्वसुपुष्याश्विनीअभिजित्स्वातिश्रवणधनिष्ठाशतभिषा-नक्षत्रेषु वाराः चं.बु.-बृ.शु. एषु वारेषु १/२/३/४/५/११/१३ तिथौ भद्रादिरहिते सत्युत्तमः। लग्नम्-

---

[१७] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१९२ - १९३

[१८] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[१९] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१९६

[२०] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[२१] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.२०२

२/५/८/११ एतद्भस्याङ्गेऽष्टमशुद्धौ शुभेलग्ने शुभांशेचोत्तमः। लग्नशुद्धिः- १/४/५/७/९/१०लग्नात् शुभ-लग्नाद् ३/६/११ पापैश्चोत्तमः। ६/८/१२ लग्नात् सर्वे न शुभाः। चन्द्रताराबले पितृपुत्रयोः दिवापुर्वाह्ने एवं कर्तव्यः। मध्याह्ने मध्यमं तदग्रे न कर्तव्यः। व्यतिपातसंक्रान्तिमाविधृतिग्रहणाहश्राद्धाहपक्ष-च्छिद्ररिक्तापूर्णाशकुनीकिस्तुघ्नविष्टिकरणादीन् वर्जयित्योक्ततिथ्यादिनामककर्मविहितम्। अथ विहित-कालातिक्रमे सतीदं गुरुशुक्रयोरस्तादिदोषरहिते सौम्यायने कार्यम्। नान्यथेति[२२]

निष्क्रमणसंस्कारः - पारस्करगृह्यसूत्रे (१/१७) बहुसंक्षेपेण अस्य वर्णनम् आगच्छति। गोभिले (२/८/१०७) खदिरे (२/३/१५) बौधायनगृह्यसूत्रे (११/०२) मानवगृह्यसूत्रे (१/१९/१६) काठकगृह्यसूत्रे (३७-३८) अस्य वर्णनं प्राप्यते। बहूनां मते अयं जन्मनः चतुर्थे मासे क्रियते। अपरार्ककस्य कथनानुसारं एकपुराणस्य मते अयं जन्मतः द्वादशे दिवसे चतुर्थमासे वा भवितुमर्हति। अस्मिन् पिता सूर्यस्य पूजां करोति। पारस्करगृह्यसूत्रानुसारेण पिता पुत्रं सूर्यं दर्शयति एवं मन्त्रोच्चारणं करोति। बौधायने अष्टाहुतिपरकहोमस्य वर्णनं वर्तते। गोभिलः चन्द्रदर्शनस्यापि प्रसङ्गं चर्चयति । यमः लिखति यत् सूर्यस्य एवं चन्द्रस्य दर्शनं क्रमेण तृतीये चतुर्थे मासे भवति। एवमेव अन्यधर्मशास्त्रकारैः स्वमतं प्रकाशितं कृतम्।[२३]

निष्क्रमणमूहूर्तः हृषीकेशपञ्चाङ्गानुसारम् - पञ्चाङ्गे अस्य मुहूर्तं प्रदत्तम्। शुभमुहूर्ते चतुर्थमासानन्तरं बालः वहिरागत्य सूर्यचन्द्रयोः दर्शनं करोति। एष एव विधिरत्र वर्तते। अत्र यात्रामूहूर्तं द्रष्टव्यम्। अयं संस्कारः दिवसे एव भवति।

अन्नप्राशनसंस्कारः - गृह्यसूत्रानुसारम् अयं संस्कारः षष्ठे मासे भवति। तावत् शिशुः आहारार्थं मातुः दुग्धमेव पिबति। गोः दुग्धमपि पातुं शक्यते। षड्मासानन्तरं तस्य शिशोः सर्वाङ्गीणविकासार्थं सुन्दरं गुणकारकं भोजनमावश्यकम्। अत्रावसरे पित्रा स्वस्तिवाचनं, गणेशपूजनं, भूर्भुवः स्वः इति मन्त्रस्य उच्चारणं क्रियते। अनन्तरं दधिदुग्धमधुघृतयुक्तं भोजनं शिशवे दातव्यं भवति।

हृषीकेशपञ्चाङ्गे अन्नप्राशनमुहूर्तं यथा - बालकानां षष्ठमासादारभ्य सममासेषु कन्यकानां पञ्चममासादारभ्य विषममासेषु कार्यम्। मासगणनासौरजान्नप्राशनं परमिति ज्ञेयम्। सद्भानि यथा-त्युत्तरा रो.मृ. रे. चि. अनु. ह. पुष्य. अश्विनी. अभि. पुन. श्र. ध. स्वा. श. एषु शुभम्। अथ सप्तसलाकाविद्धं ग्रहणभं त्याज्यम्। तिथयः- द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी, सप्तमी, दशमी, त्रयोदशी, पूर्णिमायां सत्। अन्येषु समः। वाराः - च. बु. बृ. शु. एतत्वारेषु श्रेष्ठः। लग्नादि- २,३,४,५,६,७,१०,११ एषु जन्माङ्गभयोर्मृत्युभस्याङ्कतदंशकञ्चहित्वा प्रशस्तं नान्यलग्ने।

---

[२२] धर्मशास्त्रेतिहासेः, पृ.२०४ - २०५

[२३] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

चूडाकरणसंस्कारः - सर्वधर्मशास्त्रकारैः अस्य संस्कारस्य वर्णनं कृतं वर्तते। चूडायाः तात्पर्यं वर्तते बालगुच्छः यः मुण्डितशिरसः उपरि स्थाप्यते। इमं शिखामपि कथ्यन्ते। अस्यैव नाम चुडाकरणं चूडाकरणसंस्कारो वा वर्तते यस्मिन् जन्मनः अनन्तरं प्रथमं मुण्डितशिरसः उपरि बालगुच्छः (शिखा) स्थाप्यते।

चूडादेवचौलः निर्मीयते। कारणम् णलयोरभेदः अतः उच्चारणे णः स्थाने लकारोऽपि भवति। संस्कारोऽयं विषमवर्षेषु भवति। संस्कारेऽस्मिन् हवनकर्म, ब्राह्मणभोजनम्, आशीर्वचनग्रहणं दक्षिणादानं चेत्यादीनि कृत्यानि भवन्ति। इदानीं सनातनधर्मावलम्बीनां जनानां लक्षणं वर्तते केवलं शिखाग्रहणम्। ऋषेः देवलस्य वचनं वर्तते यत् यज्ञोपवीतम्, शिखां विना कोऽपि धार्मिकं कृत्यं कर्तुं न शक्नोति। यदि कोऽपि मनुष्यः मूर्खतावशाद् अबोधकारणाद् वा शिखायाः कर्तनं करोति तदा तस्य पापमोचनं तप्तकृच्छप्रायश्चितेन एव भवितुमर्हति।[२४]

चौलमुहूर्तः हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा - वर्षत्रयाद्विषमवर्षेजन्मतः विचैत्रोद्गयने भानौ चोत्तमं मनुमाप्रथमवर्षेऽपि सदुक्तं चौलम्। अत्र सद्नक्षत्राणि यथा ज्ये. मृग. रेव. चित्रा, हताश्विनी पुष्याभिजित्स्वातिपुनर्वसुः श्रवणधनिष्ठाशतभिषा एषु चन्द्रतारानुकूले सति शुभः।

वाराः - च. बु. बृ. शु. एतद्वारेषु भद्रादिदोषरहिते श्रेष्ठम्। सत्तिथयः २,३, ५,६,११,१३ एतस्मिन् तिथौ सिते परन्तु पूर्वाह्ने। शुभलग्ने २,३,४,६,७,९,१२ एतद्भस्य लग्नांशे श्रेष्ठोऽयम्।[२५]

कर्णवेधसंस्कारः - आधुनिककालेऽस्मिन् जन्मतः द्वादशतमे दिवसे अयं संस्कारः भवति। बौधायनगृह्यसूत्रे (१/१२) कर्णवेधः सप्तमे अष्टमे वा मासे कर्तव्यः, किन्तु बृहस्पत्यनुसारं अयं जन्मतः दशमे, द्वादशे, षोडशे वा दिवसे सप्तमे दशमे मासे कर्तव्यो भवति। स्मृतिचन्द्रिकायां बहुसंक्षेपेण इदं लिखितं विद्यते यत् कर्णवेधानन्तरं ब्राह्मणानां कर्तव्यो भवति। आधुनिककाले इदं कार्यं स्वर्णकारः करोति। बालिकायाः कर्णयोः नीचैः सूक्ष्मपदार्थेन (भाषायां तारेण) छिद्रं कृत्वा तस्य गोलाकारबन्धनं क्रियते। बालिकायाः प्रथमं वामकर्णे छिद्रं करणीयं भवति। निरुक्ततः (२/४) ज्ञानं भवति यत् प्राचीनकाले अयं संस्कारः प्रवृत्तः आसीत्।[२६]

हृषीकेशपञ्चाङ्गे कर्णवेधमुहूर्तं यथा - जन्माहात् द्वादशे एवं षोडशे दिवसे तथा षष्ठे, सप्तमे, अष्टमे मासे ततः विषमवर्षे कर्णवेधः शुभः। चैत्रपौषावमाजन्ममासचतुर्थमासस्य रिक्तामासस्यजन्मतारां हित्वा प्रशस्तः कर्णवेधः इति। सत्तिथयः- १/२/३/५/७/१२/१३/१५ एतत्तिथौ सिते कृष्णे च दशमीं

---

[२४] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे, पृ.२०१

[२५] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[२६] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे, पृ.१७१

यावत् शुभः। वाराः- चं. बु. वृ. शु. एतत्वारेषु भद्रादिरहिते सत्युत्तमः। सद्भानि- पुनर्वसु अश्विनीहस्तपुष्याभिजितमृगचित्रानुराधारेवतीश्रवणवसुभेषु चन्द्रबले सति प्रशस्तः। शुभलग्नम्- २,३,४,७,९,१२, एतद्भस्य लग्नेष्वंशेषु च सत्।

लग्नशुद्धिः - लग्नादष्टमभवनं संशुद्धं लग्नात्- १,३,४,५,७,१०,११ एषु शुभे तथा ३,६,११ एषु पापैश्चौत्तमः लग्नस्थे गुरौ कर्णवेधः शुभावहः।[२७]

अक्षरारम्भः- केषुचित् स्मृतिग्रन्थेषु अस्य वर्णनं नास्ति। केवलम् अपरार्के एवं स्मृतिचन्द्रिकाद्वारोद्धृतमार्कण्डेयपुराणे चोलिल्खितो वर्तते।[२८] यदा बालकस्य शिरः शिक्षां ग्रहितुं योग्यं भवति तदा विद्यारम्भसंस्कारः कर्तव्यो भवति। पुत्रेण सह पिता आचार्यं प्राप्नोति, पिता आचार्यं प्रार्थयति। संस्कारोऽयम् उत्तरायणे भवति। शुद्धो भूत्वा शुभे दिवसे सुगन्धिना युतः भवति। गुरोः गृहे गत्वा अक्षरज्ञानं करोति।[२९]

चौलसंस्कारः - तृतीयवर्षे चौलसंस्कारतः अष्टमवर्षपर्यन्तं बालकानां शिक्षाविषये गृह्यसूत्रं धर्मसूत्रञ्च मौने वर्तेते।

हृषीकेषपञ्चाङ्गे यथाविद्यारम्भमुहूर्तः- उत्तरायणे रवौ पञ्चमेऽब्दे गणेशविष्णुसरस्वतिलक्ष्मीकुलदेवान्नत्वा सविधिं सम्पूज्य च शिशोर्नूतनाक्षरलेखनारम्भः कार्यः। तिथयः-- २,३,५,६,१०,११,१२ तिथिषु दुर्योगादिरहितासु शुभः। वाराः- च. बु. वृ. शु. एषु वारेषु शुक्लपक्षे चाक्षरारम्भः शुभः। नक्षत्र- अश्विन्यार्द्रापुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वाती-अनुराधाश्रवण रे. एषु भेषु शुभः। सा. ल. शु.- २,३,६,९,१२ एतद्भस्याङ्गे तदशें चोत्तमः। अत्राष्टमशुद्धे कुम्भांशकं विनोनमः। खेस्थे जीवे बुधे लग्ने खेटवलाढ्ये श्रेष्ठोऽयम् अक्षरारम्भः।[३०]

व्रतबन्धः - व्रतबन्धः=उपनयनसंस्कारः। उपनयनस्य अर्थो वर्तते सन्निकटानयनम्, अतः उपनयनस्य अर्थः स्पष्टो भवति यत् शिक्षणार्थम् आचार्यस्य पार्श्वे आनयनम्। उपनयनसंस्कारस्य मूलं भारते ईरानदेशे च उपलभ्यते। अयं संस्कारः एवं वर्तते यद् विद्याग्रह्णोत्सुकबालकानाम् आदौ उपनयनसंस्कारो भवति पुनः गायत्रीमन्त्रं गृहीत्वा पश्चाद् विद्याग्रहणं कुर्वन्ति। उपनयनसंस्कारस्य कालः स्मृतिग्रन्थानुसारं गृह्यसूत्रानुसारं च एवमस्ति यद् अष्टवर्षीयब्राह्मणबालकस्य

---

[२७] निबन्धदशकम्, पृ.१७

[२८] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[२९] निबन्धदशकम्, पृ.१७

[३०] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

एकादशवर्षीयक्षत्रियबालकस्य द्वादशवर्षीयवैश्यबालकस्य यज्ञोपवीतसंस्कारो भवति। संस्कारम् आचार्यः करोति। ततः बालकः ब्रह्मचारी व्रतस्य ग्रहणं कृत्वा वेदाध्ययनं करोति।[३१]

हृषीकेषपञ्चाङ्गे उपनयनमुहूर्तः - तत्र वृद्धत्वास्तशिशुत्वरहितयोः गुरुशुक्रयोः, उत्तरायणे रवौ मघादिपञ्चमासेषु शुभः। परन्त्वर्केन्दुगुरुशुद्धेषु चैत्रमासे मीनार्के सति ब्राह्मणानां व्रतबन्धः शुभः।

सद्भानि- अश्विनीहस्तपुष्यत्त्युत्तरारोहिणीश्लेशास्वातिपुनर्वसुश्रवणधनिष्ठाशतभिषमूलचित्रा अनुराधापूर्वात्रयरेवत्यार्द्रानक्षत्रेषु वेधरहितेषु शुभः। परन्तु नापराह्णे । तिथयः - २,३,५,१०,११,१२ एतासु शुक्ले २,३,५ तिथिषु कृष्णे चोत्तमः। सद्वाराः - सू. चं. बु. वृ. शु. एतद्वारेषु भद्रारुगवाणादि दोषरहितेषु सत्त्युत्तमः।

लग्नशुद्धिः - त्रिषस्थाः खलाः सर्वे चन्द्रोद्विद्यूनदिकत्रिगः। सौम्याः केन्द्रत्रिकोणस्थाः । भावशुद्धिः - लाभे सर्वे व्रते शुभाः /१/ च. शु. वृ. लग्नेशाः लग्नात् ६/८ न शुभाः। चन्द्रशुक्रौ लग्नात् द्वादशनिन्द्यौ (१/५/८) पापाः न शुभाः ६/८/१२ सौम्यायने शुभाः ३/६/११ पापाः शुभदाः। पूर्णेन्दुः वृषकर्कलग्नेषु श्रेष्ठः, अन्यथा अशुभः। लग्ने अर्कः शुभः चन्द्रांशं विना।[३२]

चतुर्वेदसंस्कारः - गौतमद्वारा (८/१५तमे) वर्णितसंस्कारसंख्यासु चतुर्वेदसंस्कारोऽपि वर्तते। बहवः स्मृतिकाराः षोडशसंस्कारेषु अस्य गणनां न कृतवन्तः। आश्वलायनस्मृतिपद्यानुगुणं चदुर्वेदव्रताः इत्थं वर्तन्ते यथा- (१) महानाम्नव्रतः (२) महाव्रतः (३) ऐतरेयारण्यकः (४) उपनिषद्व्रतः गोदानशंखायगृह्यसूत्रानुसारं पवित्रगायत्रीद्वारादीक्षितानन्तरं चदुर्वेदव्रतानि भवन्ति। अतः उपनयनसंस्कारानन्तरं वेदारम्भसंस्कारः भवति। एतस्मिन् संस्कारे बालकः गुरुकुलं प्राप्नोति तत्र च आचार्यसान्निध्ये वेदारम्भो भवति। ततः पूर्वं गणेशपूजनं, मातृपूजनं श्राद्धादिकर्म च आवश्यकानि भवन्ति। गुरुः लौकिकाग्नेः प्रतिष्ठां करोति ततः शिष्यः अङ्गस्य पश्चिमदिशायाम् उपविश्य आहुतिं दत्त्वा ऋग्वेदादिवेदानामारम्भं करोति।[३३]

अतः विद्यारम्भमुहूर्तः - हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा - आदौ अक्षरग्रहणे दृढसंजाते, सौम्यायने रवौ, आश्विने, कन्यार्के बुधप्राबल्ये च वेदारम्भव्रतं करणीयम्। तत्रादौ सद्वाराः- बु. सू. वृ. शु. एतद्वारेषु शुभः। गणेशं वाग्देवताञ्चाभ्यर्च्य कार्यः। सद्नक्षत्राणि- अश्विनीपुष्यार्दानुराधामृगपुनर्वसुः हस्तचित्रास्वातीश्रवणधनिष्ठामूलपूर्वात्रयं, श्लेषाशतभिषाम्। सत्तिथयः- २,३,५,६,१०,१२ एतत्तिथिषु सिते तथा कृष्णे तिथिपञ्चम्यामपि उत्तमः।

---

[३१] धर्मशास्त्रेतिहास, पृ.२५१

[३२] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[३३] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.२६१

सांसलग्नम्- २,३,६,९,१२ एतद्भस्याङ्गे शुभः। लग्नादष्टमे सर्वे ग्रहाः नेष्टाः। शुद्धिः- १,२,३,४,५,७,९,१०,११ एषु शुभः। ३,६,११ एषु उत्तमः पापग्रहेषु सत्स्वपि।[३४]

केशान्तसंस्कारः - अस्मिन् संस्कारे शिरसः तथा शरीरस्य विविधस्थलस्थकेशानाम् कर्तनं भवति। प्रायः स्मृतिकाराः संस्कारोऽयं षोडशवर्षे करणीयः इति सूचयन्ति। मनुस्मृतिः (२/६५) इत्यनुसारेण ब्राह्मणानां षोडशे वर्षे क्षत्रियाणां द्वाविंशे वर्षे, वैश्यानां चतुर्विंशे वर्षे संस्कारोऽयं कर्तव्यः। लघु आश्वलायनस्मृतिः - (१४/१) मतानुसारेण गोदानं षोडशवर्षे विवाहकाले वा कर्तव्यमिति सूचयति अयमेव गोदानसंस्कारः।[३५] हृषीकेषपञ्चाङ्गे केशान्तमुहूर्तः भिन्नो न दत्तः, अतः चौलमुहूर्तव्रतग्रहणं करणीयमिति।

समावर्तनसंस्कारः - यदा गुरुकुलात् ब्रह्मचारी स्वगृहं प्रति आगच्छति तदा अयं संस्कारो भवति। विद्यासम्पन्नब्रह्मचारी सम्यक् स्नानं कृत्वा गृहं प्रति आगच्छति। ततः स्नातकः गुरोः आचार्यस्य च आज्ञया गृहस्थाश्रमं प्रविशति। समावर्तनस्य शाब्दिकार्थो वर्तते गुरुगृहात् स्वगृहागमनमिति।[३६]

विवाहसंस्कारः - संस्कारोऽयं महत्त्वपूर्णसंस्कारः, यज्ञरूपसंस्कारः सामाजिकीक्रिया वा वर्तते एवं नास्ति। अपितु धार्मिकगृहस्थजीवनस्य एका चेतना वर्तते। द्वयोः सम्मेलनेन जीवनस्य गतिर्भवति प्रणयबन्धरुपसंस्कारः दाम्पत्यसूत्रे बध्नाति। अनेन संस्कारेण संसारस्य समाजस्य च स्थितिः भवति। अनेन च द्वितीयाश्रमस्य प्रारम्भो भवति।[३७] मुहूर्तचिन्तामणौ पञ्चाङ्गे च अस्य मुहूर्तस्य प्राप्तिर्भवति।

भारतीयजीवनस्य अन्तिमः संस्कारः अन्त्येष्टिसंस्कारः – अत्र संस्कारेऽस्मिन् दैहिकजीवनं पूर्णं भवति। विविधसंस्कारैः सुसंस्कृतं जीवनं यदा पूर्णं भवति तदा एकेन संस्कारेण अस्य अन्तो भवति। मृत्योरनन्तरं शरीरं श्मशानं गच्छति। अग्निना वैदिकमन्त्रोच्चारणेन च दहनं भवति। एष संस्कारः यज्ञरूपः एकः संस्कारो विद्यते। प्रेतत्त्वनिवृत्त्यर्थं दश दिनानि यावत् नदीतटे उदकदानं पिण्डदानं च भवति। एवं प्रकारेण शास्त्रे गृह्यादिसूत्रेषु स्मृतिग्रन्थेषु च संस्काराः विवर्णिताः सन्ति। संस्काराणां मानवजीवने महन्मूल्यं वर्तते। जन्मतः मृत्युपर्यन्तं संस्काराणां क्रमः मुनिभिः ऋषिभिश्च दर्शितः। एते संस्काराः मुख्यरूपेण धर्मशास्त्रेतिहासनामके ग्रन्थे विशेषतया विवर्णिताः सन्तिः।[३८]

---

[३४] निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३५] निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३६] निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३७] श्रीमद्भागवतम् / निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३८] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च।
नामक्रियानिष्क्रमणोऽन्नप्राशनं वचनं क्रिया॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भः क्रियाविधिः।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहे॥
प्रेताग्नि संग्रहश्चेति संस्काराः षोडशैव हि।
भवेतां कर्णवेधानां मन्त्रवर्ज्यं क्रियास्त्रयः॥[३९]

तथैव गृहीतक्रमप्रमाणं यथा -

गर्भाधानमतश्चपुंसवनकं सीमन्तजाताभिषे।
नामाख्यं सहनिष्क्रमेण च तथाऽन्नप्राशनं कर्म च॥
चुडाख्यो व्रतबन्धकोऽप्यथचतुर्वेदव्रतानां पुनः।
केशान्तः सविसर्गकः परिणयः स्यात् षोडशीकर्मणाम्॥[४०]

उपरोक्तसंस्काराणामाधुनिकयुगे महत्त्वम् - संस्कारान्ते क्रियाः सर्वाः योग्यतां चादधानाः अर्थात् संस्कारस्य अन्ते याः क्रियाः सन्ति ताः योग्यतां प्रददति। संस्कारद्वारा नवीनगुणानां प्राप्तिर्भवति। आधुनिकयुगे गर्भाधानोपनयनविवाहसंस्कारान् परित्यज्य अन्ये ये संस्काराः सन्ति, तान् संस्कारान् इदानीं प्रायः जनाः न कुर्वन्ति। ब्राह्मणाः अपि सम्पूर्णसंस्कारान् न कुर्वन्ति तर्हि अन्येषां जनानां का कथा। प्रायः ये द्विजाः संस्कारान् न कुर्वन्ति ते प्रायश्चित्तस्य भागिनः भवन्ति। तेषां दानविधानानि सन्ति तत् प्रायश्चित्तं दानविधानमवश्यमेव व्यवहर्तव्यमिति।[४१] दानं दत्वाऽपि पुनः संस्कारान् कुर्वन्तु यदि संस्काराः निर्धारितकाले न कृताः सन्ति। अतः अवश्यमेव संस्कारैः संस्कृताः भवन्तु।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. धर्मशास्त्रेतिहासः
२. हृषीकेशपञ्चाङ्गम्
३. श्रीमद्भागवतम्
४. निबन्धदशकम्
५. संस्कारप्रकाशः

---

[३९] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१८०

[४०] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१८०

[४१] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१८०

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

रसगङ्गाधरे उत्तमोत्तमकाव्यस्योदाहरणे व्यङ्ग्यविमर्शः

जिगर एम्. भट्टः*

किं नाम काव्यमिति प्रश्ने यथा आचार्याणां मतान्तराणि दृश्यन्ते तथैव कतिविधं काव्यं स्यादित्यपि प्रश्ने सन्ति मतान्तराणि। आचार्यमम्मटः त्रिविधं काव्यं प्रत्यपादयत् - उत्तमं मध्यमम् अधमम् अथवा ध्वनिकाव्यं[१] गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यं[२] चित्रकाव्यं[३] चेति। विश्वनाथस्तु द्विविधमेव काव्यम् अमन्यत[४] - ध्वनिकाव्यं[५] गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम्[६] इति। किन्तु रसगङ्गाधरकारः पण्डितराजजगन्नाथः विशेषतया चतुर्विधं काव्यं[७] मनुते – उत्तमोत्तमम्[८] उत्तमं[९] मध्यमम्[१०] अधमं[११] च।

उत्तमित्तमोकाव्यलक्षणम्

चतुर्षु काव्येषु उत्तमोत्तमस्य किं लक्षणं तथा कथं तस्य उत्तमोत्तमत्वम् इति पश्यामः। पण्डितराजजगन्नाथः उत्तमोत्तमकाव्यं लक्षयति यथा - **शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थम्**

---

* सहायकाचार्यः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम् - ३६२२६६

१ इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः। काव्यप्रकाशः १.४

२ अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्। तत्रैव १.५

३ शब्दचित्रं वाच्यचित्रम् अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्। तत्रैव १.५

४ काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यंचेति द्विधा मतम्। साहित्यदर्पणः ४.१

५ वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्। तत्रैव ४.१

६ अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये। तत्रैव ४,१३

७ तच्चोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा। रसगङ्गाधरः प्रथमाननम्, पृ.३७

८ शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कम्प्यर्थनभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम्। तत्रैव पृ.३७

९ यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणम् तदिद्वितीयम्। तत्रैव पृ.६६

१० यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत्तृतीयम्। तत्रैव पृ.७६

११ यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमं चतुर्थम्। तत्रैव पृ.७८

अभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम्[१२] अर्थात् यत्र शब्दार्थौ आत्मानम् अप्रधानं कृत्वा कमपि चमत्कारजनकं प्रधानमर्थम् अभिव्यङ्क्तः = व्यञ्जनया बोधयतः तदुत्तमोत्तमं काव्यं कथ्यते। गुणीभावितात्मानौ इत्यस्य तात्पर्यमस्ति व्यङ्ग्यार्थापेक्षया अप्रधानीकृतस्वरूपौ। तौ चमत्कारातिशयम् अनिर्वचनीयं प्रधानमर्थं व्यञ्जनावृत्त्या यत्र बोधयतः तत्काव्यमुत्तमोत्तमं भवति। लक्षणे कमपीति पदस्य तात्पर्यमस्ति - यः अर्थः चमत्कारजनको भवति स एव प्रधानः। अतिगूढव्यङ्ग्ये स्फुटव्यङ्ग्ये च काचित् व्यङ्ग्यप्रतीतिर्जायते किन्तु तादृशं व्यङ्ग्यं चमत्कारि न भवति। अतः तस्य गणना गुणीभूतव्यङ्ग्ये क्रियते।

अत्र पूर्वपक्षो भवति यद् अपराङ्गं व्यङ्ग्यं वाच्यसिद्ध्यङ्गं व्यङ्ग्यं च चमत्कारिणी भवतः तस्मात् उत्तमोत्तमकाव्ये तयोरपि ग्रहणं स्यात्। अत्र पण्डितराजः कथयति - बन्धो ! लक्षणे शब्दार्थयोः अन्यदपि विशेषणम् अस्ति गुणीभवितात्मानौ इति। अपराङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गं च व्यङ्ग्यं स्वयमेव गौणरूपेण वर्त्तते। ते आत्मानं कथङ्कारं गौणं कर्तुं प्रभवेताम् ? शब्दार्थौ वाच्यादी यत्रात्मानं गौणं विधाय चमत्कारिणं प्रधानम् अर्थं व्यञ्जनया बोधयतः तदेव उत्तमोत्तमं काव्यं नान्यत्।

उत्तमोत्तमकाव्यस्य उदाहरणम्

पण्डितराजजगन्नाथः रसगङ्गाधरे स्वरचितान्येवोदाहरणानि प्रायच्छत्। तेन पूर्वमेव प्रतिज्ञातं यत् -

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित्।
किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण[१३]**॥**

तस्मादुत्तमोत्तमकाव्यस्योदाहरणनिरूपणावसरे प्रतिज्ञानुरूपं स्वीयं पद्यमुदाहरति यथा -

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्त्तुमहो मनोरथान्।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते[१४]**॥**

अस्मिन् उदाहरणे नायकः आलम्बनविभावः, सविधे शयनमित्यनेनाक्षिप्तं शून्यस्थानमुद्दीपनविभावः, दरमीलन्नयना सती सा निरीक्षते इति अनुभावः, मनोरथान् सफलीकर्त्तुमनीश्वरा असमर्था इत्यनेन् लज्जा-औत्सुक्यादयः व्यभिचारिभावाः, तेषाञ्च विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगाद् रतिः स्थायिभावः अभिव्यज्यते।

[१२] तत्रैव पृ.३७

[१३] तत्रैव पृ.७

[१४] तत्रैव पृ.३८

कस्मिन् पदे व्यङ्ग्यम् ?

मम्मटाचार्यः काव्यप्रकाशे उत्तमकाव्यस्योदाहरणं निश्शेषच्युतचन्दनम्[१५] इत्यादि प्रतिपाद्य अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येन अधमपदेन व्यज्यते[१६] इति विलिख्य अधमपदे व्यङ्ग्यम् अगृह्यात्। तर्हि शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा.... इत्यादिपद्ये कस्मिन् पदे व्यङ्ग्यम् इत्यस्ति महान् प्रश्नः। प्रश्नमेनं समाधातुमत्र विनम्रः प्रयासः क्रियते।

विशेषोक्तिरलङ्कारोऽत्र व्यज्यते इति पक्षः

केषाञ्चित् मतानुसारमत्र विशेषोक्तिरलङ्कारोऽभिव्यज्यते। कारणेषु सत्स्वपि कार्यस्य अभावः विशेषोक्तिः कथ्यते आचार्यैः[१७]। अस्मिन् पद्ये नायकनायिकयोः एकस्मिन्नेव पर्यङ्के शयनं सम्भोगशृङ्गारस्य कारणं वर्तते तथाप्यत्र संयोगस्य विरहात् कार्याभावः । अतोऽत्र विशेषोक्तिः प्राधान्येन अभिव्यज्यते इति पक्षः। उपर्युक्तपक्षस्य निराकरणम् – विशेषोक्तिरलङ्कारोऽत्र भवतु नाम, किन्तु नास्ति तस्मिन् प्रधानं व्यङ्ग्यम्। यतो हि काव्ये यदधिकं चमत्कारकारि भवति तदेव प्रधानं कथ्यते। अत्र विशेषोक्तेरप्यधिकं रतिः अनुभूयते, अतः रतेरेवात्र प्राधान्यं, न तु विशेषोक्तेः।

नायिकागत-चुम्बनेच्छाऽत्र व्यङ्ग्यमिति पक्षः

अत्र कश्चित् कथयति यत् नायिका नायकस्य मुखं निरीक्षते इत्यनेन यद्ययं शयितः स्यात् तदाऽस्य आननं चुम्बेयम् इति नायिकागता चुम्बनेच्छा अत्र प्रधानं व्यङ्ग्यम् इति। पण्डितराजजगन्नाथः इदमपि निराकुर्वन्नाह - पद्येऽस्मिन् मनोरथान् सफलीकर्त्तुम् असमर्था इत्यत्र मनोरथपदेन नायिकायाः सर्वेऽपि मनोरथाः ज्ञायन्त एव। चुम्बनेच्छाऽपि मनोरथपदेन स्पष्टतया वाच्या वर्तते। तस्मादत्रापि नास्ति व्यङ्ग्यप्राधान्यम्। तर्हि पुनः पूर्वपक्षः आक्षिपति - मनोरथपदेन चुम्बेयम् इति विशिष्टेच्छा वाच्या नास्ति। अर्थात् चुम्बनेच्छायाः ग्रहणं मनोरथात् पृथक् करणीयम्। तदा तु अस्या चुम्बनेच्छायाः व्यङ्ग्यत्वं सेत्स्यति। पण्डितराजः अत्र समादधति - यदि मनोरथात् इच्छायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते तदा चमत्कारो नानुभूयते। चमत्कारो नाम अलौकिकानन्दः, तद्विरहे नास्याः इच्छायाः व्यङ्ग्यत्वम्।

अत्राक्षिप्यते यत् चमत्कारस्य स्थितिः किं भवदधीना वर्त्तते? भवन्तः कथयन्ति तत्र चमत्कारः, नान्यत्र। अथवा युक्तियुक्तं किमपि तत्त्वमस्ति? इति। पण्डितराजः कथयति यत् न मयैव, सर्वैरपि

---

[१५] काव्यप्रकाशः, उदा.२-१

[१६] तत्रैव

[१७] विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः। तत्रैव १०-१०८

आलङ्कारिकैः तस्यैव चमत्कारिणः व्यङ्ग्यस्य स्वीकारः कृतः, यस्मिन् व्यङ्ग्ये कथमपि अभिधावृत्तेः स्पर्शो न स्यात्। अभिधया स्पृष्टं व्यङ्ग्यं तादृशं चमत्कारं न जनयति। अतः चुम्बनेच्छायाः व्यङ्ग्यत्वं न सिद्ध्यति।

पद्येऽस्मिन् रतिर्नास्त्येव इति पक्षः

कश्चिदत्राक्षिपति यत् नायकनायिकयोः अन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यः चित्तवृत्तिविशेषः यो भावः सः रतिः[१८] इति भवल्लक्षणाप्रतिपादितत्वात् अत्र नायिकाया एव रतिः निरीक्षणेन दृश्यते। नायकस्य काऽपि चेष्टा अत्र नोक्ता, अतः अन्योन्यालम्बनत्वं नास्ति, तद्विरहे च रतिरपि न सम्भवेत्। अतः इदं सम्भाव्यते यत् नायकः अन्यस्यां नायिकायाम् अनुरक्तः स्यात्। पण्डितराजः इदमपि समादधानो ब्रूते रतेः विरहस्तु तत्र यत्र नायकनायिकयोः अन्योन्यालम्बनत्वं न स्यात्, पद्येऽस्मिन् नायिकायाः विशेषणमस्ति "दयिता" इति। तेन नायकस्य प्रेमभावो नायिकायाम् अस्तीति अभिव्यज्यते तथा नायकोऽपि नायिकायाः प्रियः तस्मात् "दयिताननाम्बुजम्" इति प्रयोगः। उभयोरपि अन्योन्यालम्बनत्वेन अत्र रतेः स्थितिस्तु परिपुष्टा वर्त्तते इति।

अत्र नायिकागता लज्जा एव प्रधानं व्यङ्ग्यमिति पक्षः

कश्चिदत्र ब्रूयात् दरमीलन्नयना इति पदेन नायिकानिष्ठलज्जा अत्र अभिव्यज्यते। पण्डितराजः निराकरोति यत् यदि लज्जा एव प्रधानं व्यङ्ग्यं मन्यते तर्हि निरीक्षते इति कथनस्य सर्वथा निरर्थकत्वं भवेत्। लजाया अभिव्यक्तिस्तु दरमीलन्नयनाय इत्यनेनापि भवति किन्तु तेन रतिस्तु नैव अभिव्यज्यते। अतः नास्ति दरमीलन्नयना इत्यस्मिन् प्रधानं व्यङ्ग्यम् इति।

तर्हि पद्येऽस्मिन् व्यङ्ग्यं कस्मिन् पदे?

पण्डितराजः जगन्नाथः लज्जायाः गौणव्यङ्ग्यत्वेन स्वीकारं करोति। यतो हि वाच्यकोटौ यस्य गौणत्वं भवति, व्यङ्ग्यकोटौ अपि तस्य गौणत्वमेव तथा वाच्यकोटौ यस्य प्राधान्यं तस्यैव व्यङ्ग्यकोटावपि प्राधान्यम्। दरमीलन्नयना निरीक्षते इत्यस्य वाच्यकोटौ रतेः कार्यं निरीक्षणं प्रधानमस्ति तथा लज्जायाः कार्यं दरमीलन्नयनात्वं गौणमस्ति। व्यङ्ग्यकोटावपि गौणकार्यस्य दरमीलन्नयनात्वस्य कारणं लज्जा गौणतया भवति तथा प्रधानकार्यस्य निरीक्षणस्य कारणं रतिः प्रधाना भवति। तस्मादत्र निरीक्षते इति पदे वर्त्तते प्रधानं व्यङ्ग्यम् इति सहृदयहृदयसंवेद्यत्त्वात् चमत्कातजनकत्त्वाच्च।

---

[१८] "स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायिभावः।" रसगङ्गाधरः प्रथमाननम् पृ.१४१

उपसंहारः

पण्डितराजजगन्नाथस्य पाण्डित्यविषये नास्ति कस्यापि शङ्काऽवकाशः। सः इदं पद्यमुदाहार्य अनेकविधाः सम्भावनाः संस्थापयति। अनेकविधाः पक्षाः प्रश्नाश्च तेन स्थाप्यन्ते निराक्रियन्ते च। विशेषोक्तेः व्यङ्ग्यत्वं, चुम्बनेच्छायाः व्यङ्ग्यत्वमाशङ्क्य सर्वमपि निराकरोति पण्डितराजः। अन्ततो गत्वा निरीक्षते इति पदे प्रधानं व्यङ्ग्यमिति स्वाभिमतं मतं स्थापयति। सम्पूर्णाऽपि इयं प्रक्रिया सहृदयानां जिज्ञासूनां भावकानाञ्च मनांसि भृशमाकर्षति। यावच्छक्यमेनं विषयं स्पष्टीकर्त्तुं मयाऽत्र प्रयत्नो विहितः तथाप्यत्र दोषाः स्युश्चेत् विद्वद्भिः समाधेयाः इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. काव्यप्रकाशः, व्याख्याकारः आचार्यविश्वेश्वरः, प्रकाशनम् - ज्ञानमण्डल लिमिटेड वाराणसी, षष्ठं संस्करणम्, १९९८

२. साहित्यदर्पणः, व्याख्याकारः शेषराजशर्मा रेग्मी, प्रकाशनम् - चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम् , २०१६

३. रसगङ्गाधरः, व्याख्याकारः- पण्डितमदनमोहनः झा, प्रकाशनम् – चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, २०१५

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

काव्यभेदाः

डा. यस्. वि. बी. के. गुप्ता*

आनन्दवर्धनाचार्यात् प्राक् सर्वेऽपि आलङ्कारिकाः काव्यबाह्यस्वरूपाधारेण काव्यभेदान् अभणन्। प्रप्रथमं भामहः काव्यरचनाभेदरूपेण दृश्यकाव्यम्, श्रव्यकाव्यमिति द्विधा व्यभजत्। दृश्यकाव्ये नाटकादिकं, श्रव्यकाव्ये काव्यादिकं च वर्तते। श्रव्यकाव्यस्य भेदत्रयं वर्तते। गद्यकाव्यं पद्यकाव्यं चम्पूकाव्यमिति। पद्यकाव्यं तु महाकाव्यखण्डकाव्यादिभेदेन बहुधा भिद्यते।

भाषाभेदरूपेण संस्कृतं, प्राकृतं, अपभ्रंशम् इति काव्यं त्रिविधम्। वस्तुभेदरूपेण वृत्तदेवादिचरितशंसि, उत्पाद्यवस्तु, कलाश्रयं, शास्त्राश्रयम् इति काव्यं चतुर्विधम्[१]। निर्माणभेदरूपेण सर्गबन्धं महाकाव्यम्, अभिनयार्थम्, आख्यायिका, कथा, अनिबद्धम् (मुक्तकम्) इति पञ्चविधम्[२]

भामहानन्तरमागताः सर्वेऽप्यालङ्कारिका भामहमन्वसरन्। आनन्दवर्धनस्य **"काव्यस्यात्मा ध्वनिः"** इति सिद्धान्तकरणानन्तरम् उपरि उक्तैः विभजनैस्सह अन्यत् काव्यभेदविभजनं समागतम्। आनन्दवर्धनाचार्यमतेन काव्यार्थप्रतीतेरुपयोगितः शब्दस्य वाच्यलक्ष्यार्थयोः न प्राधान्यं शरीररूपत्वात्। किन्तु सहृदयश्लाघ्योत्कर्षमात्रत्वेन परापेक्षया चमत्करातिशयाधानात् च आत्मभूतः प्रतीयमानः योऽर्थः स एव काव्यत्वव्यपदेशहेतुः प्रधानतमः।

ध्वनिवादमते काव्यं त्रेधा विभज्यते। ध्वन्यालोके व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितः काव्यप्रकारः, तस्य गुणीभावे तु गुणीभूतव्यङ्ग्यम्, केवलवाच्यवाचक-वैचित्र्यमात्राशयेनोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदा भासते तच्चित्रं काव्यम्। न तन्मुख्यं काव्यं काव्यानुकारो हि सः[३]। तदनु ध्वनिसिद्धान्तसमर्थकाः सर्वेऽपि आलङ्कारिका मम्मटादय एतं विभागम् अङ्गयकुर्वन्। एतेषां विविधानां काव्यभेदानां लक्षणानि मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे एवम् अभिहितानि।

---

* संस्कृतप्राध्यापकः

[१] दशरूपकम् - १

[२] दशरूपकम् - १

[३] ध्वन्यालोकः - १९४

उत्तमकाव्यलक्षणम्

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः"[४]। इति।

निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वीतवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञात पीडागमे
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्[५]॥

विश्वनाथोऽपि एवं बभाण-

"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम्"[६]।

इति उत्तमकाव्यस्यापि भेदत्रयं वर्तते। रसध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, वस्तुध्वनिश्चेति। तत्र रसध्वनिः सर्वोत्तमः।

मध्यमकाव्यस्य लक्षणम्

"अतादृशि गुणीभूतं व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्"[७]।

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया[८]॥

अत्र व्यङ्ग्यार्थस्य सत्त्वेऽपि वाच्यार्थापेक्षया तस्य गौणत्वं भवति। व्यङ्ग्यस्य वाच्यात् अनतिशयश्च न्यूनत्वेन तुल्यत्वेन इति द्विविधः।

अधमकाव्यलक्षणम्

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"[९]।

---

[४] काव्यप्रकाशः – १.४

[५] काव्यप्रकाशः – १.२

[६] साहित्यदर्पणः – ४.१

[७] काव्यप्रकशः – १.५

[८] काव्यप्रकाशः – १.३

[९] काव्यप्रकाशः – १.६

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकऽह्नाय वः।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरीद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्॥[10]

अवरकाव्येऽस्मिन् शब्दचित्रादिकम् अलङ्कारप्रदर्शनादिकं च भवति। अत्र रसाभावादस्याधमत्वम्।

श्रव्यकाव्यम्

श्रव्यं नाम श्रवणयोग्यम्। श्रोतारम् उद्दिश्य लिख्यमानानि काव्यानि श्रव्यकाव्यानि भवन्ति। उदाहरणम् - रामायणम्, भारतम्, भागवतम्। श्रव्यकाव्येषु नैके भेदाः सन्ति। ते च। १. इतिहासम्, २. पुराणम्, ३. प्रबन्धम्, ४. लघुकृतिः, ५. खण्डकाव्यम्, ६. शतकम्, ७. उदाहरणम्, ८. चाटवः, ९. यक्षगाणानि, १०. दण्डकम्, ११. बिरुदावली, १२. उपाख्यानमित्यादयः। आधुनिके काले कथाः व्यासाः जीवितचरित्राणि स्वीयचरित्राणि च श्रव्यकाव्यस्य भेदत्वेन परिगणिताः भवन्ति।

दृश्यकाव्यम्

रङ्गस्थलस्योपरि प्रदर्शनयोग्यं द्रष्टुं योग्यं च यद् भवति तत् दृश्यकाव्यम् इत्युच्यते। प्रदर्शनार्थं यदनुकूलं भवति तदेव दृश्यकाव्यं भवति।

उदाहरणम् –	कालिदासः	-	अभिज्ञानशाकुन्तलम्
	भवभूतिः	-	उत्तररामचरितम्
	शूद्रकः	-	मृच्छकटिकम्।

दृश्यकाव्यं रूपकम् अथवा नाटकम् इति नाम्ना व्यवह्रियते। दृश्यकाव्यं स्थूलतया द्विधा वर्गीकर्तुं शक्यते। तद्यथा - १. रूपकाणि, २. उपरूपकाणि च।

धनञ्जयः दशरूपके रूपकाणि लक्षणभेदेन दशधा विभक्तवान्।

नाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति[11]**॥**

कथावस्तुस्वरूपेण काव्यभेदः

[10] काव्यप्रकाशः – १.४

[11] दशरूपकम् – १.८

वस्तु आधारीकृत्य काव्यं त्रिविधम्। तद्यथा –

१. प्रख्यातम् - भारतरामायणादिग्रन्थेषु प्रसिद्धवस्तु युक्तं भवति। उदाहरणार्थं कालिदासस्य आभिज्ञानशाकुन्तलं भारतमाधारीकृत्य निर्मितं वर्तते।

२. उत्पाद्यम् - केवलं कल्पितम् उत्पाद्यं भवति। अस्मिन् कविः स्वयमेव कथाप्रपञ्चं सृजति। उदाहरणं शूद्रकस्य मृच्छकटिकम्।

३. मिश्रम् - प्रसिद्धकथां कविः पुनः स्वकल्पनया इतिवृत्तं मिश्रीकरोति। अर्थात् अत्र किञ्चित् प्रख्यातं किञ्चित् उत्पाद्यञ्च इतिवृत्तञ्च भवति अतः भेदमिदं मिश्रमम् इत्युच्यते।

उपयुक्तानां ग्रन्थानां सूची

१. काव्यप्रकाशः, मम्मटः, राजस्थान प्रच्यविद्या प्रतिष्ठान, राजस्थानम्, १९५९
२. कुमारसम्भवम्-कालिदासः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, १९८७
३. जानकीहरणम्, कुमारदास, ओरीयण्टल् पब्लिषिंङ्ग् को., बाम्बे, १९०८
४. दशरूपकम्, धनञ्जयः, निर्णय-सागर प्रेस्, मुंबई, १९१७
५. ध्वन्यालोकः, आनन्दवर्धनः, श्रीकुप्पुस्वामिशास्त्रि रीसेर्च इन्स्टिट्यूट्, मद्रास्, १९४४
६. निरूक्तम्, यास्कः, केन्द्रीयपुस्तकविभागः मुम्बई, १९१८
७. महाभारतम्, व्यासः, वाविल्लरांशास्त्रि सन्स्,चेन्नै, १९३५,
८. रघुवंशः, कालिदासः, चौखम्बा विद्याभवनम्, वारणसी, १९५५
९. साहित्यदर्पणः, विश्वनाथः, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, दिल्ली, १९७८
१०. संस्कृतसाहित्येतिहासः, आचार्यलोकमणिः, कृष्णदास अकाडमी, वाराणसी, १९९३
११. संस्कृतसाहित्येतिहासः, सीतारामचतुर्वेदी, चौखम्बा विद्याभवनम, वाराणसी, १९६७

वास्तुशास्त्रानुसारं वाटिकानिर्माणविधानम्

डॉ. हेमुबेन महेश राठौड*

प्रास्ताविकम्

वास्तुशास्त्रं प्रचीनतमं शास्त्रं वर्तते। भारतीयवास्तुकला प्राचीनतमा महत्त्वपूर्णा कला चास्ति। वास्तोः सर्वव्यापकं विज्ञानं वर्तते। वस्तुतस्त्वस्य वास्तुशास्त्रस्य सर्वतो व्यापकदृष्टिकोणो वर्तते। यथास्य शास्त्रस्य महत्त्वं सामाजिकरीत्या मनोवैज्ञानिकरीत्या दृश्यते। मनुष्याणां सहचराः पशवः वनस्पतयश्च सदैव मन्यन्ते। तैर्विना मानवजीवनमसम्भाव्यम्। मानवजीवने वृक्षाणां लतापत्रादीनां महत्त्वमधिकमस्ति।

केषुचिदपि ग्रामेषु नगरेषु वा मानवानां स्वास्थ्यलाभाय एवं नगर-ग्रामाणाम् सुशोभनार्थँ ग्रामेषु नगरेषु वाटिकायाः महत्त्वं विशेषमस्ति। प्रायः वास्तुशास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु नगरनिर्माणप्रसङ्गे वाटिकायाः निर्माणस्य महत्त्वं निर्माणविधानवर्णनं च विस्तारपूर्वकं विद्यते। समराङ्गणसूत्रधारग्रन्थस्य प्रणेता राजाभोजः. उद्यानस्य, जलोद्यानस्य, जलवेश्मस्य च क्रीडागारस्य व्याख्यां श्लोकद्वये दर्शयति। यथा –

क्रीडागृहं यदारामे तदुद्यानं प्रचक्षते।
तीरेऽम्भसो जलोद्यानं जलवेश्माम्बुमध्यगम्।

क्रीडागृहं यदत्रोक्तं क्रीडागारं तदुच्यते।
विहारभूमिराक्रीडाभूमिरित्यभिधीयते॥[१]

मानवजीवने अनुरञ्जनस्य महत्त्वमपि वर्तते। यथा मानवानां मनोरञ्जनार्थमपि नगरे सार्वजनिकवाटिकायाः एवं राजप्रासादे अपि राजपरिवारजनानां मनोरञ्जनार्थँ राजवाटिकायाः निर्माणमावश्यकरूपेण करणीयमिति मन्यन्ते।

वाटिकानिर्माणवधानम्

---

* संस्कृतप्राध्यापिका, एन. एस. पटेल आर्टस् महाविद्यालयः, आणन्द (गुजरातम्)

१ समराङ्गणसूत्रधारः, (जुगनू), अ.१८.५४-५६

राजवल्लभग्रन्थे राजप्रासादस्य वामे वा दक्षिणे राज्ञां मनोरञ्जनार्थं वाटिकानिर्माणं कारयेत् इति सूत्रधारमण्डनः निर्देशयति। यथा हि -

वामे भागे दक्षिणे वा नृपाणां त्रेधा कार्या वाटिका क्रीडनार्थम्।
एकद्वित्रिर्दण्डसंख्या शतं स्यान्मध्ये धारामण्डपं तोययन्त्रैः॥[२]

कनिष्ठा वाटिकायाः प्रमाणं शतं (१००) दण्डमानेन भवेत्। मध्यमा वाटिका द्विशतं (२००) दण्डमानेन भवेत् तथा त्रिशतं दण्डमानेन वाटिका उत्तमावाटिका विख्याता। तन्मध्ये धारामण्डपं तोययन्त्रं च अपि स्थापनीयम्। वाटिकायां जलयन्त्रनिर्माणं निम्नदर्शितरूपेण करणीयम्। यथा हि -

क्षेत्रां सप्त विभागा भाजितमतो भद्रं च भागत्रयं
तन्मध्ये जलवापिका जिनपदैरेकांशतो वेदिका।
स्तम्भैर्द्वादशभिश्च मध्यरचितः कोणेषु कूपान्वितः
कर्तव्यो जलयन्त्र एष विधिवत् भोगाय पृथ्वीभुजाम्॥[३]

वाटिकायां जलवापिका निर्माण हेतु क्षेत्रस्य सप्त- सप्त विभागाः चतुर्दिक्षु करणीया। तेषां त्रिभागेन भद्रं स्थापनीयम्। तन्मध्ये २४ (चतुर्विंशति) पदोपरि जलवापिकायाः निर्माणं करणीयम्। तदनन्तरं तन्मध्ये भागैकेन वेदिका स्थाप्या। केन्द्रभागे द्वादश (१२) स्तम्भयुक्तं तोयमण्डपं प्रकल्पयेत्। यथोक्तवर्णनम् अपराजितपृच्छायामपि प्राप्यते। समराङ्गणसूत्रधारग्रन्थे राजा भोजः धारागृहस्य स्वरूपं निर्दिशति। यथा -

स्तम्भशीर्षकरूपाणि काष्ठमूलाश्रितानि च।
सुषिराणि प्रयत्नेन काष्ठनाडीमुखान्तरैः॥[४]
कृतसूक्ष्मान्तरच्छिद्रैः प्रवर्षति समन्ततः।
तद् धारागृहमित्युक्तं धारागारादिनामभृत्॥[५]

राजवल्लभग्रन्थे वाटिकायां केषां केषां वृक्षाणां वपनं करणीयमिति विस्तृतरूपेण वर्णितं दृश्यते। यथा - वाटिकायां चम्पकः, कुन्दकः, निर्वालिका, सुमनोविल्लासिजातिः, हेमकेतकी, श्वेतपाटलगुलाबादीनां रोपणं करणीयम्। तत्र नारंङ्गः, कर्षिकारः, वसन्ततिलका, रक्तपुष्पादयाः,

---

[२] राजवल्लभवास्तुशात्रम् (जुगनू) अ.९.१८

[३] राजवल्लभवास्तुशात्रम् (जुगनू) अ.९.१९

[४] समराङ्गणसूत्रधारः, (जुगनू) अ.१८.४८

[५] समराङ्गणसूत्रधारः, (जुगनू) अ.१८.५०

जम्बीरो, बदरी, पूगिफलम्, मधुपाजम्बूश्च आम्रवृक्षः, वटः, अश्वत्थतथ्याशिवा, चिञ्चाऽशोककदम्बः, निम्बः, खर्जूरिका, दडिमी, कर्पूरः, अगरूः, हयरिपुः, पुन्नागः, नागलता, बीजनिभृता(नीम्बू)-आदि वृक्षाणां वपनं करणीयम्। एतत्प्रकारेण वाटिकायां द्राक्षा, बकुला शतपत्रिका, धत्तूर, कङ्कोलक, शाल, ताल, तमाल, अगस्तिया, मन्दारः, पारिजातः च अन्ये भोगप्रदायकाः विचित्रखाद्यसुफलास्ते वृक्षाः रोपणीया इति सूत्रधारमण्डनः दर्शयति।

वाटिकायां आस्थानमण्डपघटीयन्त्रश्चापि स्थापनीयम्। यथा हि -

आस्थानं प्रतिषेचनाय च घटियन्त्रं सुसारो भवेत्
दोलः स्त्रीजनखेलनाय रूचिरं वर्षावसन्तोत्सवे।
बालाप्रौढवधूसुमध्यवनितागानैर्मनोहारिभिः
ग्रीष्मेशारदकेथशीतलजलक्रीडाशुभे मण्डपे॥[६]

आस्थानमण्डपस्य वनस्पतीनां सेचनार्थं वाटिकायां तत्र घटीयन्त्रस्य स्थापना करणीया। सारवृक्षस्य काष्ठेन घटीयन्त्रस्य निर्माणं करणीयम्। तत्र स्त्रीणां वसन्तोत्सवे अनुरञ्जनार्थं दोला निर्माणमपि कार्यम्। ग्रीष्मे - शरदि शीतलजलक्रीडा हेतुः मण्डपे जलोद्यानस्य प्रबन्धमपि प्रकल्पयेत्।

वाटिकायां ग्राह्याग्राह्यवृक्षाः

गृहे, देवालये, राजाप्रसादे च उद्याने निरूपिताः वृक्षाः राजवल्लभग्रन्थानुसारं निम्नदर्शितलक्षणयुक्ताः वृक्षाः अशुभवृक्षाः भवन्ति। यथा –

वृक्षाः क्षीरसकण्टकाश्च फलिनस्त्याज्या गृहाद्दूरतः
शस्ते चम्पकपाटले च कदली जातिः तथा केतकी।[७]

अर्थात् गृहदेवालयश्च उद्यानसमीपे सदुग्धाः, सकण्टकाः, फलिनाः, वृक्षाः न रोपयेत्। परन्तु गृहाद्दूरतः रोपयितुं शक्यते। चम्पकः पाटलः, कदली, जातिः(जूई) तथा केतकी इत्यादीनां वृक्षाणां रोपनं प्रशस्तं मन्यते। अप्रशस्त्वृक्षाणामशुभं फलं प्राप्यते। यथा –

सदुग्धावृक्षा द्रविणस्य नाशं कुर्वन्ति ते कण्टकिनोऽभीतिम्।
प्रजाविनाशं फलिनः समीपे गृहस्य वर्ज्याः कलधौतपुष्पाः॥[८]

---

[६] राजावल्लभवास्तुशास्त्रम् (जुगनू) अ.९.२३

[७] राजावल्लभवास्तुशास्त्रम् (जुगनू) अ.१.२८

[८] राजावल्लभवास्तुशास्त्रम् (जुगनू) अ.१.२९

अर्थात सूत्रधारमण्ड्नस्य मतानुसारं सदुग्धावृक्षाणां फलं धननाशः, सकण्टकवृक्षाणां फलं शत्रुभयं तथा फलिनवृक्षाणां फलं संततिनाशः भवति तथा सुवर्णवर्णपुष्पाः अपि गृहसमीपे अशुभाः भवन्ति।

बृहत्संहिताग्रन्थेऽपि एतावतां शुभाशुभवृक्षाणां वपनविषयकं वर्णनं प्राप्यते। यथा -

आसन्ना कण्टकिनो रिपुभयदाःक्षीरिणोऽर्थनाशाय।
फलिनः प्रजाक्षयकरा दारूण्यपि वर्जयेदेषाम्।।
छिन्द्याद्यदि न तरुस्तान् तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान्।
पुन्नागाशोककारिष्टबकुलपनसान् शमीसालौ।[९]

वराहमिहिराचार्यस्य मतानुसारं कण्टकयुक्ता वृक्षाः गृहसमीपे रिपुभयदाः भवन्ति, सदुग्धा वृक्षाः धननाशकाः भवन्ति, फलिनाः वृक्षाः सन्ततिहानिकारकाः भवन्ति। सदुग्धावृक्षाणां तथा सकण्टकवृक्षाणां काष्ठमपि गृहनिर्माणे वर्जयेत्। एतेषां वृक्षाणां काष्ठमपि दोषकारकं भवन्ति। एताः वृक्षाः गृहसमीपे न वापयेत्। यदा एते वृक्षाः गृहसमीपे पूर्वस्मिन् स्यात् तदा तन्मध्ये पोन्नागः, अशोकः, अरिष्टः, बकुलः, पनसः इत्यादीनां पूजितानां वृक्षाणां वपनं करणीयम्। तेन द्वारा अशुभवृक्षानां दोषनिवारणं भवन्ति।

दिशापरत्वेन वृक्षारोपणविचारः

बृहत्संहितायां दिशानुसारेण वृक्षारोपणे शुभाशुभफलसहितं वर्णनं दृश्यते। यथा-

याम्यादिष्वशुभफला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते।
उदगादिषु प्रशस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः॥[१०]

अर्थात् उदिचि अश्वत्थवृक्षः अशुभः भवति, दक्षिणदिशायां प्लक्षः अशुभः भवति, वारूण्यां वटवृक्षः अशुभः भवति तथा सौम्याम् औदुम्बरवृक्षः अप्रशस्तः भवति। परन्तु तासां विपरीतदिशायां ते वृक्षाः प्रशस्ताः भवन्ति। यथा- प्राच्यां वटवृक्षः शुभः भवति, याम्याम् औदुम्बरः शुभः भवति, प्रतिच्यां अश्वत्थवृक्षः शुभः भवति एवमुत्तरदिशायां प्लक्षवृक्षः प्रशस्तः मन्यते। यथोक्तं बृहद्वास्तुमालायामपि वर्णनं प्राप्यते। यथा -

सौम्यादेः शुभदौ कपित्थकवटावौदुम्बराश्वत्थकौ।[११]

---

[९] बृहत्संहिता (अच्युतानन्द झा), अ.५६.८६-८७

[१०] बृहत्संहिता (अच्युतानन्द झा), अ.५६.८५

[११] बृहद्वास्तुमाला, श्लो.११ पृ-११३

अर्थात् गृहस्योत्तरे कपिथकः, पूर्वदिशायां वटः, दक्षिणे औदुम्बरः च पश्चिमे अश्वत्थवृक्षः शुभदाः मन्यन्ते। गर्गाचार्य अपि यथोक्तं निर्दिशति -

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणस्त्था।
न्यग्रोधं पश्चिमे भागे उत्तरे चाप्युदुम्बरम्॥
अश्वत्थे तु भयं ब्रूयात् प्लक्षे ब्रूयात्पराभवम्।
न्यग्रोधे राजतः पीडा नेत्रामयमुदुम्बरे॥
वटः पुरस्ताद्धन्यः स्याद्दक्षिणे चाप्युदुम्बरम्।
अश्वत्थः पश्चिमे बगे प्लक्षस्तूत्तरतो भवेत्॥[१२]

अन्येषानाचार्याणां मतानुसारेणपि निम्नदर्शितरूपेण दिग्विभागे वृक्षारोपणं करणीयम्। यथा - ईशाने धात्री, नैऋत्ये चिञ्चिणी, आग्नेय्यां दाडिमं, वायव्ये बिल्ववृक्षः तन्मध्ये विविधप्रकाराणाम् आम्रवृक्षाणां वपनं करणीयम्। याम्यनैऋत्ययोर्मध्ये जम्बुकगम्बकौ, शम्भुपूर्वयोः मध्ये पनसः आम्रश्च प्रशस्ताः वर्तन्ते। वाटिकायाः बहिः पूर्वे रोपयेद्वंशवृक्षः, सौम्ये शमीः, पश्चिमे खदिरः दक्षिणे च बकुलो अरिष्टनाशाय वपयेत् इति।[१३]

वटिकासु प्रथमवाटिका आम्रवृक्षाणां, द्वितीया अश्वत्थावृक्षाणां, तृतीया वटवृक्षाणां च चतुर्थी प्लक्षवाटिका, पञ्चमी निम्बवृक्षाणां, षष्ठी जम्बुकवाटिका, च सप्तमी चिञ्चणीवृक्षसम्भूता एताः वाटिकाः परिकीर्तिता। एतासां वाटिकानाञ्च आम्रवाटिकाः प्रशस्ता मन्यते।[१४]

वृक्षारोपणमुहूर्ताः

लतागुल्मवृक्षरोपणे हस्तपुष्याश्विनीध्रुवैः।
विशाखा-मृग मूलाह्व वारूणैश्च प्रशस्यते॥
गुरौ केन्द्रे शुभे शुक्रे विधौ वारिणि वोदये।
शुभयुक्तेक्षिते बन्धे सद्वारे वा शुभोदये॥[१५]

यथा हस्तः, पुष्यः, अश्विनी, रोहिणी, विशाखा, मृगशीर्षः, मूलं, शतभिषा तथा ध्रुवनक्षत्राणि (रोहिणी, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदम्) इत्यादीनां नक्षत्राणां तथा गुरौ केन्द्रे, शुद्धिः

---

[१२] बृहद्वारस्तुमाला (टिप्पणी), पृ-११४

[१३] बृहद्वास्तुमाला, श्लो. २४-२८, पृ-११६-११७

[१४] बृहद्वास्तुमाला, श्लो. २९-३०, पृ-११७

[१५] बृहद्वास्तुमाला, श्लो. ४२-४३, पृ-११९

शुभस्थाने, चन्द्रः जलराश्यां वा जलचरलग्ने, चतुर्थस्थानं शुभग्रहयुक्तमेवं शुभग्रहाणां दृष्टया तथा शुभवासरे लता-गुल्म-वृक्षादीनां रोपणं प्रशस्तं भवति।

बृहस्पतिमतानुसारमपि सोमवासरयुते मूलनक्षत्रे च धनलग्ने वृक्षारोपणं शुभं भवति। द्वितीययोगः- गुरूवासरे, रेवतीनक्षत्रे, जीवलग्ने वृक्षारोपणं शुभं भवति इति।

वाटिकारोपणमाहात्म्यम्

वाटिका वा तडागो वा कूपो वा यदि निर्मितः।
गृहात्पूर्वे कुबेर्यां च वारूणे शम्भुकोणके॥
सदा सवित्री भविता सदा दानं प्रयच्छति।
सदा यज्ञं स पूज्येत यो रोपयति पादपम्॥[१६]

गृहात्पूर्वदिशि, पश्चिमे, उत्तरे वा ईशानकोणे वाटिकानिर्माणं यः करोति सः सर्वदा गायत्रीपुरश्चरणस्य पुण्यफलं प्राप्नोति तथा वृक्षारोपणेऽपि महत् पुण्यफलं प्राप्यते अथ च सदैव दानं करोति एवं सर्वदा यज्ञं पूजनं समानफलं प्राप्यते इति। अश्वत्थमेकं, एकं नीम्बुकं, न्यग्रोधमेकं, दशचिञ्चिणीकानि, त्रीणि कपित्थबिल्वामलकानि, पञ्च आम्राणि इत्यादीनां वृक्षारोपणात् सर्वस्य प्राप्तिः भवति सः नरः पुण्यात्मा अस्ति, अतः सः नरः नरकं न पश्येत् इति बृहद्वास्तुमालायां ग्रन्थकारः दर्शयति।[१७] तथा वराहमिहिराचार्य अपि वृक्षारोपणस्य महत्त्वं दर्शनार्थं कथयति यत् – यो वाटिका कूपसहितं राजमार्गस्य समीपे निर्मापयति सः मनुष्यः चतुर्युगपर्यन्तं स्वर्गे वासं कृत्वा सर्वसुखानामुपभोगं करोति इति।[१८]

उपसंहारः

नगरे-ग्रामे-पुरे पौरानामनुरञ्जनार्थं वाटिका स्थाप्यते। वाटिका-उद्याननिर्माणे नगरजनानां मनोरञ्जनं भवति तेन सह नगरे-ग्रामे-पुरे पर्यावरणलाभः अपि भवति। उद्याने वृक्षारोपणे पर्यावरणं, वातवरणं च शुद्धं भवति। सम्प्रतिकाले पर्यावरणीय समस्या अतीव-जटिला अस्ति। वातावरणं वायुः च रासायणिकोद्यागानां काराणात् अशुद्धं भवति। तस्य दोषनिवारणार्थम् अधिकाधिकवृक्षाणां रोपणं करणीयम्। तेन वातावरणं, पर्यावरणं, वायुश्च शुद्धा भवन्ति। अतः वाटिकानिर्माणे बालयुवकवृद्धजनानां

---

[१६] बृहद्वास्तुमाला, श्लो. १६-१५, पृ-११५

[१७] बृहद्वास्तुमाला, श्लो. २२, पृ-११६

[१८] बृहद्वास्तुमाला, श्लो. ३३, पृ-११७

मनोरंजनं भवति तेन सह तत्र पर्यावरणीयसमस्याया अपि किञ्चित् दोषनिवारणं भवति। आधुनिककाले अपि निवाससंकुल (सोसायटी) इति स्थलोपरि तन्मध्ये सार्वजनिकस्थले (कॉमनप्लोट) वाटिकायाः निर्माणम् आवश्यकरूपेण कर्तव्यम्। सम्प्रति निवाससंकुलमध्ये वाटिकायाः निर्माणमावश्यकमस्ति इति सर्वकारनगरपालिकयोः नियमाः अपि वर्तन्ते। नगर-ग्राम-पुर-सोसायटी इत्यादिषु स्थलेषु वाटिकानिर्माणे एतेषां स्थलानामङ्करणं भवति, सुन्दरतयां वृद्धिः भवति तथा जनानां मनोरञ्जनं भवति एवं वातवरणस्य शुद्धिमपि भवति। अतः आधुनिककालेऽपि पर्यावरणदृष्टया जनानां मनोरञ्जनदृष्ट्या च वाटिकायाः महत्त्वमतीव वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. समराङ्गणसूत्रधारः, रचयिता - राजा भोजदेवः, सम्पादकानुवादकौ - डॉ. श्रीकृष्ण जुगनू, प्रो. भँवरलाल शर्मा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी, प्रथम संस्करण, ई.स.२०११।

२. बृहद्वास्तुमाला, सम्पादकः - डॉ.ब्रह्मान्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, ई.स.२००७

३. राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्, रचयिता - सूत्रधारमण्डन, परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण-२००५

४. बृहत्संहिता, रचयिता - वराहमिहिराचार्यः, व्याख्याकारः - श्री अच्युतानन्दझाः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, ई.स.२००७

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१
जनवरी-दिसम्बर, २०१९

शोधज्योतिः
ISSN-2350-0700

न्यायकौस्तुभे सङ्गतिनिरूपणम्

मेडूरि. सूर्यनारायणः*

दर्शनस्य प्राधान्यम्

जगत्यस्मिन् संसरत्सु जीवेषु, मानवस्यैव अत्युन्नतस्थानमानादिकं वरीवर्ति इति सर्वसम्मतम्। एतादृशस्य औन्नत्यकारणं बुद्धिरेव। **"भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिनां बुद्धिजीविनः, बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः...."** इति मनोर्वाणी[१] जगत्यस्मिन् बुद्धिमताम् अद्भुतं स्थानं सम्यक् ज्ञापयति। भगवतः अद्भुतसृष्टौ बुद्धेः विकास एव जगतोऽस्य अभिवृद्धेः गणनायां मानदण्डः। एवं बुद्धेरेव अतिगरीयस्साधनमिति सिद्धे, सैव दर्शनानामुद्भवे कारणम्। वस्तुतः **"दर्शन"**शब्दस्य व्युत्पत्तिः **वात्स्यायनभाष्ये** एवं प्रतिपादितास्ति। **"दर्शयतीति दर्शनम्"**। किं दर्शयति? " **तत्त्वं"** दर्शयतीत्यर्थः।

"तत्त्वं नाम सतश्च सद्भावः। असतश्च असद्भावः"[२] इत्युच्यते। एतेन दर्शनानि सर्वाण्यपि तत्त्वज्ञानप्रतिपादकानि, बुद्धिक्षेत्रान्तर्भूतानि इत्युक्तं भवति। तत्त्वानि च बुद्धिगोचराणि भवन्ति।

न्यायशास्त्रस्य महत्त्वम्

"नीयते अयनम् येनाऽसौ इति न्यायः।", "प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः" इत्येवं रीत्या न्यायशास्त्रस्य बह्व्यो व्युत्पत्तयः ग्रन्थेषु प्रतिपादिताः। न्यायदर्शनस्य प्रणेता गौतमः। युक्तिप्रधानतया, प्रमाणैः सह अर्थपरीक्षणं कृत्वा निश्चयतया सिद्धान्तव्यवस्थापनादिकं कर्तुं अतीव उपयुज्यते न्यायशास्त्रम्। न्यायदर्शनद्वारेणैव सामाजिकः धर्माधर्महेयाहेयविवेचनज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च प्राप्य मोक्षकामुकः भवितुं प्रभवति। न्यायवैशेषिकदर्शनयोः न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रधानत्वात् तस्य प्रमाणशास्त्रम् इति नाम। वैशेषिकशास्त्रन्तु पदार्थप्रधानम्। अत एवोक्तं - **"काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्"** इति विद्वतल्लजैः। पदार्थस्वरूपनिरूपकत्वेन यथा वैशेषिकस्य तथा प्रमाणतत्त्वनिरूपकत्वेन न्यायस्यापि

---

* गवेषकः, न्यायविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

[१] मनुस्मृतिः।

[२] न्यायभाष्यम्।

तावदेव प्राधान्यमितरोपकारकत्वञ्च जागर्तीति वस्तुतत्त्वदर्शिनां निर्मत्सरा दृष्टिः। प्रमाणविचारेण साकं लक्षणपरिष्करणबहुलमवच्छेदकावच्छिन्नादिनव्यपारिभाषिकशैलीवैचित्र्यप्रचुरस्य ग्रन्थजातं नव्यन्यायमिति च सार्वजनीनो व्यवहारः।

नव्यन्यायस्य मूलं स्रोतः गङ्गेशोपाध्यायकृतचिन्तामणिग्रन्थ एवेति विदुषां निर्णयः। अयं किल महानुभावः, मिथिलाभिजनः, प्रमाणविचारस्य असाधारणप्राधान्यं दत्त्वा, प्रमाणविचारप्रक्रियायाः मार्गदर्शकः समभवत्। गङ्गेशोपाध्यायस्य मार्गदर्शने एव बहवः न्यायशास्त्रग्रन्थकाराः सञ्चरन्ति। गङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य व्याख्यानोपव्याख्यानपरम्परैव नव्यन्यायत्वेन परिगण्यते। गङ्गेशोपाध्यायविरचितत्त्वचिन्तामणिग्रन्थादारभ्य प्रादुर्भूताः व्याख्योपव्याख्यात्मकाः सर्वेऽपि ग्रन्थाः नव्यन्याये प्रकाशन्ते।

नव्यन्यायमूलभूतेन, चतुर्दशशताब्दवासिना, महामहोपाध्यायेन, श्रीमता गङ्गेशोपाध्यायेन सङ्ग्रथितः **“तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थः”** चिन्तामणिरिव सकलार्थसन्धायक इति विदितमेव सर्वेषां विद्वतल्लजानाम्। तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यातृषु प्रसिद्धः “रघुनाथशिरोमणिः” तदीयव्याख्यानस्य नाम **“मणिदीधितिः”।** दीधितेश्च बहव्यः व्याख्योपव्याख्याः समुपलभ्यन्ते। दीधितिव्याख्यासु अन्यतमा भवानन्दस्य “भवानन्दीयव्याख्या” विराजते। तस्याश्च भवानन्द्याः “भवानन्दीयप्रकाशः” इति व्याख्यां कृतवान् **महादेवपुणतामकरः। न्यायकौस्तुभग्रन्थकारः महादेवः -** गङ्गेशस्य दार्शनिकतां परिशील्य तस्य लक्षणपरिष्करणप्रक्रियाम् अनुसृतवान् **“महादेवपुणतामकरः”।** महादेवोऽयं पुणतामकरवंशीयः महराष्ट्रदेशीयः सप्तदशशतके प्रादुर्भूतः। अयं महादेवः मुकुन्दभट्टस्य सुतः। श्रीकण्ठदीक्षितस्य शिष्यः, काश्यां न्यवसत्। एतस्य ग्रन्थकारस्य चरित्रम् इदानीं महाराष्ट्रदेशेऽपि मृग्यमेव।

एषः महादेवः, **“तत्त्वचिन्तामणिदीधितिभवानन्दीयव्याख्यायाः “प्रकाश”** नामक विस्तरव्याख्यां लिखित्वा, तत्रापि प्रकाशव्याख्यायाः काठिन्यं ज्ञात्वा, बालानाम् अवगमनाय, तस्यैव व्याख्यानस्य **“सर्वोपकारिणी”** नामकं संग्रहव्याख्यानञ्च प्राणैषीत्। तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य व्याख्यानोपव्याख्यानपरम्परायाम् अन्यतमा भवति **“सर्वोपकारिणी”।**

एवमेव **“न्यायकौस्तुभ” नामक प्रकरणग्रन्थः,** लौगाक्षिभास्करस्य “पदार्थप्रकाश”-नामकग्रन्थस्य व्याख्यानम्, “ईश्वरवादः”, “सादृश्यवादः” “अनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणवादः” इत्येवं प्रकरणान्यपि अलिखत् स एव महाभागः।

सङ्गतेः वैशिष्ट्यम्

“सङ्गतित्वं नाम अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसम्बन्धत्वम्।” इति प्रतिपादितमेव। सङ्गतेः ज्ञानं विना ग्रन्थस्थ विषयाणां पठनाय अध्येतृणां आसत्तिः न भवति।

तादृशाभिरुचिं जनयति सङ्गतिः। “एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति” न्यायेन अपरसम्बन्धिव्याप्तिविषयकं स्मरणम्, तदनु प्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणं भूयादिति जिज्ञासा, तदनु (अनन्तराभिधानम्) व्याप्तिनिरूपणमिति क्रमः अध्येतृणाम् अवगमनाय बोधनीयो भवति।

न्यायकौस्तुभे सङ्गतेः नूतनत्वम्

प्रायशः सङ्गतिनिरूपणं न्यायशास्त्रग्रन्थेषु प्रदर्शितमेव। किन्तु महादेवः न्यायकौस्तुभे, अनुमानखण्डे सङ्गतिनिरूपणं विभिन्नतया प्रतिपादितवान्। सम्बन्धविशेषस्यैव सङ्गतिपदार्थतया विशेष्य च “एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति” रीत्या स्मृतिद्वारा अनन्तराभिधानप्रयोजकतारूपत्वेन तादृशानन्तराभिधानप्रयोजकसम्बन्धित्वरूपतादृशप्रयोजकताविशेषसम्बन्धेन अनन्तराभिधानविशिष्टसंबन्धत्वस्यैव वा सङ्गतिलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकत्वेन प्रत्यक्षनिष्टानुमानकार्यत्वस्य तदनाक्रान्ततया अनुमाननिष्ठकार्यत्वस्यैव तदाक्रान्ततया तस्य सङ्गतिलक्षणाक्रान्ततया सङ्गतित्वोपपत्तेः इति नूतनपद्धतिं अनुसरोति महादेवः।

एवमेव यत्र कार्यनिरूपणानन्तरं कारणनिरूपणं, तत्र कारणत्वस्यापि सङ्गतिलक्षणाक्रान्ततया सङ्गतित्वोपपत्तेः। एवमेव यत्र कारणनिरूपणानन्तरं कार्यनिरूपणं, तत्र कारणत्वस्यापि सङ्गतिलक्षणाक्रान्तत्वं सूपपादम् इति कथयति महादेवः। **“न्यायकौस्तुभ”**ग्रन्थे **१.पूर्वाभिहितनिरूपितानन्तराभिधेयनिष्ठा २. अनन्तराभिधेयनिरूपितपूर्वाभिहितनिष्ठा** इत्युक्त्वा सङ्गतेः द्वैविध्यं प्रतिपादयति महादेवः।

सङ्गतिनिरूपणावसरे अस्मिन् ग्रन्थे नूतनविषयाः प्रतिपादिताः। अस्मिन् ग्रन्थे एककार्यत्वसङ्गतिः प्रदर्शिता। एकस्यैव कार्यस्य कारणद्वयम् अङ्गीक्रियते चेत् तस्यैव एककार्यत्वसङ्गतिरिति व्यवहारः। तत्र द्वैविध्यम् एवं प्रदर्शयति महादेवपुणतामकरः। **१. अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वमाद्या, २. प्रत्यक्षनिष्ठमनुमानकारणत्वञ्च द्वितीया।** परस्परसङ्गतेरेव औचित्यावर्जितत्वेन सम्प्रदायसिद्धत्वात् द्वयोरप्यनन्तराभिधानप्रयोजकसम्बन्धत्वरूपसङ्गतिपदप्रवृत्तिनिमित्ताक्रान्तत्वेन अथवा एकशेषस्य इति निरूपयति।

यत्र च आधारादिनिरूपणानन्तरं प्रसङ्गादिसङ्गत्या आधेयादिनिरूपणम् भवति। तत्रापि आधाराधेयत्वादेः आधारादिनिरूपितसङ्गतित्ववदाधारादावप्याधारत्वादेः आधेयतादिनिरूपतसङ्गतित्वसम्भवेन सर्वत्रैव सङ्गतेः परस्परनिरूपितत्वमव्याहृतम्। **एवञ्चानन्तराभिधानव्याप्यत्वमाद्यसङ्गतेः लक्षणम्। पूर्वाभिधानव्याप्यत्वञ्च द्वितीयसङ्गतेः लक्षणम्**

इति लक्षणद्वयं नूतनतया ग्रन्थेऽस्मिन् आविष्कृतम्। न केवलं सङ्गतिविषये, अपि च बहुषु स्थलेषु, लक्षणनिरूपणप्रक्रियासु स्वकीयविलक्षणकथनशैलीं प्रदर्शितवान् महादेवपुणतामकरः। न्यायदर्शनग्रन्थकारेषु एकं विशिष्टस्थानं प्राप्तवान् महादेवः इति वक्तुं नास्ति संशयः।

उपयुक्तग्रन्थसूची

1. Manusmriti Commentary by Ullukabhatta, Chapter 1, 96th sloka, Published by Nirnaya sagara press, Pune in 1925.
2. Nyaya Bhashya Written by Vatsayana, Edited by Dwarkadas Shastri, Published by Bauddha Bharati, Varanasi in 1998.

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

हिरण्यगर्भजगत्कारणत्ववादनिरासः

गणेश हेगडे*

विदितमेवैतत् समेषामास्तिकविदुषां यत् धर्ममूलमिदं जगत्, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति च। समग्रोऽपि वेदराशिः धर्ममेव प्रतिपादयति। स च धर्मः प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयात्मकः। पूर्वकाण्डे प्रवृत्तिधर्मः प्रतिपादितः। उत्तरकाण्डे पुनः निवृत्तिधर्मः प्रतिपादितः। अत एव पूर्वोत्तरभागेन विभक्तः वेदः पूर्वोत्तरमीमांसारूपशास्त्रद्वयेन विचारितः। उत्तरमीमांसा एव वेदान्तशब्देनाभिधीयते। वेदान्तो नाम प्राधान्येन उपनिषद एव। उपनिषदर्थं न्यायेन निर्णेतुं भगवान् बादरायणः वेदान्तविचारात्मिकां शारीरकमीमांसाम् अरीरचत्। तच्च शास्त्रं भगवत्पादाः प्रसन्नगम्भीरेण भाष्येण अभूषयन्। प्रसन्नगम्भीरमिदं भाष्यं बहुभिर्बहुधा व्याख्यातं, तदुपरि टीकोपटीकाश्च समागताः। तस्यास्य भगवत्पादीयस्य शारीरकभाष्यस्य प्राधान्येन प्रवृत्तं व्याख्यानं प्रस्थानद्वयम्। तत्र श्रीपद्मपादाचार्यकृतपञ्चपादिकाप्रस्थानमेकम्। अन्यत्तु आचार्यवाचस्पतिमिश्रकृतभामतीप्रस्थानम्। भामत्याः व्याख्यां कल्पतरुं परिमलनामकेन व्याख्यारत्नेन परिभूषितवन्तोऽपि श्रीमदप्पय्यदीक्षिताः तेन तृप्तिमनासाद्य भगवत्पादीयसिद्धान्तं विस्तरेण प्रतिपादयितुं सूत्रभाष्यविमर्शात्मकव्याख्यानेन बोधयितुं "न्यायरक्षामण्याख्यं" ग्रन्थरत्नं व्यरचयन्। अत्र जन्माद्यधिकरणे हिरण्यगर्भाख्यजीवस्य जगत्कारणत्वं न संभवतीति उपपादितम्। अयमेव विचारः मयाऽत्र प्रस्तूयते।

जिज्ञासाधिकरणे तावत् **"नित्यानित्यवस्तुविवेकादिमुमुक्षुत्वात्तत्साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं तत्संपत्तेरेव हेतोः मोक्षसाधनप्रत्यगभिन्ननिर्विशेषब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्यः"** इति निर्णीतम्। **"लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः"** इत्युक्तत्वात् ब्रह्मणो लक्षणबुबोधयिषया द्वितीयं जन्माद्यधिकरणं संप्रवर्तते। तत्र **"जन्माद्यस्य यतः"**[1] इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्। अत्र पूर्वसूत्रात् ब्रह्मपदमनुवर्तते। तच्छब्दश्च अध्याह्रियते। ततश्च अस्य जगतः जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं यतः यस्मात् कारणात् तत् ब्रह्म इत्यर्थः सम्पन्नः। तथा च जन्मस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणः लक्षणमित्युक्तं भवति। सर्वज्ञं सर्वशक्तं चेतनं ब्रह्मैव

* शोधच्छात्रः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

[1] ब्र.सू. १ – १ – २

जगत्कारणमिति दर्शयितुं भाष्ये **"अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य, अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य, प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य, मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य"** इति चत्वारि विशेषणानि प्रयुक्तानि। पुनः **"न च यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वा, अन्यतः प्रधानादचेतनात् अणुभ्योऽभावात्संसारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम्"**[२] इति सयुक्तिकं ब्रह्मभिन्नानां जगत्कारणत्वं निराकृतम्। ब्रह्मभिन्नानां जगत्कारणत्ववादाः श्वेताश्वतरोपनिषदि निराकृताः। तत्र हि **"ब्रह्मवादिनो वदन्ति। किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाताः"**[३] इत्युपक्रम्य –

"कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥"[४]

इति कालादीनां जगत्कारणत्वं प्रत्याख्यातम्। भाष्यकाराः श्वेताश्वतरमन्त्रार्थं मनसि पर्यालोच्यैव **"अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये"**त्यादिवाक्यं व्यरचयन् इति ब्रह्मविद्याभरणकाराः अभिप्रयन्ति। भामतीकाराः **"अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये"**त्यादिभाष्यमवतारयन्तः **"प्रधान-काल-ग्रह-लोकपाल-क्रिया-यदृच्छा-स्वभाव-अभावेषु उपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म जगत्कारणमिति कुतः सम्भावना"**[५] इत्यलिखन्। श्रुतौ विद्यमानस्य पुरुषशब्दस्य स्थाने भामत्यां ग्रहलोकपालशब्दौ प्रयुक्तौ। इदं हिरण्यगर्भस्य उपलक्षणमिति दीक्षितैर्वर्णितम्। एवं पञ्चपादिकायाम् **"अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्याद्यभिहितविशेषणचतुष्टयस्य, यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वेति= सर्वज्ञं सर्वशक्तिं विहाय नान्यतः = परपरिकल्पितात्प्रधानादेरचेतनात्, चेतनादपि परिच्छिन्नज्ञान-क्रियाशक्तेः संसारिणो हिरण्यगर्भादुत्पत्त्यादि सम्भावयितुमपि शक्यम्"**[६] इत्युक्तम्। तदवतारयन्तः विवरणकाराः **"योगाः शैवाश्च हिरण्यगर्भं पशुपतिं चागमसामर्थ्याज्जगत्कारणं कल्पयन्ति। तान् पक्षान् व्यावर्तयति - नान्यतः परकल्पितात्"**[७] इत्यलिखन्। एवं चित्सुखाचार्याः भाष्यभावप्रकाशिकायां **"योगिनश्च हिरण्यगर्भं संसारिणमागमसामर्थ्याद् जगत्कारणं कल्पयन्ती"**ति हिरण्यगर्भजगत्कारणवादं

---

[२] ब्र.सू.शां भा. १ – १ – २ पृ – ६
[३] श्वे.उ. १ – १
[४] श्वे.उ. १ – २
[५] भा.१ – १ – २. पृ. ८५
[६] पं.पा.१. पृ. ५३६
[७] पं.पा.वि. १. पृ. ५३६

अनूद्य **"आगमस्तु हिरण्यगर्भादीनां वेदविरोधादप्रमाणमिति"**[८] हिरण्यगर्भजगत्कारणवादं निराकुर्वन्ति। तस्मात् हिरण्यगर्भाख्यजीवस्य जगत्कारणत्वमवश्यं निरसनीयम्। किं तु एतदर्थं सूत्रकारेण पृथगधिकरणं नारब्धम्। सूत्रकारस्तु जन्मादिसूत्रघटकेन अस्य इति पदेनैव जीवं व्यावर्तयति। तथाहि जगतः – कार्यस्य इति वा निर्देशसंभवे सूत्रकारः तदुभयं त्यक्त्वा **"अस्य"** इति निर्दिशति। इदं शब्दस्य सन्निकृष्टप्रत्यक्षविषयवाचकत्वात् सन्निकृष्टप्रपञ्चस्य वैचित्र्यं अनेन ज्ञाप्यते। मूलश्रुतावपि **"यतो वा"** इत्यत्र भूतपदेनैव कार्यवर्गस्य अभिधाने सति पुनः "इमानि" इति पदं कार्यवर्गस्य वैचित्र्यज्ञापनार्थम्। अनेन एतादृशवैचित्र्योपेतप्रपञ्चस्य कारणत्वं संसारिणो = जीवस्य न संभवतीति, जीवस्य व्यावृत्तिस्सिद्ध्यति। अत एव सूत्रकारः अग्रे प्रधानादिजगत्कारणवादान् निरस्यति। मूलश्रुतौ यद्यपि "इमानि" इति बहुवचनं वर्तते सूत्रकारेण "अस्य" इति एकवचनं प्रयुक्तम्। तस्येदमेव प्रयोजनम् – यथा लोके एकः कर्ता एकं कार्यम् अनायासेन करोति, तथैव परमेश्वर अनेकमपि कार्यजातम् एककार्यवदनायासेन करोति। तच्च जीवानां न संभवतीति ज्ञापनार्थम्। एवं च अस्य इति पदेनैव हिरण्यगर्भाख्यजीवस्य जगत्कारणत्वं निराकृतं भवतीति पृथगधिकरणं नारब्धम्। तस्मात् हिरण्यगर्भाख्यजीवस्य जगत्कारणत्वम् अत्रैव निरसनीयमिति कृत्वा दीक्षितैः न्यायरक्षामणौ अयं विचारः प्रदर्शितः।

तत्र **"यतो वा"** इत्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं युक्तमयुक्तं वेति संशय्य न लक्षयतीति पूर्वपक्षः प्रापितः। पूर्वपक्षहेतवः -

१. क्वचित् श्रुतौ हिरण्यगर्भस्यैव जगत्कारणत्वं श्रूयते। यथा प्रश्नोपनिषदि अन्त्यप्रश्ने षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ इति पृष्टः सन् भारद्वाजः पिप्पलादमहर्षिमागत्य पप्रच्छ **"तं वा पृच्छामि क्वासौ पुरुषः"**[९] इति। तदा पिप्पलादः **"इहैवान्तश्शरीरे सोम्य स पुरुषः यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ति"**[१०] इत्यवधारणपूर्वकं तस्य पुरुषस्य शरीरान्तःस्थत्वमाह। इदं शरीरान्तःस्थत्वं जीवलिङ्गम्। ब्रह्मणि च शरीरान्तःस्थत्वं संभवेत् , किं तु **"अनुपपत्तेस्तु न शारीरः"**[११] इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या शरीरे भवति न तु शरीरे एव भवति। एवमत्रापि **"इहैवान्तःशरीरे"** इति **"एव"** शब्दः वर्तते। अतोऽवगम्यते अयं पुरुषः जीव इति।

---

[८] भा.भा.प्र.१ – १ – २ .पृ.६३

[९] प्र.उ. ६ – १

[१०] प्र.उ. ६ – २

[११] ब्र.सू. १ – २ – ३

२. अपि च "**स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी**"ति[१२] श्रूयते। अत्र प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठानप्रयुक्तोत्क्रान्तिप्रतिष्ठानवत्वं श्रूयते। इदमपि जीवलिङ्गम्। यतः परब्रह्मणः अस्मिन् शरीरे प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठानप्रयुक्तोत्क्रान्तिप्रतिष्ठे न स्तः।

३. एवं जीवत्वेन निश्चितस्य अस्य पुरुषस्य प्राणादिनामान्तषोडषकलास्रष्टृत्वं श्रूयते – "**स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति, स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु च नाम चे**"ति[१३]। यद्यपि इदं च स्रष्टृत्वमस्मदादेर्जीवस्य न संभवति। तथापि प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य संभवति। तस्य अप्रतिहतज्ञानक्रियाशक्तिमत्वात्। तथा च स्मर्यते –

ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यं चैव धर्मस्य सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥[१४] इति।

शङ्का – हिरण्यगर्भस्य स्रष्टृत्वं नोपपद्यते। यतो हि – सृष्ट्यादौ जगत्स्रष्ट्रा पञ्चभूतसृष्टिः कर्तव्या। कर्तृत्वं च ज्ञानक्रियाकृतिमत्वम्। तत्र ज्ञानस्य नित्यत्वेन कथञ्चित् अन्यनिरपेक्षतया उपपन्नत्वेऽपि, चिकीर्षा कृतिश्च देहाश्रितान्तःकरणपरिणामौ। देहेन्द्रियान्तःकरणादिकं भौतिकम्। अतः भूतसृष्ट्यनन्तरभाविदेहाश्रितान्तःकरणपरिणामरूपयोः चिकीर्षाकृत्योः भूतसृष्टेः प्रागसत्त्वात् तत्प्रयुक्तं भूतसृष्टिनिर्वाहकत्वं हिरण्यगर्भस्य न संभवति।

समाधानम् – तर्हि परब्रह्मणोऽपि भूतस्रष्टृत्वं न स्यात्। यतो हि परब्रह्मणोऽपि शरीरेन्द्रियान्तःकरणत्वाभावः श्रूयते। "**अकायो अप्राणो ह्यमनाः**" इत्यन्तःकरणस्याभावः, "**अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्**" इति इन्द्रियाभावः श्रूयते। अतः देहाद्यन्तःकरणाभावात् ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वं न स्यात्। यदि देहेन्द्रियादीनामभावेऽपि परब्रह्मण ईक्षणमात्रेण सृष्टिरुच्यते तर्हि हिरण्यगर्भस्यापि तथैव उच्यताम्। अत्रापि "**स ईक्षाञ्चक्रे**" इति श्रुतम्। यदि ब्रह्मणः स्वतः देहेन्द्रियादीनामभावेऽपि चिकीर्षाकृत्योः सोपाधिभूतमायापरिणामरूपत्वात् मायामाश्रित्योपपादयितुं शक्यते। तर्हि हिरण्यगर्भेऽपि इदमुपपादयितुं शक्यते। तस्य सर्गादौ सूक्ष्मावस्थमन्तःकरणं विद्यते। यतः सत्कार्यवादानुसारं सर्वमपि कार्यम् उत्पत्तेः प्राक् एव सत्। अतः सूक्ष्मावस्थान्तःकरणवत्वेन हिरण्यगर्भस्य स्रष्टृत्वं संभवति। अयमेव

---

[१२] प्र.उ. ६ – ४

[१३] प्र. उ. ६ – २ – ४

[१४] बृ.शां.भा.अ – १, ब्रा – ४, मं – २, पृ.५

पक्षः युक्ततरः। यतो हि "**कामः सङ्कल्प**"[१५] इत्यादिश्रुतिः कामादीनामन्तःकरणधर्मत्वमाह। एवं "**विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपि च**"[१६] इत्यादिश्रुतिः कृतेरपि अन्तःकरणधर्मत्वमाह। उक्तरीत्या हिरण्यगर्भस्य अन्तःकरणवत्वेन एतदुपपादयितुं शक्यते। परब्रह्मणः अन्तःकरणादीनां सुतरामभावात् तस्य कारणत्वं न संभवति। ततश्च प्रश्नोपनिषद्वाक्येन हिरण्यगर्भस्य जगत्कर्तृत्वं ज्ञायते।

४. बृहदारण्यकोपनिषदि "**आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः**"[१७] इति हिरण्यगर्भं प्रस्तुत्य "**ततो मनुष्या अजायन्त**"[१८] इत्यादिना "**यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत**"[१९] इत्यन्तेन तस्य मनुष्यादिस्रष्टृत्वमुक्त्वा तदनन्तरम् अग्न्यादिस्रष्टृत्वमुक्तम्। अतः अत्रापि हिरण्यगर्भस्यैव स्रष्टृत्वं वाच्यम्। अत्र पुरुषविधः = पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिमान् इत्यर्थः। अतः अयमात्मा जीवः, ब्रह्मणः पुरुषाकारत्वाभावात्। यद्यपि अस्मदादिजीवाः तदा न भवन्ति। तथापि हिरण्यगर्भाख्यजीवः तदानीमस्ति। **आत्मैवेदमग्र आसीदित्यत्र** आत्मशब्दः परब्रह्मपरः भवितुं नार्हति। "**स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः**[२०] इति संसारिधर्माणामेव श्रवणात्। सः प्रजापतिः यस्मात् प्रथमः सन् प्रजापतित्वप्रेप्सूनां प्रजापतित्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापानि अदहत्, तस्मात् पुरुषनामाभवत् इति श्रुत्यर्थः। पापदाहश्च पापासत्त्वेव संभवति। एवम् "**सोऽबिभेत्**"[२१] "**स वै नैव रेमे**"[२२] इत्यादिना श्रुतं भयारत्यादीनि च परब्रह्मणि अनुपपद्यमानानि कश्चन जीवस्तत्रोक्तः इति ज्ञापयन्ति। तस्यैव जीवस्य तत्र "**यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत**"[२३] इत्यादिना मनुष्याग्निस्रष्टृत्वं श्रूयते। इदं च प्रागुक्तरीत्या हिरण्यगर्भस्य संभवति।

शङ्का – "**आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः**" इत्यत्र हिरण्यगर्भस्य सर्वप्राणिस्रष्टृत्वं भवतु, तावता ब्रह्मलक्षणस्य हिरण्यगर्भे अतिव्याप्तिर्नास्ति। यतो हि अत्र वियदादिस्रष्टृत्वं न श्रुतम्। लक्षणवाक्ये तु वियदादिनिखिलस्रष्टृत्वं विवक्षितम्। लक्षणवाक्ये श्रूयमाणभूतशब्दः पञ्चभूतपरः। अतः वियदादिभूतस्रष्टृत्वं हिरण्यगर्भस्य न संभवति।

---

[१५] बृ.उ. १ – ५ – ३
[१६] तै.उ. २ – ५
[१७] बृ.उ. १ – ४ – १
[१८] बृ. उ. १ – ४ – ३
[१९] बृ. उ. १ – ४ – ४ पृ. ६१
[२०] बृ. उ १ – ४ – १ पृ. ५५
[२१] बृ. उ. १ - ४ – २ पृ. ५७
[२२] बृ. उ. १ - ४ – ३ पृ. ६०
[२३] बृ. उ. १ – ४ – ४ पृ. ६१

समाधानम् – अत्र देवमनुष्यादिसकलप्राणिजातस्रष्टृत्वमेव लक्षणम्। न तु वियदादिभूतस्रष्टृत्वम्। यतो हि "**यतो वा**" इत्यादिलक्षणवाक्ये "**येन जातानि जीवन्ति**" इति श्रुतम्। जीवनञ्च प्राणधारणम्, "**जीवप्राणधारणे**" इति स्मृतत्वात्। तच्च व्यष्टिसमष्ट्योः तादात्म्यात् समष्टिप्राणाभिमानिनः हिरण्यगर्भस्य संभवति। न तु परब्रह्मणः। अतः हिरण्यगर्भस्यैव जगदुत्पत्तिकारणत्वं वाच्यम्।

शङ्का :– लक्षणवाक्ये "**यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती**" ति भूतलयाधारत्वं श्रूयते। तच्च हिरण्यगर्भस्य न संभवति।

समाधानम् :– पुराणेषु हिरण्यगर्भस्य लयाधारत्वमपि स्मर्यते। तद्यथा –

"एकार्णवे च त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः।
भोगिशय्यां गतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः ॥
जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसम्भवः ॥[२४] **इति।**

अत्र त्रैलोक्यग्रासबृंहितः इत्यनेन भूतलयाधारत्वं हिरण्यगर्भस्य उक्तम्।

शङ्का :– "**यतो वा**" इत्यादिलक्षणवाक्ये विवक्षितं न जगतः सृष्टिकर्तृत्वरूपं निमित्तकारणत्वम्, किं तु उपादानत्वम्। तथा हि – "यतो वा" इत्यत्र पञ्चमी श्रूयते। अत्र "**जनिकर्तुः प्रकृतिः**"[२५] इति जायमानानां हेतोः अपादानसंज्ञां विधाय ततः "**पञ्चम्यपादानम्**" इति पञ्चमी विहिता। तस्मादत्र उपादानकारणत्वमेव लक्षणं विवक्षितम् , तच्च हिरण्यगर्भस्य न संभवति। परब्रह्मण एव संभवति।

समाधानम् :– भूतोपादानत्वमपि तत्तज्जीवाभेदेन अध्यस्तत्वात् जीव एव संभवति। तद्यथा – प्रागुक्तरीत्या भूतशब्दः प्राणिपरः। प्राणिनाम् अर्थात् जीवानां नित्यत्वात् उत्पत्तिर्नास्ति। "**न जायते**"[२६] इत्यादिश्रुतेः। तस्मात् जीवोपाधिभूतानां देहेन्द्रियान्तःकरणनां तत्तज्जीवाभेदेनाध्यस्तानां सृष्टिरेवात्र वक्तव्या। उपादानत्वं नाम देहेन्द्रियान्तःकरणादीन् प्रत्युपादानत्वमेव। देहेन्द्रियान्तःकरणानां तु उपादानं जीव एव। "अहं स्थूलः, अहं गौरः, अहं काणः, अहं कामये" इत्येवं देहादीनां जीवेनैव तादात्म्यप्रतीतेः। सिद्धान्तेऽपि उपादानत्वं नाम अध्यासाधिष्ठानत्वमेव। एतादृशोपादानत्वं जीव एव संभवति। एवं हिरण्यगर्भाख्यजीवे लक्षणमिमतिव्याप्तत्वात् ब्रह्मणः जगत्कारणत्वरूपं लक्षणम् अयुक्तमिति पूर्वः पक्षः।

---

[२४] वि.पु.प्रथमांशः, अध्याय – ३, श्लो. २४ पृ. १०
[२५] अष्टाध्यायी १ – ४ – ३०
[२६] क.उ. १ – २ – १८

सिद्धान्तः – हिरण्यगर्भे अस्य लक्षणस्य अतिव्याप्त्याद्यभावात् जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः लक्षणं भवतीति सिद्धान्तः। सिद्धान्तहेतवः –

१. अत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिदोषवारणाय "**आद्यस्य जन्म यतः**" इति सूत्रयोजना कर्तव्या। आद्यः हिरण्यगर्भः। तदानीं हिरण्यगर्भस्यापि सृज्यमानत्वात्, तस्य च स्वस्रष्टृत्वासम्भवात्, ब्रह्मैव हिरण्यगर्भसहितस्य सर्वस्यापि जगतः कारणमिति सूत्रार्थः सिद्ध्यति।

अयं सिद्धान्तः श्लोकाभ्यां संगृहीतः –

"भूतानि भौतिकञ्चाण्डं निर्मायेदमनन्तरम्।
हिरण्यगर्भं तन्मध्ये निर्ममे परमेश्वरः ॥
इत्यर्थे सकलश्रुत्याद्यैककण्ठ्यस्य दर्शनात्।
स षोडशकलास्रष्टा पुरुषः पर एव नः ॥" [२७] इति।

अयमर्थः – श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिषु परमेश्वर एव जगत्कारणमिति भूयो निरूपणं दृश्यते। सः परमेश्वर आदौ अपञ्चीकृतानि पञ्चभूतानि सृजति, ततः तेषां पञ्चीकरणं विधाय ब्रह्माण्डं सृजति, ब्रह्माण्डमध्ये हिरण्यगर्भमपि सृजतीत्यस्मिन्नर्थे सन्ति भूयांसि वाक्यानि। तथा हि श्रुतयः - **"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्"**[२८] **"हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम्"**, **"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्"**[२९] **"हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्"** इत्याद्याः।

"ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥"[३०]

इति परमेश्वरेण क्रियमाणां सृष्टिं प्रकृत्य –

"योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥"[३१] इति स्मर्यते।

एवं पुराणेष्वपि कूर्मपुराणे वायुपुराणे च –

---

[२७] न्या.र. १ – १ – २ पृ. १२
[२८] श्वे.उ. ६ – १८
[२९] ऋ.सं. १० – १२१ – १
[३०] म.स्मृ. प्रथमोध्यायः, श्लो. ६ पृ. २८
[३१] म.स्मृ. प्रथमोध्यायः, श्लो. ७ पृ. ३० / भाष्ये आनन्दगिरिश्रीचरणैश्च अतीन्द्रियो ग्राह्यः इति पाठः स्वीकृतः।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥[३२] इति।

एवम् –

असृजेत् सलिलं पूर्वं स तु नारायणः प्रभुः।
ततः तु भगवान्स्तोये ब्रह्माण्डमसृजेत्स्वयम् ॥[३३] इति।

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषु परमेश्वरः सहिरण्यगर्भप्रपञ्चं सृजतीति निरूपितत्वात्, प्रश्नोपनिषद्यपि षोडशकलास्रष्टृत्वेन श्रुतः पुरुषः ब्रह्मैव। तत्रापि षोडशकलानां मध्ये पञ्चभूतानि अनुप्रविष्टानि, यानि भौतिकशरीरोपेतहिरण्यगर्भेण स्रष्टुमशक्यानि।

२. किं च अत्र षोडशकलापुरुषोपदेशानन्तरं पिप्पलादवचनं श्रुतम् – **"एतावदेवाहमेतत् परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ति"** इति। अत्र एतदिति प्रकृतषोडशकलं पुरुषं परामृश्य तस्य ब्रह्मशब्देन सामानाधिकरण्यात् प्राग्निरूपितः षोडशकलः पुरुषः ब्रह्मैवेति ज्ञायते।

पूर्वपक्षोक्तहेतूनां निराकरणम् – १. पूर्वपक्षिणा यदुक्तं प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठाभ्यां तस्य जीवत्वमवगम्यत इति, तत्रोच्यते–

प्राणोत्क्रान्तिप्रतिष्ठाभ्यां स्वस्य तद्वत्त्ववीक्षणम्।
जीवस्य तद्वतस्ताभ्यां स्वात्मत्वेनावलोकनात् ॥[३४] इति।

अयमर्थः – अस्मिन्नपि शरीरे जीवरूपेण स्थितं ब्रह्मैव, तच्च ब्रह्म अविद्याद्यावरणराहित्यात् स्वस्मात् जीवस्याभेदं पश्यति, अतः जीवगतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठे स्वात्मीयतया अवलोकयति। एवं जीवगतधर्मस्य स्वात्मनि व्यपदेशः अन्यत्रापि दृष्टः। तत्प्रदर्शयन्ति न्यायरक्षामणिकाराः –

"तेजोऽबन्नप्रवेशो हि जीवकर्तृक एव सन्।
जीवस्य स्वात्मतादृष्ट्या तेन स्वीयतयेरितः ॥" [३५] इति।

यथा छान्दोग्ये **"हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"**ति[३६] श्रूयते। अत्र अनुप्रवेशस्य जीवकतृकत्वेऽपि ब्रह्म तमनुप्रवेशं स्वात्मीयतया

---

[३२] कूर्ममहापुराणम् – पूर्वभागे चतुर्थोऽध्यायः श्लो. – ३८ पृ. २१

[३३] महाभारतम् – २ – २१ – ४६

[३४] न्या.र. १ – १ – २ पृ. १२

[३५] न्या.र. १ – १ – २ पृ. १२

अवलोकयतीत्येव वक्तव्यम्। अन्यथा अनुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणस्य च समानकर्तृत्वव्यपदेशो न स्यात्। एवं प्रकृतेऽपि जीवगतमपि उत्क्रमणं ब्रह्मणा स्वात्मीयतया वीक्ष्यत इति न विरोधः।

२. बृहदारण्यके तु हिरण्यगर्भस्य देवमनुष्यादिस्रष्टृत्वं यच्छ्रूयते तद्धिरण्यगर्भस्यैव। तावता ब्रह्मलक्षणस्य हिरण्यगर्भे अतिव्याप्तिर्नास्ति। यतो हि लक्षणे सर्वकार्यस्रष्टृत्वं विवक्षितम्। तच्च हिरण्यगर्भस्य न सम्भवति, स्वयमेव उत्पद्यमानत्वात्। स्वं प्रति स्वस्य स्रष्टृत्वासम्भवात्। एवम् अतीतानागतकल्पेषु देवमनुष्यादीनां स्रष्टृत्वम् अस्य हिरण्यगर्भस्य न सम्भवति, तदानीम् अस्य अभावात्।

हिरण्यगर्भेण सर्वप्राणिसृष्टिः क्रियते चेदपि तावता ब्रह्मण्यपि कर्तृत्वमायात्येव, यथा कुलालादिसृष्टेषु घटादिषु ईश्वरस्य कारणत्वं न हीयते तद्वत्। अथवा हिरण्यगर्भसृष्टिद्वारा सर्वप्राणिस्रष्टृत्वं सम्भवति। यतो हि हिरण्यगर्भः द्वारकारणम्। द्वारकारणस्य प्रधानकारणविघटकत्वं नास्ति। अतः भूतानां निमित्तकारणं ब्रह्मैव, एवम् उपादानमपि।

३. यदुक्तं पूर्वपक्षिणा जीव एव उपादानकारणम् अध्यासाधिष्ठानत्वादिति, तन्नोपपद्यते। यतः पूर्वपक्षिणा एवमभिमतम्, अधिष्ठानतादात्म्यमेव अध्यस्ते प्रतीयते इति। किं तु नायं नियमः, अधिष्ठानतावच्छेदकोऽपि अध्यस्ते भासते। यथा इदं रजतमित्यत्र इदमवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यम् अधिष्ठानम्, इदमंशः अधिष्ठानतावच्छेदकः, तत्तादात्म्यं रजते भासते इदं रजतमिति। एवमिहापि जीवावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं देहेन्द्रियाद्यधिष्ठानम्। तदानीम् अधिष्ठानतावच्छेदकीभूतजीवतादात्म्यं देहेन्द्रियादिषु भासते। अतः अहं स्थूलः, अहं कर्ता, अहं काणः इत्येवं प्रतीतिः। एवमधिष्ठानतावच्छेदकतया एव उपपत्तौ जीवस्य पृथगुपादानत्वं न वक्तव्यम्। जीवस्य अवच्छेदकत्वे **"य आत्मनि तिष्ठन्"**[३७] इति श्रुतिरेव प्रमाणम्। आत्मशब्दः जीवे रूढः। अतः आत्मनि जीवे ब्रह्मणः स्थितिर्नाम जीवावच्छिन्नत्वेन रूपेण अवस्थानम्। एवं च जीवावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमधिष्ठानमित्युच्यते। अस्मिन्नेवार्थे श्रुत्यन्तरमपि भवति –

"यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति"॥[३८] इति।

अत्र दृष्टान्तवाक्यार्थः स्पष्टः। दार्ष्टान्तिकेऽपि सरूपाः इति पदमनुवर्तते। तेन अक्षरं = ब्रह्म, अक्षरात्=ब्रह्मणः विविधाः सरूपाः भावाः प्रजायन्ते इत्यर्थः। अत्र भावशब्दस्य जीव इत्यर्थः। किं तु

---

[३६] छा.उ. ६ – ३ – २
[३७] बृ. उ ३ – ७ – ९
[३८] मुं.उ. २ – १ – १

जीवानां नित्यत्वेन उत्पत्तिर्नास्ति। अतः देहेन्द्रियाणामुत्पत्तिरेव वक्तव्या। तस्मात् अनया श्रुत्या ब्रह्मणः देहेन्द्रियाणामेव उत्पत्तिरुच्यते। एतदुक्तं भवति – **“यथा शुक्तितादात्म्येन अध्यस्यमाने रजते शुक्त्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव उपादानम्, एवं जीवतादात्म्येन अध्यस्यमानेषु जीवावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेवोपादानम्”** इति। तस्मात् नास्ति पूर्वोक्तदोषः।

एवमतिव्याप्त्यभावात्, लक्षणस्य सप्रयोजनत्वात्, ब्रह्मणः जगत्कारणत्वरूपं लक्षणं युक्तमिति सिद्धान्तः। तथा च हिरण्यगर्भाख्यजीवः जगकर्ता भवितुं नार्हति इति सिद्धम्।

परामृष्टाः ग्रन्थाः

१. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, ग्रन्थकारः - श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यः, श्रीजगद्गुरु शङ्कराचार्य-महासंस्थानम्, श्रृङ्गेरि, २०११

२. न्यायरक्षामणिः, ग्रन्थकारः – श्रीमदप्पय्यदीक्षितः, श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्र-ग्रन्थावलीप्रकाशन-समितिः, सिकन्दराबाद्, १९७१

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१
जनवरी-दिसम्बर, २०१९

शोधज्योतिः
ISSN-2350-0700

गर्भाधान संस्कार

प्रो. कश्यप एम्. त्रिवेदी*

भारतीय संस्कृति में सोलह संस्कारों का महत्त्व है। वर्तमान समय में विवाह आदि संस्कार गतानुगतिक हैं, उनमें किसी भी तरह की समझदारी नहीं है। केवल सामाजिक रीतिरिवाजों को संभालने हेतु देखाव मात्र की विधि की जाती है। जीवन को श्रेष्ठ बनानेवाला, श्रेष्ठ आत्मा को पृथ्वी पर अवतरित करानेवाला, राष्ट्र की धुरा संभालनेवाले संतानों के लिए गर्भाधान संस्कार है। लेकिन उनकी संपूर्ण अवहेलना की जाती है। केवल पशुवत् कामसुख भोगने से संतानों को उत्पन्न किया जाता है। जो अनचाहे समझदारी के बिना पैदा हुए संतान बीजरूप बन जाती है। इसीलिए उनके पालन-पोषण में भी ध्यान नहीं रखा जाता है। हमारे शास्त्रों में श्रेष्ठ संतान की प्राप्ति के लिए गर्भाधान संस्कार है। दंपति को संतान प्राप्ति से पूर्व जो संस्कार किये जाते हैं उनको गर्भाधान संस्कार कहते हैं। जिस तरह कृषक क्षेत्र और बीज को तैयार करता है। क्षेत्र और बीजकी पसंदगी करता है। क्षेत्र को स्वच्छ करता है, जरुरी पोषक द्रव्य से परिमार्जित करता है। बीज की पसंदगी करता है, उनको स्वच्छ करता है, गोमय आदि का संपुट देने के बाद बीज बोता है। **उसी तरह दंपति को श्रेष्ठ संतान के लिए क्षेत्ररूप स्त्री को और बीजरूप** पति को पूर्व तैयारी करनी जरूरी है। जो गर्भाधान संस्कार है वे यहाँ दर्शाने का उपक्रम है।

तैत्तिरीय उपनिषद् में अभ्यास के बाद स्नातक को उपदेश में गुरुजी के द्वारा "**प्रजातन्तुम् मा व्यवच्छेत्सीः**[१]" इस प्रकार आज्ञा दी गई है। ब्रह्मचर्याश्रम के बाद गृहस्थाश्रम की आज्ञा है। उसमें "प्रजातन्तु....। की आज्ञा है। अर्थात् भार्या का स्वीकार भोग के लिए नहीं अपितु संतान प्राप्ति के लिए है, प्रजा सर्जन के लिए है। यह प्रजा राष्ट्र को धारण करने में समर्थ तथा संस्कृति का वहन करने में समर्थ होनी चाहिये। निर्बल, रोगीष्ट, डरपोक नहीं। अतः कोई कवि ने कहा है कि;

" જનની જણ તો ભક્ત જણ, કાં દાતો કાં શૂર
નહિ તો રહેજે વાંઝણી મત ગુમાવીશ નૂર "

---

* संस्कृतविभागाध्यक्षः, श्यामजीकृष्णवर्मा कच्छविश्वविद्यालयः, भुज

१ तैत्तरीय उपनिषद् - अनुवाक् - ११

अर्थात् स्त्री को कवि कहता है कि भक्त, दानवीर और शूरवीर संतान को जन्म देना अन्यथा अपना नूर मत गँवाना। श्रीमद् भगवद्गीता में भगवान ने अपनी विभूति में प्रजोत्पदनार्थ मैं कामदेव हूँ ऐसा कहा है।[२]

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः

श्रेष्ठ संतान प्राप्त करने हेतु ही गर्भाधान संस्कार विधि है। उसमें गर्भ के आधान के पहले दम्पती को पूर्वतैयारी करनी है। तप करना है। श्रीमद्भागवत में दक्ष प्रजापति ने तप से ही सृष्टि का सर्जन किया है।[३] ब्रह्माजी ने भी भगवान नारायण की आज्ञा से एक सहस्त्र वर्ष तप के बाद सृष्टि का सर्जन किया। अतः सृष्टि सर्जन के लिए तप अनिवार्य है। तैत्तिरीय उपनिषद् में स्वाध्याय, प्रवचन, अतिथि सेवा आदि आवश्यक कर्तव्य के उपदेश में प्रजा उत्पत्ति, प्रपौत्र, दोहित्र के साथ स्वाध्याय - प्रवचन भी कहा है।

"प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च।
प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च।
प्रजाति स्वाध्यायप्रवचनेश्च।"[४]

मनुष्यों को लग्न आदि कार्यों के साथ-साथ स्वाध्याय-प्रवचन, वेदाभ्यास आदि अनुष्ठान और नित्यकर्म करने चाहिए।

पात्र चयन

भारतीय मनीषियों की दृष्टि से लग्न मात्र कामसुख के लिए नहीं हैं। श्रेष्ठ संतान को जन्म देने के लिए है। अतः पात्र चयन के मापदण्ड दिये हैं। जो कन्या के साथ लग्न करने का प्रस्ताव हो वह सगोत्र नहीं हो, मातृपक्ष में भी कम से कम पाँच पीढी के बाद की होनी चाहिए। उनके वंश में आनुवंशिक रोग नहीं होना चाहिए। मानसिक - शारीरिक रूप से स्वस्थ होनी चाहिए।

असपिण्डा तथा मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने॥[५]

---

[२] श्रीमद् भगवद्गीता १०.२८

[३] अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम्।
नव विश्वसृजो युष्मान् येनादावसृजद्विभुः॥ - श्रीमद् भागवत् ६.२.५०

[४] तैत्तरीय उपनिषद् - ९.९. पृ. ४४

[५] मनुस्मृति - ३.१५

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानर्षगोत्रजाम्।
पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तस्था॥[६]
...। स्फीतादपि न संचारिरोगषसमन्वितात्॥

याज्ञवल्क्य ऋषि कन्या के पिता को भी यह सलाह देते हैं कि रोगीष्ट, मानसिक रूप से हीन, हीनवीर्य, राजद्रोही, नास्तिक वृत्तिवाला, जिनके वंश में केवल पुत्रियों का ही जन्म होता हो, आनुवंशिक रोग से ग्रस्त, वेदाचार हीन को अपनी कन्या न दें।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः।
यत्नात्परीक्षितझ् पुंस्त्वे युवा धीमाम् जनप्रियः॥[७] **याज्ञ. १.५५**

नारद स्मृति में भी बात कही है।

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टः स्त्री क्षेत्रं बेजिनो नराः।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति॥ - नारदस्मृति

लग्नविधि के कन्यादान संकल्प में..."**अस्या कन्यायाः अनेन वरेण धर्मप्रजया उभयोर्वंशवृद्ध्यर्थं....**।[८] अर्थात् धार्मिक प्रजा उत्पन्न करने हेतु यह कन्या का दान करता हूँ। यहाँ विधि में कन्या के पिता वर को बताते हैं कि कामप्राप्ति और प्रजाप्राप्ति के लिए यह कन्या आपको देता हूँ।" ....**कन्यादान कल्पोक्तद्विगुणप्राप्तिकामो वा प्रजोत्पादनार्थं भार्यत्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे॥**[९]

रजोदर्शन शान्ति

मनुष्यों के ज्ञाताज्ञात कायिक, वाचिक और मानसिक अशुभ कर्मों की शान्ति के लिए, परलोक आदि में फल देने रोकने हेतु जो कर्म किये जाते हैं उन्हें प्रायश्चित कर्म कहते हैं रजोदर्शन शान्ति ऐसा प्रायश्चित कर्म है। उनके बाद ही गर्भधारण का अधिकार प्राप्त होता है। उसमें सुज्ञ पुरुषों ने भुवनेश्वरी शान्ति की बात की है। नारदस्मृति में निन्द्य नक्षत्र, तिथि, वार, स्थान और वस्त्र में स्त्रीओं को प्रथम रजोदर्शन हो तो वह अशुभ माना जाता है। अतः शान्ति अर्थेग्रहयज्ञपूर्वक रजोदर्शन शान्ति करने की है।

---

[६] याज्ञवल्क्य स्मृति। ९.५३-५४

[७] वही ९.५५

[८] नैमित्तिक कर्मप्रकाश - पृ.२९१, संपादक : पीताम्बर भट्ट; प्रकाशन आनंदाश्रम, बिलखा

[९] वही- पृ. ३६७

निन्द्यर्क्षतिथिवारेषु, यदि पष्पं प्रदृश्यते।
अशुभं चेद्रजः स्त्रीणां, निन्द्यस्थानं च वाससी।
तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत, ग्रहयज्ञपुरःसरम्॥[१०]

रजोदर्शन के बाद ही गर्भाधान संस्कार करना चाहिए। रजोदर्शन के बिना स्त्री संग करने से पुरुष के शुक्र का मिथ्या व्यय होता है। महर्षि आश्वलायन कहते हैं -

प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्रत्वा पतत्यधः।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य, ब्रह्महत्योमवाप्नुयात्॥[११]

योगीश्वर याज्ञवल्क्य ऋतुकाले - अऋतुकाले भी भार्या गमन का स्वीकार करते हैं।

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः॥[१२]

शास्त्रों में ऋतुकाल और अऋतुकाल स्त्री संग के लिए बताये हैं। लेकिन उसमें विधिवाक्य ऋतुकाल ही है। ऋतुकाल में ही निंदित चार या पाँच दिन, श्राद्ध के दिन वर्ज्य है। पुत्र संतान के लिए युग्म और पुत्री संतान के लिए अयुग्म रात्रि को भार्यागमन करना चाहिए।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेषत्।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्त्रस्तु वर्जयेत्॥[१३]

संतान उत्पत्ति के बाद पितृऋण से मुक्ति होती है। 'पाराशर संहिता" में कहा है कि ऋतुकाल के समय जो भार्यागमन नहीं करता है उन्हें भ्रूणहत्या का पाप लगता है।

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
धोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥[१४]

'भावप्रकाश" में बताया गया है कि ऋतुकाल में प्रजोत्पत्ति हेतु भार्यागमन के बाद दूसरी बार ऋतुकाल के बाद, अर्थात् गर्भधारण नहीं हुआ है उनकी जानकारी के बाद ही भार्यागमन करना

---

[१०] वही-पृ.१९१-१९३

[११] वही पृ. १९६

[१२] याज्ञवल्क्य स्मृति। १.८१

[१३] वही १.७९

[१४] नैमित्तिक कर्मप्रकाशन। पृ. २००

चाहिए। एक ही ऋतुकाल में दूसरी-तीसरी बार गमन नहीं करना चाहिए। क्योंकि गर्भद्वार के प्रथम चार दिन वर्ज्य इसलिए कहे हैं कि; उनमें संतान धारण नहीं होता है। यदि धारण हो तो गर्भपात हो जाता है या विकलांग वा अल्पायुषी संतान का जन्म होता है।

तत्र यश्चहितो गर्भो जायमानो न जीवति।
आहितो यस्तृतीयेऽह्नि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः॥[१५]

सुश्रुत भी कहते हैं कि ऋतुकाल के नियमों का पालन नहीं करने से विकलांग संतान का जन्म होता है।

दिवा स्वपत्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो र्दनाद्विकृतदृष्टिः
स्नानानुलेपनादुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात्कुष्ठी नखापकर्त नात्कुनखो प्रधानाश्चञ्चलो
हसनाच्छायावदन्तौष्ठतालुजिह्नः प्रलापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणा
द्वधिरोऽवलेखनात्खलतिर्मारुतायससेवनान्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान्परिहरेत्।[१६]

निंदित, तिथि, वार, समय में भी गमन करने से अयोग्य संतान का जन्म होता है। श्रीमद्भागवत् में संध्या के समय काम से पीडित दिति हठाग्रह से कश्यप ऋषि को अपनी कामवासना शान्त करने को कहती है। ऋषि के द्वारा बहुत समझाने पर भी दिति अपना आग्रह नहीं छोडती है। परिणाम स्वरुप हिरण्याक्ष और हिरण्यकशिपु का जन्म होता है।

गर्भाधान से पहले रज-वीर्य होना अनिवार्य है। माता-पिता रोगीष्ट हो, अन्न आदि अशुद्ध होने से रज और शुक्र दोषयुक्त बनते हैं। ऐसे दोषित रज-शुक्र से रोगीष्ट संतान का ही जन्म होगा। जैसा कारण वैसा कार्य यह सांख्य सिद्धान्त शाश्वत है।

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः संजायते नार्याः स जातो बाल उच्यते॥
दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठिमिति॥[१७]

'भावप्रकाश" कार कहते हैं कि ग्रहण किये हुए अन्न का सभी जगह से पाचन के बाद मल निकलता है। लेकिन सहस्रबार तप्त सुवर्ण में मल नहीं होता है उसी तरह बारंबार पक्व हुए शुक्ररूप में

[१५] भावप्रकाश - १०१४

[१६] सुश्रुत, शारीरस्थान, २.१२, पृ. ४५०

[१७] वही १.२५, २५, पृ.२४

मल नहीं रहता है।

स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु।
षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः॥
यथा सहस्त्रधाध्माते न मलं किल काञ्चने।
तथा रसे मुहुः पक्के न मलं शुक्रतां गते॥[१८]

श्रेष्ठ संतान को उत्पन्न करनेवाला वीर्य स्फटिक के समान, प्रवाही, स्निग्ध, मधुर और मध जैसी सुगंधवाला होता है। अन्य आचार्यों के मत से वो तेल और मध जैसा होता है। आचार्य सुश्रुत 'शरीर स्थान" में कहते हैं कि दूषित रज-पुरुष सिद्ध, निरोगी संतान उत्पन्न करने में समर्थ नहीं है।

वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपूरीषरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थो भवन्ति।
आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग् द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति....।[१९]

बाद में आचार्य सुश्रुत शुक्र-रज शुद्ध बनाने के उपायों की चर्चा करते हैं।

गर्भोपनिषद् में अन्न का रस वीर्य-रज है। अतः 'जैसा अन्न वैसी प्रजा" अर्थात् माता-पिता को आरोग्यप्रद, सत्वशील, शुद्ध, पवित्र अन्न ग्रहण करना चाहिए। यह अन्न सात्विक गुण युक्त और पवित्र ही नहीं सन्मार्ग से, नीतीयुक्त मार्ग से प्राप्त किए धन से लिया होना चाहिए। मात्र अन्न ही नहीं, उनके साथ वायु, आकाश, जल और अग्नि भी स्वच्छ - शुद्ध होनी चाहिए। क्योंकि इन सबके संयोग से ही - पञ्चीकरण से ही वीर्य - रस और उनमें से सृष्टि की रचना होती है।

ॐ पञ्चसु वर्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम्॥ तत्सत्पधातु त्रिमंल द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरम्। भवति पञ्चात्मकमिति कस्मात्, पृथिव्यापस्तेणो वायुराकाशभि त्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे॥ शुक्लो रक्तः कृष्णो ध्रुम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति॥ सप्तधातुकमिति कस्मात्, यथा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जातन्ते॥ परस्परं सौम्यगुणत्वात्षड्विधो रसो रसाच्छेणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्त्रावा स्त्रान्वोऽस्थीभ्यो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भो द्वदिव्यवस्थानीति। हृदयेहृन्तराग्निः अग्नि स्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुस्थाने हृदयं प्राजापत्यात्क्रमात्॥२॥ ऋतुकाले संप्रयोगादेकरात्रषितं..।[२०]

---

[१८] 'सुश्रुत' शारीरस्थान - अ. २. २, ३ पृ. ४४६ - ४४७

[१९] गर्भोपनिषद् - १,२,३. प्रकाशक - मोतीलाल बनारसीदास, संपादक : पण्डितजगदीशशास्त्री, दिल्ली

[२०] भावप्रकाश १४. ६१

आहार - विहार

माता-पिता के आहार, विहार, चेष्टा और जैसे भाव से वो समागम करते हैं ऐसा संतान उत्पन्न होता है।

आहारचारचेष्टाभिर्यादशीभिः सभन्वितौ।
स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः॥[२१]

'आयुर्वेद विकास" पत्रिका में डॉ. कमल प्रकाश अग्रवाल बताते हैं कि, "जो पुरुष चाहता हो कि मेरा पुत्र गौर वर्ण का हो, वेद का अध्ययन करनेवाला हो और पूरे सौ वर्ष तक जीवित रहे, उसको दूध-चावल की खीर बनाकर उसमें घी मिलाकर पत्नी के साथ खाना चाहिए। जो कपिलवर्ण, दो वेदों का अध्ययन करनेवाला और पूर्णायु पुत्र चाहता हो, उसको दही, चावल पकाकर पत्नी के साथ खाना चाहिए। जो श्यामवर्ण, रक्तनेत्र, वेदत्रयी का अध्ययन करनेवाला पूर्णायु पुत्र की इच्छा करता हो उसे जल में चावल पकाकर घी मिलाकर पत्नी के साथ खाना चाहिए। जो चाहता हो कि मेरी पूर्ण आयुवाली विदुषी कन्या हो, उसे तिल-चावल की खिचडी बनाकर पत्नी के साथ खाना चाहिए और जो चाहता हो कि मेरा पुत्र प्रसिद्ध पण्डित वेदवादियों की सभा में जानेवाला, सुन्दरवाणी बोलनेवाला, सम्पूर्ण वेदों का अध्ययन करनेवाला और पूर्ण आयुष्मान् हो, वह उड़द-चावल की खिचड़ी पकाकर उसमें उक्षन अथवा ऋषभ नामक बल वीर्य वर्धक औषधि मिलाकर पति-पत्नी दोनो भोजन करें।"[२२] दंपति जैसा अन्न ग्रहण करेंगे वैसा ही संतान होगी। तैत्तिरीय उपनिषद् में अन्न में से ही प्रजा की उत्पत्ति की बात कही है। **अन्नाद्वै प्रजाः। ...अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि।**[२३]

मानसिक स्थिति

उत्तम संतान की इच्छा रखने वाले पुरुष को आनंदचित्त बनकर, स्वस्थ, स्नानादि से स्वच्छ, अंगलेप, पुष्प धारण किये हुए, वीर्यवर्धक पदार्थ का सेवन करके, स्वच्छ वस्त्र धारण करके, स्त्री में आसक्त रहकर उत्तम शय्या में स्त्री के पास जाना चाहिए।

स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्ग सुगन्धिसुमनोऽतः।
भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलंकृतः॥

---

[२१] सुश्रुतसंहिता

[२२] डॉ. अग्रवाल कमल प्रकाश, "आयुर्वेद विकास" पत्रिका, वर्ष - २७, फरवरी - १९८८ पृ. ८८

[२३] तैत्तिरीय उपनिषद् - अनुवाक् - २

ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकरस्मरः।
पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे॥

भावप्रकाश विशेष में कहते हैं कि अधिक भोजन किया हो, धैर्य रहित हो, रोगीष्ट, क्षुधातुर, पीडायुक्त, तृषातुर, अन्य वेग से पीड़ित, बालक, बुद्ध को स्री संग नहीं करना चहिए।

अत्याशितोऽधृतिःक्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः।
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्॥[२४]

अस्वस्थ चित्त से स्त्री संग करने से अन्ध, विकलांग, कुब्ज, वामन संतान का जन्म होता है। संग के समय वायुदोषित होने का जन्म होता है। ऐसा गर्भोपनिषद् में बताया है।

.....व्याकु लितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति॥
अन्योन्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वध्याद्विधा तनूः स्यात्ततो युग्माः प्रजायन्ते॥[२५]

श्री माताजी बताते हैं कि, “मिलन के समय माता-पिता की चेतनास्थिति की अवस्था अधिक महत्त्व की है। उनकी चेतना में निम्न स्तर के और वीभत्स विचार होने का प्रतिबिंब संतानो में होगा। अपूर्ण, विकलांग, अल्पबुद्धि, कुपोषण युक्त संतान गर्भाधान के समय की मातापिता की चेतना का परिणाम है। संतान के गर्भधारण की क्षण के समय मातापिता की चेतना की अवस्था अत्यंत महत्त्व है। यह अवस्था बालक के समग्र जीवन पर प्रभाव डालने वाली है।[२६] श्री माताजी विशेष में कहते हैं कि, “गर्भाधान से पहले अल्प से अल्प एक वर्ष से पहले भावी मातापिता को एक संतुलित और सुदृढ स्वास्थ्य निर्माण के प्रयत्न करना चाहिए। जिससे बालक को शारीरिक और मानसिक चेतना का योग्य आधार मिले। दम्पती को जीवन में प्रत्येक का सकारात्मक दृष्टिकोण, संतोष का भाव, आनंदित प्रकृति, मानव जात प्रति प्रेम, भगवान में श्रद्धा और प्रार्थनामय जीवन रखना चाहिए। यह सब बालक की गुणवत्ता को और अधिक आगे ले जाने में महत्त्वपूर्ण है। यह सब बात गर्भाधान संस्कार में है। अतः दंपति समझदारी से पूर्व तैयारी करने के बाद संतान की इच्छा से, स्वस्थ शरीर और स्वच्छ मन से प्रफुल्लित होकर समागम करते हैं तो अवश्य श्रेष्ठ संतान प्राप्त करते हैं। जैसा कर्म वैसा फल अवश्य मिलता है।

---

[२४] वही १.२३

[२५] गर्भोपनिषद्॥ ३॥

[२६] जोषी अर्केश, गर्भसंहिता, पृ. ५३-५४

वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः .
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

लीलावती में काव्यसौन्दर्य

डॉ. पूनम घई*

भारतीय संस्कृति का मूलाधार वेद हैं। वेद से ही हमें अपने धर्म और सदाचार का ज्ञान प्राप्त होता है। हमारी पारिवारिक, सामाजिक, वैज्ञानिक एवं भारतीय विद्याएँ वेदों से ही प्रकट हुई हैं। वेदों के छः अंग कहे गए हैं - १. शिक्षा २.कल्प ३.व्याकरण ४.निरुक्त ५. छन्द तथा ६. ज्योतिष। इन्हें षड् वेदांगो की संज्ञा दी गयी है। वेदों का सम्यक् ज्ञान कराने के लिए इन छः अंगों की अपनी विशेषता है। मन्त्रों के उचित उच्चारण के लिए शिक्षा का, कर्मकाण्ड और यज्ञीय अनुष्ठान के लिए कल्प का, शब्दों के रूप ज्ञान के लिए व्याकरण का, अर्थज्ञान के निमित्त शब्दों के निर्वचन के लिए निरुक्त का, वैदिक छन्दों के ज्ञान हेतु छन्द का और अनुष्ठानों के उचित काल-निर्णय के लिए ज्योतिष का उपयोग मान्य है।

महर्षि पाणिनि ने ज्योतिष को वेदपुरुष का नेत्र कहा है - "ज्योतिषामयनं चक्षुः"। जैसे मनुष्य बिना चक्षु-इन्द्रिय के किसी भी वस्तु का दर्शन करने में असमर्थ होता है, ठीक वैसे ही वेदशास्त्र या वेदशास्त्रविहित कर्मों को जानने के लिए ज्योतिष का अत्यन्त महत्त्व सिद्ध है। ज्योतिष शास्त्र के तीन स्कन्ध हैं - पहला स्कन्ध है - सिद्धान्त, दूसरा स्कन्ध है - संहिता और तीसरा स्कन्ध है होरा अथवा जातक -

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चक्षुः ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् ॥[१]

त्रिस्कन्ध ज्योतिष शास्त्र में सिद्धान्त के उपर पर्याय के रूप में गणित शास्त्र का व्याख्यान किया गया है। आचार्य भास्कर ने अपने "सिद्धान्तशिरोमणि" में बताया गया है कि जिसमें त्रुटि (काल की लघुतम इकाई) से लेकर प्रलयान्त काल तक की कालगणना की गई हो, ग्रहों के मार्ग-वक्री, शीघ्र-मन्द, नीच-उच्च,दक्षिण-उत्तर आदि गतियों का वर्णन हो, अंक(पाटी)-गणित एवं बीजगणित- दोनों गणित

---

* एसोसिएट प्रोफ़ेसर अध्यक्षा च – संस्कृत विभाग, आर. एस. एस. कोलेज, धामपुर (बिजनौर)

[१] नारद संहिता – 1/4

विद्याओं का विवेचन किया गया हो, उत्तर सहित प्रश्नों का विवेचन हो, पृथ्वी की स्थिति, स्वरूप एवं गति का निरूपण हो, ग्रहों के कक्षाक्रम एवं वेधोपयोगी मन्त्रों का वर्णन किया गया हो, उसे सिद्धान्त-ज्योतिष कहते हैं। इसके साथ ही अधिक-मास, क्षयमास, प्रभवादि संवत्सर, नक्षत्रों का भ्रमण चरखण्ड, राश्युदय, छाया, नाडी, कारण आदि का वर्णन रहता है।

वस्तुतः गणितशास्त्र एक अत्यन्त गम्भीर एवं विस्तृत शास्त्र है। यद्यपि गणितशास्त्र के बीज वैदिक साहित्य में ही विद्यमान हैं किन्तु इनको मूर्त रूप देने एवं शास्त्र को परिष्कृत कर सर्वजन सुलभ कराने का श्रेय आर्यभट्ट-ब्रह्मगुप्त-भास्कर प्रभृति मनीषियों को जाता है। इन आचर्यों के सत्प्रयासों से गणित को व्यावहारिक रूप प्राप्त हुआ तथा गणित को व्यवस्थित रूप से प्रतिपादित कर पठन-पाठन योग्य बनाया गया। “लीलावती” भी उक्त आचार्यों द्वारा ग्रथित गणित मणिमाला की एक मणि है जिसका समादर विद्वद्वृन्द आज भी उसी प्रकार कर रहा है जैसे पूर्वाचार्यों ने किया था। आज गणित शास्त्र को प्रारम्भिक कक्षाओं में जिस रूप से प्रस्तुत किया गया है वह प्राचीन परम्परा के पूर्णतः विपरीत है। वस्तुतः आज से ४०-५० वर्ष पूर्व तक भी घरों में नाना और दादा के द्वारा बहुत छोटी आयु में ही बच्चों को इस प्रकार के गणित के सूत्र कंठस्थ कराये जाते थे जो उनके पूरे जीवन काल में उपयोगी होते थे परन्तु आज संस्कृत पठन-पाठन का ह्रास हुआ है और बच्चों को इस प्रकार के सूत्र कंठस्थ करने के अवसर नहीं प्राप्त होते जिसके फल स्वरूप आज इन विषयों पर शोध करने की आवश्यकता हो गई है। यद्यपि आधुनिक परिपाटी एक दूरगामी महत्त्वपूर्ण लक्ष्य को दृष्टिगत रखते हुए प्रचलित की गई थी किन्तु व्यवहारिक दृष्टि से उतनी उपयोगी नहीं सिद्ध हुई जितनी अपेक्षा थी। प्राचीन परिपाटी के अन्तर्गत जो पाठ्यक्रम बनाए गए थे उनमें गणित के व्यवहारिक पक्ष को ही प्रस्तुत किया गया था।

“आचार्य भास्कर द्वारा निर्मित “लीलावती” एक सुव्यवस्थित प्रारम्भिक पाठ्यक्रम है। आचार्य भास्कर ने ज्योतिष शास्त्र के प्रतिनिधि ग्रन्थ “सिद्धान्तशिरोमणि” की रचना शक १०७३ में की थी उस समय उनकी अवस्था ३६ वर्ष की थी। इस प्रकार के अद्भुत ग्रन्थ रत्न को निर्मित कर आचार्य भास्कर ज्योतिष जगत् में भास्कर की तरह पूजित हुए तथा आज भी पूजित हो रहे हैं।

जहाँ आज भारतीय नारी समाज में अपनी जगह बनाने में लगी हैं और फिर से अपने को स्थापित करने में लगी हैं वहीं प्राचीन काल में भारतीय नारी सभी विषयों में रुचि लेती थी। मात्र रुचि नहीं वह उन विषयों की सभाओं में तर्क-वितर्क करने के लिए भाग लेती थी। आज गणित जैसे विषय को लड़कियां तथा लड़के भी कम पसन्द करते हैं वहीं बारहवीं शताब्दी में लीलावती नाम की महिला जानी-मानी गणितज्ञ थी।

ईस्वी सम् १११४ में जन्में भास्कराचार्य को संसार के एक महान् गणितज्ञ के रूप में जाना जाता है पर उनके गणित के ग्रन्थ लिखने में उनकी बेटी लीलावती का भी बहुत बड़ा हाथ रहा था। जब विवाह के एक वर्ष के अन्दर ही लीलावती के पति की मृत्यु हो गई तो लीलावती अपने पिता के घर में रहने लगी। लीलावती को अपने पिता के ज्ञान पर और ज्योतिष पर विश्वास हो गया क्योंकि उनकी ज्योतिष-गणना के हिसाब से ऐसा होना ही था। भास्कर से अपनी विधवा पुत्री की दुःख की हालत देखी नहीं गई इसलिए वो उसको किसी कार्य में व्यस्त रखना चाहते थे। इसके लिए गणित उनके पास एक अच्छा विषय था जिसके वे प्रख्यात विद्वान् थे तथा लीलावती को भी अपने पिता पर भरोसा होने लगा था। इसलिए वह पिता के साथ ही गणित और ज्योतिष के अध्ययन में जुट गई। भास्कराचार्य ने अपनी बेटी लीलावती को गणित सिखाने के लिए गणित के एसे सूत्र निकाले थे जो पद्य में होते थे। वे सूत्र कंठस्थ करने होते थे। उसके बाद इन सूत्रों का उपयोग करके गणित के प्रश्न हल करवाए जाते थे। कंठस्थ करने से पहले भास्कराचार्य लीलावती को सरल भाषा में, धीरे-धीरे समझा देते थे। बच्ची को स्नेह से सम्बोधित करते चलते थे, “हिरन जैसे नयनों वाली प्यारी बेटी लीलावती, ये जो सूत्र है ....”। बेटी को पढ़ाने की इस शैली का उपयोग करके भास्कराचार्य ने गणित का एक महान ग्रन्थ लिखा। उस ग्रन्थ का नाम उन्होंने “लीलावती” रख दिया। बेशक आज गणित एक शुष्क विषय माना जाता है पर भास्कराचार्य का ग्रन्थ “लीलावती” गणित को भी आनन्द के साथ मनोरंजन, जिज्ञासा आदि का सम्मिश्रण करते हुए कैसे पढ़ाया जा सकता है – इसका नमूना है।

भास्कराचार्य के “सिद्धान्तशिरोमणि” के प्रमुख चार विभाग हैं - १. व्यक्त गणित या पाटी गणित (लीलावती), २. अव्यक्त गणित (बीजगणित) ३. गणिताध्याय और ४. गोलाध्याय। चारों विभाग ज्योतिष जगत् में अपनी-अपनी विशेषताओं के लिए विख्यात हैं तथा ज्योतिष के मान ग्रन्थ के रूप में प्रतिष्ठित हैं।

“सिद्धान्तशिरोमणि” का प्रथम भाग पाटी गणित जो लीलावती नाम से विख्यात है, आज के परिवर्तित युग में भी अपनी प्रासंगिकता एवं उपयोगिता अक्षुण्ण रखे हुए है। आचार्य भास्कर ने इस लघु ग्रन्थ में गहन गणित शास्त्र को अत्यन्त सरस ढंग से प्रस्तुत कर गागर में सागर की उक्ति को चरितार्थ किया है। इकाई आदि अंक स्थानों के परिचय से प्रारम्भ कर अंकपाश तक की गणित में प्रायः सभी प्रमुख एवं व्यावहारिक विषयों का सफलतापूर्वक समावेश किया गया है। स्वयं भास्कर ने ग्रन्थ की गरिमा को इस गर्वोक्ति के साथ प्रस्तुत किया है –

न गुणो न हरो न कृतिर्न घनः पृष्टस्तथापि दुष्टानाम्।
गर्वितगणकबटूनां स्यात् पातोऽवश्यमंकपाशेऽस्मिन्॥[२]

यह केवल गर्वोक्ति नहीं अपितु यथार्थ भी है। वस्तुतः यहाँ नीति की बात भी कही गई है। लोक व्यवहार के लिए प्रमाण-पत्रों की आवश्यकता नहीं होती है। निरक्षर और ग्राम्य व्यक्ति भी केवल अभ्यास के द्वारा गणितीय लोकव्यवहार में पारंगत हुआ करते हैं। अंकपाश के पूरे प्रसंग के माध्यम से यह शिक्षा मिलती है कि लोकव्यवहार की गणनाओं के लिए व्यवहार का नैरन्तर्य और अभ्यास अधिक महत्त्वपूर्ण है ना की शस्त्रीय ज्ञान का अहंकार। इस ग्रन्थ को प्रमुख तीन भागों में विभक्त किया जा सकता है। प्रथम खण्ड में परिभाषा, अंकों के स्थान, अभिन्न-भिन्न परिकर्माष्टक, गुणकर्मादि श्रेणी व्यवहार पर्यन्त अनेक व्यवहार गाणितीय सिद्धन्तों का प्रतिपादन किया गया है।

द्वितीय खण्ड में क्षेत्र व्यवहार, त्रिभुज, चतुर्भुज, अनेकभुज, वृत्त आदि के फल की विधि दर्शायी गयी है। तृतीय खण्ड में खात व्यवहार से अंकपाश पर्यन्त सात व्यवहारों का सन्निवेश है।

लीलावती में दो प्रकार की शैली दिखाई देती है - एक सूत्र शैली दूसरी उदाहरण शैली। इस लघु ग्रन्थ में अनेक स्थल ऐसे भी हैं जहां केवल भास्कर के सूत्र ही सहायक होते हैं अन्यथा पाटी गणित की रीति से उन प्रश्नों को सरल करना अति दुष्कर कार्य होता। जहां पर इतने गूढ प्रश्नों का विवेचन है वहीं पर भास्कर की ललित पदावली स्वर्ण में सुगन्ध का कार्य करती है।

लीलावती के आरम्भ में मंगलाचरण में भास्कर ने गजानन की वन्दना करते हुए वस्तु निर्देशात्मक मंगलाचरण की परम्परा का पालन करते हुए स्वयं संकेत किया है कि वे संक्षिप्त अक्षरों से युक्त कोमल तथा निर्मल पदों से युक्त लालित्य (कोमल अमल पदलालित्य से युक्त) लीलावती की रचना कर रहे हैं। ग्रन्थ का अवलोकन करने पर पदे पदे कोमल पदावली अमल अर्थात् निर्दोष पदलालित्य के दर्शन होते हैं। अनेक उदाहरण एसे हैं जिनमें गणित का गाम्भीर्य, सरस काव्यमयी भाषा एवं मनमोहक श्रृंगारिक भाव के कारण पाठक का मन भारग्रस्त नहीं होता। आचार्य भास्कर का यह सुविचारित प्रयास है कि गणित शास्त्र को काव्यरस से संसिक्त कर प्रस्तुत किया जाय। इस सन्दर्भ में उनकी पंक्तियाँ ही प्रमाण हैं-

प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विनिघ्ननं स्मृत-
स्तं वृन्दारकवृन्दवन्दितपदं नत्वा मतंगाननम्।
पाटीं सद्गणितस्य वच्मि चतुरप्रीतिपदां प्रस्फुटां
संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदैर्लालित्यलीलावतीम्॥[३]

---

[२] लीलावती/उत्तरार्ध/अंकपाशः - 271

यहां पर अनुप्रास अलंकार की सर्वत्र छटा दिखायी देती है - वर्णों की आवृत्ति बार-बार हुई है। मुख्यतया प्रसाद गुण सर्वत्र दृष्टिगोचर होता है। लीलावती की सरस छन्दोमय भाषा पाठकों को गणित के तरफ अनायास ही आकृष्ट करती है। कवि ने अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपजाति, स्रग्धरा, द्रुतविलम्बित, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, मालिनि आदि छन्दों में श्लोक निबद्ध किए हैं। गणित जैसे रुक्ष विषय को अत्यन्त सरस काव्यात्मक शैली में प्रस्तुत करना भास्कर जैसे ज्योतिष-व्याकरण-साहित्य एवं दर्शन आदि शास्त्रों के मर्मज्ञ एवं रसिक विद्वान् से ही सम्भव है। गणित के कुछ उदाहरणों में भास्कर के सरस कवि हृदय का स्पन्दन स्पष्ट रूप से लक्षित होता है। श्रृंगार रस से ओत-प्रोत गणित के उदाहरण किसी को भी गणित की ओर बलाद् आकृष्ट करन में समर्थ हैं। इष्ट कर्म के निम्नांकित उदाहरण में गणित की अपेक्षा काव्यगत भाव अधिक प्रबल है –

पंचाशोलिकुलात् कदम्बमगमत् त्र्यंशः शिलीन्ध्रं तयो-
र्विश्लेषस्त्रिगुणो मृगाक्षि! कुटजं दोलायमानोऽपरः ।
कान्ते! केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रिया-
दूताहूत इतस्ततो भ्रमति खे भृंगोऽलिसङ्ख्यां वद ॥[४]

अर्थात भ्रमर कुल का १/५ भाग कदम्ब पर, १/३ शिलीन्ध्र पुष्प पर दोनों के अन्तर का तीन गुना ३(१/३-१/५)=२/५ कुटज पर चले गए। हे कान्ते! एक भ्रमर केतकी और मालती नामक अपनी पुष्प प्रेयसियों द्वारा प्रेषित सुगन्ध दूती से आकृष्ट होकर कभी मालती तथा कभी केतकी की ओर आकाश में ही भ्रमण करता रहा तो कुल भ्रमरों की संख्या बताओ।

यहाँ कवि ने भ्रमर – केतकी एवं मालती के माध्यम से नायक-नायिका वर्णन किया है। परिमल दूत है। भ्रमर के स्वभाव के माध्यम से नायक का स्वभाव वर्णित है। शार्दूलविक्रिडित छन्द है। यह श्लोक उत्तम काव्य का उदाहरण है। यहां व्यंग्य प्रधान है। श्रृंगार रस है।

अनेक स्थानों पर कवि ने उपमा अलंकार का प्रयोग किया है। उनकी उत्प्रेक्षाएं भी दर्शनीय हैं - "**बाले बालकुरंगलोलनयने लीलावती**" [५] "अर्थात् बाल मृग के चंचल नेत्रों के समान नयनों वाली हे बाले लीलावती!" यहाँ पर बहुव्रीहि समास भी है - "बालकुरंगनेत्रे इव लोल नेत्रे यस्याः सा"।

कवि ने उद्देशक के रूप में गणित के प्रश्नों को प्रस्तुत किया है। उदाहरण के माध्यम से समाधान में

---

[३] लीलावती/पूर्वार्ध/सूत्र-1-मंगलाचरण

[४] लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-55

[५] लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-17

कथ्यात्मक गणित के विषय ही न होकर सरस काव्यात्मक सौन्दर्य भी है जिसमें कहीं अनुप्रास की छटा अधिकतर कहीं श्लेष, कहीं यमक छन्दों की बहुत अधिक विविधता है। वस्तुतः गणित के माध्यम से छन्द-शास्त्रीय ज्ञान भी प्रदर्शित होता है। भास्कर ने स्वयं स्वीकार किया है कि लीलावती ने जिस सरस उक्ति के माध्यम से स्पष्ट और सरल रूप से गणित के प्रश्नों का उत्तर दिया है वही इसका वैशिष्ट्य है। यमक का सौन्दर्य दर्शनीय है- **"अये बाले लीलावती मतिमति ब्रूहि सहितान्"**[६]।

यहां पर "मतिमति" में यमक अलंकार है। एक मति का अर्थ है बुद्धि और दूसरी मति मतुप् प्रत्ययान्त का सम्बोधन एक वचन है। अर्थात् मति से युक्त (बुद्धिमति)। यहाँ शिखरणी छन्द है।

मंगलाचरण के ही अन्य श्लोक में "ल" की आवृत्ति अनेक बार हुई है। अनुप्रास की सुन्दर छटा दर्शनीय है -

लीलागललुलल्लोलकालव्यालविलासिने ।
गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥[७]

अर्थात लीलापूर्वक गले में लटकते हुए चंचल कालसर्पों से सुशोभित स्वच्छ एवं नीलकमल की कान्ति से सम्पन्न श्रीगणेश जी को मैं (ग्रन्थकार) नमस्कार करता हूँ।

योगे खं क्षेपसमं, वर्गादौ कं खभजितो राशिः ।
खहरः स्यात्, खगुणः खं, खगणश्चिन्त्यं शेषविधौ ॥
शून्ये गुणके जाते खं हारश्चेत् पुनस्तदा राशिः ।
अविकृत एवं ज्ञेयस्तथैव खेनोनितश्च युतः ॥[८]

अर्थात किसी संख्या को शून्य में जोड़ने पर संख्या उतनी ही रहती है शून्य के वर्ग आदि शून्य ही होते हैं। किसी संख्या को शून्य से विभाजन करने पर भागफल को "खहर" नाम से व्यवहृत किया जाता है। किसी राशि को शून्य से गुणा करने पर गुणनफल शून्य हो जाता है। शून्य से गुणा करने और शून्य से भाग देने पर वह राशि अविकृत रहती है।

भारतीय दर्शन तथा भारतीय संस्कृति में शून्य की कल्पना पूर्ण ब्रह्म के रूप में की गई है। जैसा

---

[६] लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-13

[७] लीलावती/पूर्वार्ध/सूत्र-9

[८] लीलावती/पूर्वार्ध/सूत्र-45-46

कि प्रसिद्ध औपनिषद् मन्त्र में कहा गया है – [९]

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इस मन्त्र में परमात्मा की पूर्णता, व्यापकता का चित्रण है। पूर्ण ब्रह्म को विश्व ब्रह्माण्ड से जोड़ने, घटाने, गुणन तथा भाग करने पर प्रत्येक दशा में पूर्णत्व ही आएगा। इस प्रकार शून्य के मान की व्याख्या करने वाली लीलावती के ये श्लोक उपनिषद् प्रोक्त ब्रह्म के पूर्णत्व का समर्थन करते हुए प्रतीत होते हैं। मृग, भ्रमर, केतकी, कमल, वापी, हंस, मयूर, सर्प, सरोवर आदि के माध्यम से कवि ने बड़े ही स्वाभाविक रूप से प्रकृति-चित्रण को प्रस्तुत किया है।

वर्षा ऋतु का उदाहरण दर्शनीय है –

यातं हंसकुलस्य मूलदशकं मेघागमे मानसं ।
प्रोड्डीय स्थलपद्मिनीवनमगादष्टांशकोऽम्भस्तटात् ।
बाले! बालमृणालशालिनि जले केलिक्रियालालसं
दृष्टं हंसयुगत्रयं च सकलां यूथस्य सङ्ख्यां वद ॥[१०]

प्रस्तुत श्लोक में वाच्य-चमत्कृति दर्शनीय है। इसी प्रकार एक अन्य उदाहरण है –

अलिकुलदलमूलं मालतीं यातमष्टौ
निखिलनवमभागाश्चालिनी भृंगमेकम् ।
निशि परिमललुब्धं पद्ममध्ये निरुद्धं
प्रतिरणति रणन्तं ब्रूहि कान्तेऽलिसंख्याम् ।।[११]

प्रस्तुत श्लोक विप्रलम्भ श्रृंगार का उदाहरण है। यहाँ रसाभास है। काव्यशास्त्रीय दृष्टि से आलम्बन, उद्दीपन, विभाव, अनुभाव व संचारी भाव के संयोग से जो मानवीय रति का स्थायी भाव उत्पन्न होता है वह रस है किन्तु काव्यशास्त्रियों ने तिर्यक् प्राणियों में इस प्रकार की रति को रसाभास के अन्तर्गत माना है। यहाँ पद्म के माध्यम में निरुद्ध भ्रमर के प्रति भ्रमरी का प्रतिरणन रसाभास की कोटि में आएगा। लकार की आवृत्ति होने से अनुप्रास की छटा तो है ही। मालिनी छन्द है।

---

[९] बृहदारण्यकोपनिषद्-5/1/1

[१०] लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-69

[११] लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-71

कवि ने कई स्थानों पर सूक्तियों का प्रयोग भी किया है। "सत्य ही है कि सद्बुद्धि वालों के लिए क्या अज्ञात है - अर्थात् कुछ भी नहीं। इस कारण से मन्द बुद्धि लोगों के लिए इस पाटी बीज को कह रहा हूँ -

पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढमित्यवभासते।
नास्ति गूढमगूढानां नैव षोढेत्यनेकधा॥
अस्ति त्रैराशिकं पाटी, बीजं च विमला मतिः।
किमज्ञातं सुबुद्धिनामतो मन्दार्थमुच्यते॥[१२]

तात्पर्य यह है कि कोई भी सुबुद्धि वालों के लिए अज्ञात नहीं होता। इसलिए विषय का प्रवचन मन्दबुद्धि लोगों के लिए ही किया जाता है।

व्यक्ति का जैसा प्रमाण होता है वैसी उसकी जाति होती है। व्यावहारिक तथ्य है -

प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तत्फलमन्यजातिः।
मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे॥[१३]

रेखागणितीय रचनाविधि के माध्यम से भास्कराचार्य बड़े महत्त्व की बात कहते हैं कि "जहां रीति सरल होती है वहां गौरव होता है"। हमारे नीतिकारों ने यह जीवन का आदर्श बताया है कि जहाँ जीवन शैली में लघुत्व है (साधन सीमित है) वहीं गौरव है – सादा जीवन उच्च विचार –

अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन् पूर्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः॥[१४]

अन्यत्र अत्यधिक व्यावहारिक सन्देश देते हुए कहते हैं कि यदि इच्छा की वृद्धि होगी तो फल का ह्रास होगा और इच्छा की न्यूनता होगी तो इच्छा के फल की वृद्धि होगी। मनुष्य यदि अपने सामर्थ्य, संसाधन एवं आवश्यकता से अधिक इच्छाएं रखता है तो उसे अभीष्ट फल की प्राप्ति नहीं होती। उसमें न्यूनता आती है। यदि इच्छाएं सीमित रखता है तो तत्तत् इच्छाओं के अनुकूल फल प्राप्ति की संभावना अधिक होती है -

इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिः फलस्य तु ।
व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः ॥[१५]

[१२] लीलावती/पूर्वार्ध/सूत्र-64

[१३] लीलावती/पूर्वार्ध/सूत्र-73

[१४] लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-190

लीलावती का अनुशीलन करने पर आचार्य भास्कर के भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक ज्ञान का भी परिचय प्राप्त होता है। शिव, हरि, सूर्य, भगवती, गुरु - इन सबका उल्लेख कर सांस्कृतिक वैशिष्ट्य का प्रतिपादन किया है।[१६] कवि ने शास्त्रीय सांस्कृतिक परम्पराओं का वर्णन गणित के माध्यम से किया है। गणित के उदाहरण में कर्णवध की घटना का उल्लेख कवि के महाभारत का ज्ञान दर्शाता है।[१७]

इसी प्रकार से कहीं-कहीं शब्दों के द्वारा अंकों को प्रस्तुत किया गया है।[१८] कतिपय अंकपर्याय प्रस्तुत हैं - जैसे शून्य के लिए- अभ्र, ख, नभः। एक के लिए- इन्दु, चन्द्र, कु। द्वौ के लिए- नेत्र, यम, लोचन। तीन के लिए - अग्नि, गुण, राम। चार के लिए- अब्धि, अम्भोधि, युग, वेद, सागर। पाँच के लिए- इषु, कार्मुक, बाण, भूत, शर। षट् के लिए - रस। सप्त के लिए - अद्रि, अश्व, तुरग, शैल। अष्ट के लिए - कुम्भ, नाग, वसु। नव के लिए - अंक, गो, नन्द। दश के लिए - दिक्। एकादश के लिए - ईश, मदनारि, रुद्र। द्वादश के लिए - अर्क, तिग्मकर, दिवाकर, सूर्य। त्रयोदश के लिए - विश्व। चतुर्दश के लिए - इन्द्र, मनु, शक्र। पंचदश के लिए - तिथि। षोडश के लिए - नृप, अष्टादश के लिए - धृति। एकोनविंशति के लिए - अतिधृति। विंशति के लिए - नख। चतुर्विंशति के लिए - जिन। पंचविंशति के लिए - तत्त्व। षड्विंशति के लिए - उत्कृति। सप्तविंशति के लिए - भ तथा द्वात्रिंशत् के लिए दन्त।

लघु कलेवर युक्त इस ग्रन्थ में गणित के प्रायः सभी प्रारम्भिक व्यावहारिक विषयों का समावेश कर दिया गया है जिससे यह एक पाठ्यग्रन्थ के रूप में पूर्णतः उपयुक्त है। निःसन्देह यह कहा जा सकता है कि जिस छात्र ने लीलावती के हृदयंगम कर लिया हो, उसकी गणितशास्त्र में अप्रतिहत गति हो सकती है।

---

[१५] लीलावती/पूर्वार्ध/सूत्र-77

[१६] अमलकमलराशेस्त्र्यंशपंचांशषष्ठैस्त्रिनयनहरिसूर्या येन तुर्येण चार्या।

गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपद्मैः सकलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहि तस्य॥ - लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-53

[१७] पार्थः कर्णवधाय मार्गणगणं क्रुद्धो रणे सन्दधे तस्यार्धेन निवार्य तच्छरगणं मलैश्चतुर्भिर्हयान्।

शल्यं षड्भिरथेषुभिस्त्रिभिरपि छत्रं ध्वजं कार्मुकं चिच्छेदास्य शिरःशरेण कति ते यानर्जुनः सन्दधे॥ - लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-70

[१८] क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।

बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः सूर्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥ - लीलावती/पूर्वार्ध/उदाहरण-175 एवं

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पंचसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात् स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥ - लीलावती/उत्तरार्ध/सूत्र-203

लीलावती में भास्कराचार्य की मौलिकता सर्वत्र लक्षित होती है। उनकी प्रखर प्रतिभा किसी नए तथ्य के अनुसंधान में तल्लीन रहती थी। परिध्यानयन में जो सूक्ष्मता लाने का प्रयास किया है, उसे आधुनिक गणितज्ञों ने भी सराहा है। उनकी इन्हीं विशेषताओं से इस ग्रन्थ के प्रति विदेशी विद्वान् भी आकृष्ट हुए तथा विभिन्न भाषाओं में इस ग्रन्थ का रूपान्तर हुआ। श्री फैजी का फारसी अनुवाद तथा टेलर, हेनरी अर टाम्स कोल ब्रूक का अंग्रेजी अनुवाद विशेष उल्लेखनीय हैं।

लीलावती की लोकप्रियता और उपयोगिता के कारण इस ग्रन्थ पर भारतीय विद्वानों ने भी संस्कृत, हिन्दी एवं अन्य भारतीय भाषाओं में शताधिक टीकायें लिखीं। गणेशदैवज्ञविरचित बुद्धिविलासिनी टीका प्रमुख है तथा प्रस्तुत शोध-पत्र उसी के आधार पर लिखा गया है। आचार्य शंकर एवं नारायण द्वारा लिखित “क्रियाकर्मकारी” नामक संस्कृत टीका का अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है तथा अन्य टीकाओं से पूर्णतः भिन्न है। इनके अतिरिक्त अनेक अन्य टीकायें हैं। नवीन टीकाओं का क्रम अभी भी चल रहा है। ये टीकायें इस ग्रन्थ की लोकप्रियता की परिचायिका हैं।

ग्रन्थ के महात्म्य की ओर इंगित करते हुए उपसंहार में ग्रन्थकार ने सन्तोष व्यक्त किया है कि लीलावती के रूप में यह अंकपाश नामक गणित प्रगल्भ तथा अहंकारी गणितज्ञों के अहंकार को नष्ट करने वाला है। यह उसी प्रकार व्यक्ति के पाटीगणित के अभ्यास से सुख तथा सम्पत्ति की वृद्धि करने वाला है जिस प्रकार सत्कुल में उत्पन्न गुणवती, सुशीला, कोमलांगी, सुभाषिणी, कण्ठसक्ता (हृदयलग्ना) लीलावती (हास्यविलास आदि पतिहृदयानुकूला क्रियाओं को जानने वाली) तथा सरस वाणी का प्रयोग करने वाली पत्नी उनके सुख सम्पत्ति में वृद्धि करती है - अभंग श्लेष के द्वारा लीलावती के विशिष्ट काव्य-सौन्दर्य का निदर्शन स्वयं ग्रन्थकार के शब्दों में दृष्टव्य है -

येषां सुजातिगुणवर्गविभूषितांगी
शुद्धाऽखिलव्यवहृतिः खलु कण्ठसक्ता।
लीलावतीह सरसोक्तिमुदाहरन्ती
तेषां सदैव सुखसम्पदुपैति वृद्धिम्॥[१९]

---

[१९] लीलावती/उत्तरार्ध/अंसपाशः-272

 ISSN-2350-0700

Vedic Dharma: A Glorious Theory of Universal Humanity

Prof. D. N. Pandeya*

A sublime glow of word *dharma* makes all people belonging to all walks of life so much thrilled and vibrated that they find themselves in a whirlpool of confusion and in this very state of meager state of their education and understanding they hesitate not even a bit to comment upon, the great word of *dharma*. The other reason behind it is illusion and self set image of the *dharma* by people who know only extrinsic serviceable aspect of *dharma* applicable to and suitable for them and for their customary activities. When they find the different faith, customs and activities in other community of people related to *dharma*, they either feel averse to their faith or count it atheistic community. This very weakness of human beings generates problem in our society.

To avert this scum of the clean water of *dharma*, the Vedic seers[१] of the past have gifted us the concept of Vedic *dharma* that emerges out from the Vedic studies[२] in the injunctive light of the Vedic rituals. But, it is here remarkable to see that the Vedic education – the spirit of Vedic *dharma* opens a gate way of आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः to enter the Universal religion that teaches all human beings in general, how to live the value oriented life[३].

---

* Dean, Faculty of Veda & Vedang, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval.

१ कर्मणाञ्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाःसुखदुःखादिभिःप्रजाः।।मनुस्मृतिः1.26

२ स्वाध्यायविधिः—जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

३ The eternal ***Sanātana Dharma*,** the way of life, I practice, teaches me to believe not in the survival of the fittest, but in the glorious idea: ***Sarvebhavantu sukhinaḥ***—may all beings be

The Research paper fixes its target to make it clear that the Universal *dharma* is a serviceable practice of received Vedic knowledge. It is here worthy to mention that to acquire the complete knowledge and understanding of that Universal *dharma***,** the basic education of the Veda would be a first fruitful step. The paper tries its best to reach its objective hypothesized above, through the points mentioned here under:

Vedic studies and Dharma

In brief, *dharma* in the terms of *Meemamsa Philosophy,* is verily the proper sense of the Vedic literature[४]. To understand this proper sense of the Vedic *Mantra*s and *Brahmanas*[५] the detail study of Vedangas[६] is also most important, so that through the etymological and contextual operative system of the Vedic semantics, one may milk out the inner property of the Vedic literature related to *dharma.* Defining the Vedic *dharma*, the Meemamsa philosophy promulgates- *'Chodana laxano artho dharmah*"[७]. This is closely connected with the first Sootra

---

happy.— 'To abolish religion would be to tear the very heart of humanity—page-16, Many Paths: One Goal, by J.P. Vaswani Sterling Publishers Pvt. Ltd.

[४] वेदार्थ एव धर्मः- अर्थसंग्रहः, अर्थालोक-टीका, (पंडितराज पट्टाभिरामशास्त्री। संपादनम्- प्रो.वाचस्पति उपाध्यायः, अर्थालोकलोचन-हिन्दीटीकासहितः, चौखम्बा प्रकाशन)

[५] मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् – स्वामी करपात्री जी—मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य पर्यालोचनया वेदस्वरूपमतिगहनं प्रसिद्ध्यति। तस्यैकदेशमादायैवाचार्यैः स्व-स्वग्रन्थे लक्षणानि विहितानि।पूर्णोवेदस्वरूपविचारस्तु तत्र न कृतो दृश्यते। तस्मात् मन्त्रब्राह्मणात्मकान् वेदानाश्रित्य मुख्यवेदस्वरूपं विवरीतुमेषःप्रयत्नः।द्र.वेदस्वरूपविमर्शः-स्वामी करपात्री जी।

[६] साक्षात्कृद्धर्माण ऋषयो बभूवुः। ते अवरेभ्यः असाक्षात्कृद्धर्मेभ्यः उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तः अवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रंथं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च । द्र.निरुक्त, 1,6,20 (निगमनिरुक्तव्याकरणादीनि पदपदार्थनिर्णये साहाय्यमाचरन्ति, वेदस्वरूपविमर्शः)

[७] It means injunctions read In the Brahnic literature such as स्वाध्यायः अध्येतव्यः, अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत that inspire common men to perform the various vedic sacrifices. Some modern scholars hesitate to chant the sentence cited above finding smutty sense therein, but Swami Kajpatriji says- अश्लीलत्वं हि न शब्दस्य नियतोधर्मः।वक्तृबोधव्यभेदेनैव शब्दस्याश्लीलार्थकत्वं परिगण्यते।– वेदस्वरूपविमर्शः-पृ.20-25

of *Jaimini – ATHATO DHARMA JIGNASA.* This aphorism of the Meemamsa philosophy that inspires the aspirants of the Vedic *dharma* to have the proper study of the Vedic literature in the light of prescribed rules of Vedic studies for students. The rules and other serviceable disciplines are prescribed in the Shiksha Vedanga and Pratishakhays- such as प्रयतः, शुचिः, भोजनं मधुरं स्निग्धम्, योजनान्न परम्, and the like[८]. It is here important to mention that the Vedic studies is not a mere formal studies based on fixed curriculum, emerged from certain books, but accompanied with a few rules related to moral disciplines and health education[९] to make a person suitable for our social and natural environment. Specially, in Shiksha Vedangas[१०] a list of rules related to daily routine of Vedic-studies for aspirants have been prescribed. The Gurukul was the centre for Vedic studies where in guardianship and observation of a perfect Vedic teacher students were bound to follow these rules. The natural atmosphere[११] and beauty of nature spread over the *Ashramas* and *Gurukulas* was convenient for their proper growth and academic development in their proper life stage of study that also made them strong mentally, and free from other deficiencies of health. This very system of education was automatic instrumental to keep the students on the right tract of

---

[८] वाजसनेयिप्रातिशाख्य-1, 20-25,

[९] प्रकृतिर्यस्यकल्याणी दन्तोष्ठौ यस्यशोभनौ।
प्रगल्भश्चविनीतश्च स वर्णान्वक्तुमर्हसि।।
आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः।
वाग्यतःप्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम्।।
खदिरश्चकदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ।
एतेकण्टकिनःपुण्याःक्षीरिणश्च यशस्विनः।।
तेनास्यकरणेसौक्ष्म्यं माधुर्यञ्चैवजायते।
त्रिफलां लवणाक्तां वै भक्षयेच्छिष्यकैःसदा।
क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा।। द्र.याज्ञवल्क्यशिक्षा-32-38

[१०] याज्ञवल्क्यशिक्षा-श्लोक,106-121,

[११] सर्वेशिलोच्चयाःसर्वाःस्रवन्त्यःसरितःपुण्याह्रदास्तीर्थाणि ऋषिनिकेतनानि गोष्ठक्षेत्रपरिष्कन्दा इति देशाः (मेध्यानि) बौद्धधर्मसूत्र-3,10,12-17.

humanity[१२]. This was the special training of the Vedic dharama for the Vedic students in past to teach them the lesson of life value of human beings of all walks of life. It deserves to mention here that the Vedic students[१३] in their first phase of study, in Vedic period, used to take the Vedic-*Mantras* by their heart. And this very digested impression of the original Vedic *Mantras* generated an inside constructive power in youth of the Vedic period and consequently humanitarian qualities were seen in practical affairs of their daily routine works. This was a diagnostic way of problem solving method of human beings taught to the Vedic students by their Gurus in Ashramas[१४]. Because of that the Vedic seers were able to produce so many role models for the betterment of our nation. Hence it comes that the *dharma* in the reference of Vedic studies starts from the very prime stage of education in practical form. Today"s problem related to sanitation and clean-green land could not arise at that time due to the natural affection of the Vedic students with the plants, medicinal groves and with wild life[१५]. Therefore, it comes that the Vedic dharma starts from the Vedic studies and during the period of studies, the vedic students know the life system of all creatures and their tender age and graceful innocence gives not occasion to find gulf between human beings and flora and fauna[१६]. Because of the phenomena of the idea of the Vedic *dharma*, the Meemamsa philosophy gives a very good idea of creative energy or

---

[१२] See note -3,

[१३] There existed previous to the Sootra period , a body of literary works propagated by oral tradition—see Ancient Sanskrit Literature - by Max Müller, and the introductory part of *Baudhayana Dharmasootra*, edited by Umesh Chandra Pande.

[१४] See the hymn of *Vishwamitranadisamvad* Rigveda-3|33 - Ye divine , vast, all soothing waters! Heaven and Earth, wide Eather! Let us render homage unto Brihaspati with offering hail- *Shatpathbrahmana*- translated by Eggling, edited by F.Max Müller.

[१५] यस्मिन् वृक्षे मध्वदःसुपर्णा निविशन्ते-ऋ.1,164,22.

[१६] Yajurveda-36,17.

Bhavana[१७]. This very *Bhavana* pays a key role in *Meemamsa* philosophy and indirectly it influences the human beings who are inclined to the *Vedic* sacrifices.

Therefore, it comes that the Vedic *dharma* is a result of *Vedic*-studies that has been said in the terms of *Artha and yajna*[१८]. In effect the word *dharma* is read in the Vedic Mantras, that is explored by the Meemamsa philosophy. It flows in to three basic streams termed as material oriented, divine oriented and spirituality oriented dharmas.

The material phenomenon of the Vedic *dharma* appears in the forms of rules and regulations of human life, social management and the like[१९]. This very aspect of the Vedic *dharma* has been described comprehensively in the *Smriti*- literature and *Puranas* also, while the divine aspect of the Vedic *dharma* is closely related with the rituals and the sacrificial activities. The aim of the *dharma* related to the human society is to keep society on the right track of humanity to make people personally developed with good qualities[२०]. The aim of the divine aspect of the Vedic *dharma* is to develop divine qualities in people to lead them up to the rank of divinity. This is a perpetual development of human personality through the way of divinizing the practical affairs of human beings what are delineated in *Vedanta philosophy* at large[२१]. This is the second stage of human beings who want to climb up to the world of spirituality through their good works and restrain over their senses. In this stage of life, human beings gradually proceed to pervade the world.

---

१७ Arthasamgrah, p.2, Translated by G.THIBAUT, Chaukhamba Publication, Varanasi.

१८ Arthasamgrah, commented by Pttabhiramshastri, edited and translated in Hindi by Prof. Vachaspati Upadhyaya.

१९ It is enumerated in Smriti-s exclusively; see Samskarsarah by Dalpatimaharaja SampurnanandSanskrit University Publication, p.21.

२० Geeta- 3\10-11

२१ *Vedantasara*, by Sadanandyogi and Brahmasootra तत्तु समन्वयात्-ब्र.सूत्र1,4 ,-स्वात्मधर्म एवसंस्तिरोभूतो मोक्षःक्रियात्मनि संस्क्रियमाणे अभिव्यज्यते।शां.भा.

The third but the most valuable stage of the V*edic dharma* that touches the spiritual world is the centric aim of it and to some extent the *Samkhya philosophy also* has supported this in the words of धर्मेण गमनमूर्ध्वम् = it means through the following of the way of *dharma* one can enjoy the paramount stage of life[२२].

Besides the above mentioned merits and contribution in the mental development of human beings the Vedic- studies oriented *dharma* makes people much more competent to take decision in difficult matter. This has been suggested by the commentaries of the न्यायमाला विस्तर[२३] as such – अर्थनिर्णायकं शास्त्रम्। Though it has been delineated in the context of ritualistic phenomena of the Veda but our Vedic seers in a brief statement of few words picture out all shades of thought. This very decision making aspect of the Vedic *dharma* has been well defined by the *Smritis* as following-

यमार्याः क्रियमाणं हि संशन्त्यागमवेदिनः।
स धर्मो, यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते।[२४] **(नृसिंहप्रसादः)-**

It means the conduct or activities being done by people are appreciated or recommended by the perfect scholars of the Vedas is *dharma* and the works being practiced by common men depreciated by them are called *adharma.* Here *Aagamvedinah* means the knower of Vedas. Therefore it has been proved that the V*edic dharma* is the dharma of educating human beings to translate the received knowledge of the Veda-s in to action using their discretionary mental power.

Qualities of the Vedic Dharma

The Vedic *dharma* is an eternal way of life that makes people active and dutiful. This is the प्रवृत्तिसंज्ञकधर्म means impeller to the domestic and social prescribed duties that includes all the customary functions and inclination towards specific religious faith. Its result is prosperity in material life. Also it reminds the

---

[२२] Samkhyakarika- 44.

[२३] *Jaimininyayamalavistara*- 1/1/1 by Mayana - Chaukhamba Publication

[२४] Sanskarsarah – Page 7

Mantra of *Ishopanishad* in which it is said that we should live here in material world with action plan of duties towards societies.

The second category of *dharma* is निवृत्तिसंज्ञक[२५] means the *dharma* that teach us withdrawal of mental inclination with material world and leads human beings to the spiritual world of emancipation or eternal bliss.

It is here worthy to mention that again this category of *Vedic dharma* fluxes into philosophical and spiritual streams. For instance, we can see the पुरुषसूक्त and नासदीयसूक्त and the like in Vedic literature in which, in brief, all the concepts of Indian philosophy and to some extend the ideas of all the eminent schools of world religions are summed up.

Critical Approach to the Definitions of Dharma

As we know that the Vedic *dharma* is very nicely defined by a *Mantra* itself that runs thus - यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।[२६]= the Vedic deities performed the sacrifices with the sacrificial articles and what they did was a unified form of *dharma*. Here this shows that whatever they performed in the name of sacrifice – further it was treated as the main feature of *dharma*. This very thing came to be conceptualized as a definition of *dharma* as such—यागादिरेव धर्मः[२७]. Here it is noticiable that this is the वेदार्थः, as it is said वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः। It means the Vedas came to light, only for the performance of the sacrificial activities. But it has a deep sense of all good activities for human beings. That"s why three types of actions in Veda have been suggested in *a Mantra,* commenting upon which, Mahidhar (a great commentator of 16th century) says that the Vedic sacrifice is a supreme act[२८]. So it is proved that all the duties for society, acts in

---

[२५] *Ibid,* p.23

[२६] *Shuklayajurveda* – 31/16

[२७] *Arthasamgrah*, the word आदि includes जपः,तपस् दान etc.

[२८] See the commentary of Mahidhar on the first Mantra of ***Shuklayajurveda*** – Chaukhamba Publication.

general and religious performances laid down by scriptures are approved by the Vedas, because *Smritis* are the vehicles of the Vedic ideas as it is said — पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते।

पूर्वज्ञानाद्विना तस्याःप्रामाण्यं नावधार्यते ।। It means traditional subjects of science that influxes through the ages is called scriptures or *Smritis*. Without the knowledge of previous status of science the authenticity of posterior scriptures could not be entertained. Here obviously it is remarked that there is a natural inter connection between the *Veda* and the *Smriti* literature. Besides this the definitions of *dharma* cited above are very significant and bear deep idea that can be felt in other schools of religion of the world. For instance, to some extent we can see the similar points of the mythology and sacrificial activities in world religions[२९]. Hence, it comes that the perception of the Vedic seers about *dharma* has a great sense that by and large seems glittering in many a schools of world religion and religious books in their own words and terminology[३०]. In Indian culture it is supposed that the Vedic activities related to *dharma* are well defined in the scriptures of India. Hence It is here remarkable to take to our notice that the *Smriti* literature and the other associated manuals of the Vedas are very sincere to elaborate the cardinal theory of the same and by that way the Vedic *dharma* embraces all the humanitarian disciplines preached by the world religious role-models who have time to time, developed and directed their religious life systems separately. But this is the special phenomenon of the Vedic *dharma* that instead of imposing any blame[३१] and picking hole in other mansion of religious prophets it talks in plain words about the world humanity, the world peace and prosperity and gives no room to difference in religious faiths on the ground of community, continent, cast, creeds and ranks assumed by imperfect religious personages. For the better management of society it suggests some divine ideas to apply to our

---

२९ Samskersar – p.33.

३० Religious worship was the foundation of the great cultural system of the world, p.11, Many Paths: One Goal

३१ धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मःकदाचन। अविरोधीतु यो धर्मः स धर्मः सद्भिरुच्यते ।।-- संस्कारसारः, पृ.29

society as per requirement on the basis of perusal of them as our past seers याज्ञवलक्य, पराशर and the like did in the light of age need. Because of that special inclusive religious theory of the Vedic literature it stands as a light post on the circle of our way of life system silently only, to guide human beings and says to fix their goal of life and to approach their destination.

Special Sheds of Thought

It is here worthy to delineate that the main purpose of the Vedik *dharma* is to teach human beings that there are three types of *dharma* related to the three types of human life known as material life, divine and spiritual life which are naturally interlinked[३२]. The Vedic *dharma* prescribes various rules and religious customary activities clothed in seers and divine sermons for all the three types of life. This is the right way of human beings that makes felt the human life value experienced earlier by our fore fathers and the seers of the days. It means, in opinion of the research paper these three aforesaid lives constitute an idea of perfect life for human beings.

Going through these perfect life factors people start their material life to develop it in to divine life and then having been won over the fear[३३] of the darkness of death naturally enjoy the bliss of absolute perfection of his inside existing supreme soul. This is the utter most purpose of the Vedanta philosophy. With a bit of change in the philosophical terminology this idea may be attached with other Indian and world philosophical aims also.

Some Special Sermons of the Vedic dharma

The first and foremost message of the ritual oriented dharma of the Vedic literature comes to our sight as the shelter providing device for peace prosperity and giver of supreme bliss – the main purpose of the Vedant philosophy. It means to step in the studyfield of the Vedant philosophy in firsthand the knowledge of the Vedic *dharma* is most necessary – as it is said by सदानन्दयोगी- अधिकारी तु

---

[३२] अथातो धर्मजिज्ञासा-मीमांसा, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा – ब्रह्मसूत्रम्, १.१.१

[३३] ईशोपनिषद्-11

विधिवदधीत वेदवेदाङ्गत्वेन[३४] etc. It means an aspirant of the Vedant philosophy needs not only the ready knowledge of the Vedic *dharma* but its practice also in order to easy approach to the philosophical perusal and exercise of the guidelines prescribed for aspirants. The exercise of the Vedic *karmas* prescribed as नित्य, नैमित्तिक and the like in scriptures purge out the heart and mind of the aspirants of the Vedanta philosophy. If once heart and mind of human beings purified the way to spiritual practice will be free from stumble block and uneven level in society. All human beings will live brotherly and friendly without fear and favor. This type of inclusive *dharma* also pays sincere attention on the ecological balance extending great respect towards nature and its huge natural extant in the forms of rivers, mountains, sky and the like. This very above mentioned ecological views have been enumerated in Vedic literature in detail in the various hymns of the *Rigveda* and in other schools of the Vedic literature related to five gross elements as such- hymns related to the earth, clouds, fire, wind and water. This is the greatness of the Vedic *dharma* and glorious phenomenon of it that it stands as a store house of all religious thoughts, ethics and morality to develop human beings up to the rank of divinity and spirituality in which stage all ways of religions merged in to the one nest of humanity. This is the heaven dreamed by the seers of the Veda.

[३४] वेदान्तसारः-अधिकारिप्रकरणम्।

Metrical Nuances in Bhīṣmacaritam of Hari Narayan Dikshit

Kartik Pandya*

INTRODUCTION: Among the extant literary works in the various developed languages of the world, epics stand foremost, from the point of popularity and prominence among the people. These epics are treated as depicting the history of the people of the hoary past and are valued much since they give an interesting reading also, being the works of great poets who have come to be acknowledged for their imaginative and literary talents.

Generally, the first notable literary work in every developed language happens to be an epic. It reflects usually a great political change or a great war. Such an epic is known as 'primitive epic" which portrays the events of the age of its composition of course mixed with the imaginative thoughts of the poet.

Sanskrit is a language of very ancient origin among the Indo-Iranian languages. Sanskrit literature is like the ocean, which is both vast and deep. Its poets, writers and dramatists have drawn their inspiration from the cosmos on one hand and from the contemporary environs of their own times on the other.

From the classical age formalization in Sanskrit began. Meanwhile the science of poetry called *Kāvyaśāstra* (or *Alaṅkāraśāstra*) developed and the rhetoricians enumerated the principles and definition of poetry. The creative genius in Sanskrit has always shown a predilection for the poetic form or *padyarūpa* of *kāvya.* The experiments of Sanskrit poets gave rise to the various forms of poetry such as *muktaka, śatakakāvya, laghukāvya, caritakāvya, khaṇḍakāvya* and *mahākāvya.*

---

* Research and Publication Section, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval, Gujarat

Caritakāvyas play an important role in the field of Sanskrit language as biography is a significant sector of any literature. They mainly form a part of biographical literature. Biography is a narrative, which records consciously and artistically the important events happened in the life of a great person whom the author depicts. The biographical works are the combination of history and literary art. So the biographer shares with the historian a concern for truth and simultaneously with the novelties for the ambition to create a work of art.

The modern Sanskrit epic *Bhīṣmacaritam* is an example of the same with its plot based on the mythology of the *Mahābhārata*. It stands with a rank high because of its poetic qualities. It will not only enrich our tradition but it will also imbibe a new spirit and create interest in the minds of the readers of the present generation to have critical and comparative studies of these great classics. The personality and noble character of great Bhīṣmapitāmaha and his virtues like moral and ethical values, dedication, modesty, kindness, generosity etc. will inspire today"s generation for performing such good deeds.

The *Bhīṣmacaritam*, composed by a great modern poet Dr. Hari Narayan Dikshit on 12th February 1991, is an epic poem comprising of 20 cantos and 1118 verses. It occupies an important place among the mythological *Mahākāvyas* for its aesthetic attributes. This mythological poem is worthy of note for a number of reasons. This poem describes the life of Devavrata Bhīṣma starting from his birth till death involving his valourous act, his mighty prowess, wisdom, philanthropic act and noble personality. The poet has nicely depicted the character of Bhīṣma. He has properly dealt with the subtle characteristics of Bhīṣma. There is no doubt that the pen of the poet has given birth to an excellent and pleasant epic in a beautiful, impressive and very heart-touching style. The work is appreciable for its theme and presentation. The poem is first of its kind and is the best one from literary perspective. The present article is based on the metrical study of the epic with some noteworthy observations pertaining to the employment of varieties of different metres in his epic *Bhīṣmacaritam* by the poet. In this article, my focus is on the study of metres of the epic *Bhīṣmacaritam*.

METRICAL STUDY: The metrics has been one of the most neglected subjects in the hands of the traditional scholars.[२] My observation says that the art of the use of proper metres in a *Mahākāvya* is the main criterion of the quality of the poem. In this regard R. K. Panda rightly observes in his book '*Suvṛttatilaka of Kṣemendra*" that metres are ornaments to poetry.[३] As already mentioned, early rhetoricians have been very vague on the proper application of the metres in a poem.[४] Among the poeticians, only the early author Vāmana has given some notice to it, when he has said that *Chandoviciti is a science*[५] and that its knowledge removes doubts about metres.[६] Others have generally dismissed the whole topic by pointing out the possible defects of the metres. Bhāmaha e.g., mentions *Yatibhraṣṭa* or displaced caesura and *Bhinnavṛtta* or irregular rhythm as the main defects,[७] which have been repeated verbatim by Vāmana.[८] In this regard M. K. Moliya observes that while composing a poem the poet gives the physical form to his/her feelings through the arrangement of letters in a particular manner which gives rise to some sound, is known as metre.[९]

There is no type of Sanskrit composition so limited yet so varied with regard to metres as the *Mahākāvya*.[१०] It is divided into cantos and every canto begins

---

[२] Mishra, Madhusudan, *Metres of Kālidāsa*, Tara Prakashan, Delhi, First Edition, 1977, p. 35

[३] Panda, R. K., *Suvṛttatilaka of Kṣemendra*, Paramamitra Prakashan, Delhi, First Edition, 1998, Introduction, p. 9

[४] Suri, Satya, *A Critical* Study *of Jānakīharaṇa*, Nirman Prakashan, 19/A, Ram Nagar, Loni Road, Shahdara, Delhi, First Edition, 1984, p. 132

[५] Vāmana, *Kāvyālaṅkārasūtra-Vṛtti (With English Translation)*, K. K. Raja, The Kuppuswami Sastri Research Institute, Chennai, First Edition, 2005, III.3

[६] *Ibid*, III.6

[७] *Ibid*, IV. 24, also Daṇḍin, *Kāvyādarśa (Translation in English by V.V. Sastrulu)*, Ed. by R. K. Panda, Bhartiya Kala Prakashan, Delhi, First Edition, 2007, III.156

[८] Op. cit., VI.4

[९] Moliya, M.K., *Prasista Sanskrita Chando*, Parshava Publication, Ahmedabad, Second Edition, 2004, p.5

[१०] Mishra, Madhusudan, *Op. cit*., p. 30

with certain metre, preferably of the trimeter origin, but rarely also with elaborate metres. The change of metre has been emphasised at the end of the canto by Daṇḍin[११] and other later rhetoricians like Viśvanātha.[१२] The tradition of ending a canto with a metre or metres different from that at the beginning has been borrowed by the poets of the ornate poetry from the epic poets Vālmīki and Vyāsa. Here a question arises - why a different metre or metres were employed at the end of a canto by Vālmīki and Vyāsa? Is there any purpose in it? To this, Madhusudhan Mishra puts his opinion thus: there is probably one plausible answer to this question. These poets, writing on palm leaves or similar things, did not even specify the number of the canto at the begging or end. They wrote continuously throughout the whole leaf. Therefore to indicate the end of a canto or the beginning of a new one, they discovered a trick which was the employment of different and rather longer metres at the end. Later, even though *atha* and *iti* began to be used at the beginning and end of a canto, a different metre at the end became a part of the poetic tradition. Another explanation is that when the poet intended to end a canto, varios ideas thronged his mind. The poet was at this moment forced to change his original metrical plan and to accommodate several ideas in one or two stanzas. Therefore the metre was found to be of an elaborate type. That is why, we find only meta-*Jagatī* metres at the end of a canto.[१३] Usually a single metre runs throughout the body of a canto, but Viśvanātha, a later rhetorician, suggests that there can be a variety of metres even in a canto.[१४]

Hari Narayan mostly adopts the first method that is the use of single metre throughout the canto excepting the last verses, though instances of use of various metres in a single canto, according to the different situations are not uncommon in his poem. He is very skilful in the handling of metres. This mastery is the radiant

---

[११] सर्वत्रभिन्नवृत्तान्तैः । KD, 1.19

[१२] एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । Viśvanātha, *Sāhityadarpaṇa (with the commentary Vimalā)*, Edited by Shrishalgramshastri Vidyavachaspati, Bharatiya Kala Prakashan, Delhi, Revised Edition, 2008, VI. 320

[१३] Mishra, Madhusudan, *Op. cit.*, p. 31

[१४] *Sahityadarpaṇa*, VI. 321

feature in the style of Hari Narayan. Our poet has employed 10 metres in this poem. The poet has very aptly employed *Vaṁśastha*, *Viyoginī*, *Dṛtavilambita*, *Vasantatilakā*, *Anuṣṭup*, *Mālinī*, *Upajāti*, *Śārdūlavikrīḍita*, *Mandākrāntā* and *Āryā* metres.

The poet has taken care of the propriety in the use of metres in his poem. Kṣemendra, the author of *Suvṛttatilaka*, has also talked about the propriety in the use of metres in the poem. In this regard he says that the choice of metres in *Mahākāvya* is greatly determined by the subject-matter and sentiments:

काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च।
कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागवित्॥[१५]

It means that one who knows the difference in various metres should make use of all the metres according to the sentiment or the theme of description.[१६] As pointed out by Velankar, a skilful poet makes a sharp distinction between the poetical and dry portion of the narrative and, while he dwells at full length on the poetical portion, pays little attention to the latter.[१७] Here even the choice of metres becomes important, and the poet knowingly employs elaborate metres to describe the beauties of nature and the throbbimgs of the human heart.[१८]

The researcher"s observation and study of the poem says that the poet has successfully used *Vaṁśastha* metre in the poem like that of Māgha,[१९] Bhāravi[२०]

[१५] Panda, R. K., *Op. cit.,* III.7

[१६] *Ibid*, p. 80

[१७] *Raghuvaṁśam*, Introduction, p. 2

[१८] Mishra, Madhusudan, *Op. cit*., p. 32

[१९] श्रियः पतिः श्रीमतिशासितुं जगज्कजगन्निवासे वसुदेव सद्मनि।
वसन्ददशावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः॥ (*Śiśupālavadha*, I.1)

[२०] श्रियः करुणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः॥ (*Kirātārjunīyam*, I.1)

and Kālidāsa.[२१] In this regard Madhusudan Mishra observes that *Vaṁśastha* takes up the sensitive topics closely or distantly related with family (*Vaṁśa*).[२२] In *Suvṛttatilaka* it is said that in the description of six-fold policy, the *Vaṁśastha* is suitable.[२३]

षाड्गुण्यप्रगुणा नीतिर्वंशस्थेन विराजते।[२४]

Thus in the description of King Śāntanu"s appropriate governance, our poet has appropriately made the use of the *Vaṁśastha* metre as follows:

न जातिवादो न च वर्गभावना
न वोच्चनीचागिनिभेदवेदना ।
बभूव नातङ्किजनस्य वन्दना
महीयसी शान्तनुनीतिदेशना ॥ *Bhīṣhmacaritam*, I.28

The poet has deftly used the different fourteen (14) varieties of *Vaṁśastha*[२५] metre in union with the *Indravaṁśā*[२६] metre as depicted in *Vṛttaratnākar*[२७] as follows: **वंशस्थेन्द्रवंशासम्भूतानामुपजातीनां भेदा यथा -**

1. वैरासिकी (वं. इ. इ. इ.) - We find twenty-one examples of *Vairāsikī* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The fifteenth canto opens with an example of *Vairāsikī*.

प्रभातकाले धृतराष्ट्रनन्दनो
दुर्योधनो दम्भधनोऽतिमन्दधीः।

---

[२१] प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सुखावगाहः क्षतवारिसञ्चयः।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये॥ **(*Ṛtusaṁhāra*, I.1)**

[२२] ST, p. 80

[२३] *Ibid*, p. 84

[२४] *Ibid*, 3.18

[२५] जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ। Kedāranātha (Bhaṭṭa), *Vṛttaratnākara*, Vaidyanath Shastri, Chaukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1966, III. 46

[२६] स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतै। *Ibid*, III.47

[२७] *Ibid*, p.101

सेनाधिपत्वेऽरिविनाशनेच्छया
द्रोणं न्ययुङ्क्ताखिलधन्विनां गुरुम्॥ BC, XV.1

The other examples are as follows: XV.25, XV.46, XVI.7, XVI.21, XVI.29, XVII.12, XVII.25, XVII.40, XVIII.19, XVIII.26, XVIII.33, XVIII.49, XVIII.51, XIX.8, XIX.26, XIX.29, XX.13, XX.22, XX.27 and XX.28.

2. रताख्यानकी (इ. वं. इ. इ.) - We find twenty-six examples of *Ratākhyānakī* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

दुर्योधनीया अनुजाः सहोदराः
हतावशिष्टाः कृतविक्रमा रणे।
एकेन भीमेन बलाद्विनाशिताः
तस्मिन्दिने कौरववह्निवारिणा॥ BC, XV.37

The other examples are as follows: XV.47, XVI.10, XVI.17, XVI.20, XVI.23, XVI.25, XVI.34, XVI.38, XVI.44, XVII.32, XVII.38, XVIII.3, XVIII.6, XVIII.11, XVIII.15, XVIII.20, XVIII.37, XIX.9, XIX.36, XIX.41, XIX.49, XX.26, XX.42, XX.47 and XX.48.

3. इन्दुमा (वं. वं. इ. इ.) - We find eighteen examples of *Indumā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

गुरुः स्वशिष्येषु वंशवदा गुरौ
स्वभागियेना निजमातुलेषु च।
सम्बन्धतो बन्धुषु बान्धवा जनाः
घातं प्रचक्रुश्च निजा निजेष्वहो॥ BC, XV.9

The other examples are as follows: XV.19, XV.36, XV.50, XVI.33, XVII.3, XVII.7, XVII.29, XVIII.32, XVIII.42, XVIII.45, XIX.5, XIX.42, XIX.43, XX.4, XX.6, XX.16 and XX.25.

4. पुष्टिदा (इ. इ. वं. इ.) - We find fourty-one examples of *Puṣṭidā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

उत्साहमासाद्य ततो जयेप्सवः
द्रोणेन सेनापतिना सुरक्षिताः।

अधर्मलिप्ता धृत्राष्ट्रसूनवः
प्राणान् पुरस्कृत्य रणार्थमागताः ॥ BC, XV.4

The other examples are as follows: XV.5, XV.13, XV.14, XV.16, XV.20, XV.27, XV.33, XV.42, XV.43, XV.45, XVI.8, XVI.9, XVI.18, XVI.27, XVI.31, XVI.41, XVI.50, XVII.5, XVII.13, XVII.22, XVII.37, XVII.46, XVII.47, XVIII.22, XVIII.28, XVIII.31, XVIII.35, XVIII.36, XVIII.43, XVIII.44, XVIII.46, XIX.15, XIX.23, XIX.37, XIX.38, XX.8, XX.19, XX.34, XX.36 and XX.45.

5. उपमेया (वं. इ. वं. इ.) - We find seventeen examples of *Upameyā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

चमूर्न चाप्नोति विना चमूपतिं
लक्ष्यं रणे नौरिव नाविकं विना ।
इति प्रजानन् कुरुकाननानलः
कर्णस्य वाचा कृतवानिदं तदा ॥ BC, XV.2

The other examples are as follows: XV.7, XV.8, XV.12, XV.35, XVI.32, XVII.44, XVIII.8, XVIII.14, XVIII.17, XVIII.25, XIX.1, XIX.46, XX.3, XX.9, XX.12 and XX.46.

6. सौरमेयी (इ. वं. वं. इ.) - We find fourteen examples of *Saurameyī* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

लब्धे च राज्ये स्मृतरभीष्मविक्रमाः
अनुस्मरन्तो महतीं च तत्कृपाम् ।
परं भवन्तोऽपि दर्शनोत्सुकाः
गन्तुं न शेकुर्बत तत्क्रुतागसः ॥ BC, XVI.2

The other examples are as follows: XVI.3, XVI.35, XVI.43, XVII.15, XVII.17, XVII.21, XVII.51, XVIII.5, XVIII.47, XIX.10, XX.2, XX.40 and XX.49.

7. शीलातुरा (वं. वं. वं. इ.) - We find sixteen examples of *Śīlāturā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

मन्ये विधाता न तवानिकूलतां
दधाति राजंस्तदयं पराभवः।
अनारतं तं सह पाण्डुजन्मभिस् –
तेष्ठीयमानं च विलोक्याम्यहम् ॥ BC, XV.21

The other examples are as follows: XV.40, XVI.5, XVI.36, XVII.8, XVII.16, XVII.33, XVII.39, XVIII.13, XVIII.34, XIX.13, XIX.25, XIX.30, XIX.32, XIX.48 and XX.15.

8. वासन्तिका (इ. इ. इ. वं) - We find thirty two examples of *Vāsantikā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

शस्त्रास्त्र – विद्याबल – शौर्यशालिना
कर्णेन विक्रम्य दिनद्वयं रणे ।
विच्छिन्नशीर्षेण धनञ्जयेषुणा
द्युलोकयात्रा विहिता प्रतापिना ॥ BC, XV.15

The other examples are as follows: XV.22, XV.26, XVI.26, XVI.30, XVI.46, XVI.48, XVII.6, XVII.23, XVII.28, XVII.35, XVII.42, XVII.43, XVII.45, XVII.49, XVIII.2, XVIII.9, XVIII.12, XVIII.18, XVIII.21, XVIII.30, XVIII.38, XVIII.39, XIX.7, XIX.11, XIX.24, XIX.31, XX.32, XX.33, XX.38, XX.41 and XX.43.

9. मन्दहासा (वं. इ. इ. वं.) - We find sixteen examples of *Mandahāsā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

पितामहास्यापि शुभामिलाषिणो
नाराचशय्यां समुपेयिषोऽपि सः ।
नाङ्गीकरोति स्म हितावहं वचो
विनाशकाले कुमतीयते मतिः ॥ BC, XV.3

The other examples are as follows: XV.18, XV.28, XV.29, XV.48, XVI.19, XVI.28, XVII.24, XVII.26, XVII.34, XVIII.1, XVIII.41, XIX.28, XX.17, XX.23 and XX.35.

10. शिशिरा (इ. वं. इ. वं.) - We find twenty-seven examples of *Śiśirā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

अष्टादशं तच्च दिनं समागतं
बभूव युद्धस्य यदन्तिमं दिनम्।
शल्ये कृताशाः पुत्रापुरस्सरं
सुसंहतास्ते च रणाय निर्गताः॥ BC, XV.34

The other examples are as follows: XV.38, XV.41, XV.44, XVI.42, XVI.45, XVI.51, XVII.30, XVII.31, XVII.36, XVII.48, XVII.50, XVIII.4, XVIII.40, XVIII.48, XVIII.50, XIX.16, XIX.17, XIX.20, XIX.33, XIX.39, XIX.47, XIX.51, XX.10, XX.31, XX.44 and XX.50.

11. वैधात्री (वं. वं. इ. वं.) - We find twenty examples of *Vaidhātrī* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

युधिष्ठिरस्यापि चमूर्युधिष्ठिरा
किरीटिना भूरि सुरक्षिता सती।
तस्याः समक्षं समुपस्थिता भवत्
सरिद्वराया गिरिमालिका यथा॥ BC, XV.6

The other examples are as follows: XV.23, XV.30, XVI.6, XVI.49, XVII.1, XVII.14, XVII.19, XVIII.7, XVIII.16, XIX.2, XIX.19, XIX.44, XX.1, XX.7, XX.11, XX.18, XX.21, XX.30 and XX.39.

12. **शङ्खचूडा (इ. इ. वं. वं.) -** We find seventeen examples of *Śaṅkhacūḍā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

मत्या च धृत्या च नयेन सेवितो
धर्मो यथा रक्षति रक्षकान्निजान्।
तथा कुमत्या कुनयेन चार्जितो
निहन्त्यधर्मस्समये स्वसेवकान्॥ BC, XV.24

The other examples are as follows: XV.39, XVI.12, XVI.16, XVI.24, XVI.37, XVII.4, XVIII.29, XVIII.52, XIX.3, XIX.6, XIX.21, XIX.27, XIX.35, XIX.50, XX.37 and XX.51.

13. रमणा (वं. इ. वं. वं.)- We find sixteen examples of *Ramaṇā* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

ममापि राजन् ! मतमस्ति साम्प्रतं
सन्धाय देहस्य विधेहि रक्षणम् ।
जिगीषुणा राज्यसुखाभिलाषिणा
शरीर-रक्षा प्रथमं करेलिमा ॥ BC, XV.31

The other examples are as follows: XVI.11, XVI.13, XVI.47, XVII.9, XVII.11, XVIII.10, XVIII.24, XVIII.27, XIX.12, XIX.18, XIX.34, XIX.45, XX.14, XX.24 and XX.29.

14. कुमारी (इ. वं. वं. वं.) - We find twenty-six examples of *Kumārī* variety of *Vaṁśastha* metre in the present poem. The example of it is as follows:

अश्वाधिरुढास्तुरगेषु संस्थितैः
गजाधिरुढा गजपृष्ठशोभितैः ।
रथाधिरुढा रथिमिष्च पत्तयः
पदातिभिर्युद्धरता विलोकिताः ॥ BC, XV.10

The other examples are as follows: XV.11, XV.17, XV.32, XV.49, XVI.1, XVI.4, XVI.14, XVI.15, XVI.22, XVI.39, XVI.40, XVII.2, XVII.10, XVII.18, XVII.20, XVII.27, XVII.41, XVIII.23, XIX.4, XIX.14, XIX.22, XIX.40, XX.5, XX.20 and XX.52

In the cantos XV, XVI, XVII, XVIII, XIX and XX we find these varieties. The fourteen varieties of *Upajāti* metre are also found and they are as follows:

1. कीर्तिः (उ. इ. इ. इ.) - We find eight examples of *Kīrti* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

तथाप्यहं भूप ! विचारयामि
पारङ्गतो नास्ति स चापवेदे ।
तस्माद्विशिष्टाध्ययनाय तस्य
यत्नोऽवशिष्टः करणीय एव ॥ BC, IV.15

The other examples are as follows: X.2, X.3, X.9, X.27, X.28, X.37 and XIV.24.

2. **वाणी (इ. उ. इ. इ.) -** We find eleven examples of *Vāṇī* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

राजा समुत्थाय नमोविधाय
शुभासनं सादरमर्पयित्वा ।
ज्ञात्वा तदीयं विविधं च वार्तं
पप्रच्छ तत्रागमनस्य हेतुम् ॥ BC, IV.9

The other examples are as follows: IV.10, IV.20, IV.35, IV.37, IV.39, X.22, X.30, XI.16, XI.37 and XIV.12.

3. **माला (उ. उ. इ. इ.)-** We find ten examples of *Mālā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

अतो मदीयं मतामस्ति राजन् !
तदन्तिके प्रेषय राजसूनुम् ।
सेवेत गत्वा स च जामदग्न्यं
सेवा सतां सिद्धिकरी जगत्याम् ॥ BC, IV.18

The other examples are as follows: X.29, XI.8, XI.24, XIV.1, XIV.20, XIV.39, XIV.42, XIV.53 and XIV.60.

4. **शाला (इ. इ. उ. इ.)-** We find eighteen examples of *Śālā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

नेत्रेन्दुवर्षैः समवाप्य सर्वाः
विद्याः स जातो बहुकीर्त्तिशाली ।
तथाविधं वीक्ष्य सुतं नरेन्द्रो
लेभे मुदं वीतसमस्तचिन्तः ॥ BC, IV.2

The other examples are as follows: IV.31, IV.34, IV.48, X.16, XI.6, XI.11, XI.20, XI.23, XI.26, XI.30, XIV.13, XIV.16, XIV.23, XIV.25, XIV.28, XIV.34 and XIV.49.

5. हंसी (उ. उ. उ. इ.) - We find eleven examples of *Haṁsī* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

स बोधयेच्चेत्कृपया कुमारं
देवव्रतं ते धनुषो विशेषान् ।
असंशयं श्रेष्ठधनुर्धरोऽयं
भूत्वा भवेद्भीतिकरो रिपूणाम् ॥ BC, IV.17

The other examples are as follows: X.14, X.17, X.34, X.46, XI.4, XI.13, XI.14, XI.27, XIV.8 and XIV.56.

6. माया (इ. उ. उ. इ.) - We find six examples of *Māyā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

शीलस्य शक्तेरथ चारुतायाः
सुसंगमं तत्र जना अपश्यन् ।
समुज्ज्वलं भुरि सुरक्षितं च
ते मेनिरे देशभविष्यदर्थम् ॥ BC, IV.4

The other examples are as follows: IV.7, X.31, X.40, XI.32 and XIV.29.

7. जाया (उ. उ. उ. इ.) - We find ten examples of *Jāyā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

शान्तेन चित्तेन वचो मदीयं
त्वयापि राजन् ! श्रवणीयमस्ति ।
वचांसि सर्वाणि हितान्वितानि
भवन्ति नूनं मनोहराणि ॥ BC, IV.13

The other examples are as follows: IV.21, IV.40, X.10, X.11, X.44, XI.5, XI.34, XIV.10 and XIV.36.

8. बाला (इ. इ. इ. उ.) - We find twenty-three examples of *Bālā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

श्रद्धां च मानं च समादरं च
प्रीतिं प्रकृष्टां जनकाय तन्वन् ।
देवव्रतोऽस्थापयदाशु हृदाम्
अभीष्टपुत्र – व्यवहार – रेखाम् ॥ BC, IV.3 15

The other examples are as follows: IV.12, IV.16, IV.19, IV.24, IV.28, IV.29, IV.42, X.12, X.23, X.36, X.38, XI.19, XI.21, XI.35, XI.36, XIV.4, XIV.26, XIV.27, XIV.50, XIV.51, XIV.57 and XIV.58.

9. आर्द्रा (उ. इ. इ. उ.) - We find thirteen examples of *Ārdrā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

समाप्य शिक्षामथ राजपुत्रो
देवव्रतो देवसमानुभावः ।
हर्षस्य वातावरणं वितन्वन्
निवस्तुमारब्ध समं स्वपित्रा ॥ BC, IV.1

The other examples are as follows: IV.26, X.4, X.5, X.6, X.7, X.13, X.18, X.26, XIV.5, XIV.6, XIV.7 and XIV.18.

10. भद्रा (इ. उ. इ. उ.) - We find thirteen examples of *Bhadrā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

गत्वा स तत्रैव कुटीरपार्श्वे
विराजमानं विटपं ह्यधोऽधः।
तेजस्विनं चापकुठारवाहं
तपस्विनं शम्भुसमं ददर्श ॥ BC, IV.45

The other examples are as follows: IV.47, X.21, X.35, X.43, XI.17, XIV.3, XIV.21, XIV.31, XIV.37, XIV.41, XIV.43 and XIV.52.

11. प्रेमा (उ. उ. इ. उ.) - We find twenty examples of *Premā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

समाचरँल्लोकहिताय कार्या –
ण्यमोदयत्स्वं पितरं कुमारः ।
सूतेऽङ्कुरश्चन्दनवृक्षजातः
सगा मनस्तोषकरं सुगन्धिम् ॥ BC, IV.6

The other examples are as follows: IV.8, IV.11, IV.23, IV.30, IV.50, X.1, X.8, X.15, X.19, X.20, X.25, X.33, XI.2, XI.10, XI.12, XIV.30, XIV.35, XIV.40 and XIV.44.

12. रामा (इ. इ. उ. उ.) - We find sixteen examples of *Rāmā* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

श्रुत्वा वचो भूमिपतेः प्रसन्नो
भूत्वा गतश्चापगुरुः स्वगेहम् ।
ततो विचाराम्बुधिलीनचेताः
निशामशेषामनयन्नरेन्द्रः ॥ BC, IV.25

The other examples are as follows: IV.27, IV.32, IV.46, IV.49, X.39, XI.3, XI.22, XI.25, XI.29, XI.31, XI.38, XIV.15, XIV.33, XIV.47 and XIV.54.

13. ऋद्धिः (उ. इ. उ. उ.) - We find sixteen examples of *Ṛddhi* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

मृदुनि पत्राणि भवन्ति यस्य
वृद्धिं स वृक्षो नियतं प्रयाति ।
गुणास्तु सौन्दर्यसखा भवन्ति
करोति रक्षां गुणिनां हि शक्तिः ॥ BC, IV.5

The other examples are as follows: IV.33, IV.36, IV.41, IV.43, IV.44, X.24, X.32, X.41, X.42, XI.9, XI.39, XIV.2, XIV.19, XIV.32 and XIV.55.

14. बुद्धि (इ. उ. उ. उ.) - We find eighteen examples of *Buddhi* variety of *Upajāti* in the present poem. The example of it is as follows:

जानामि जातो भवतस्तनूजो
धनूर्धरो भूमितले प्रसिद्धः ।
न कोऽपि वीरः प्रभुरस्ति जेतुं

तं साम्प्रतं यद्यपि तथ्यमेतत् ॥ BC, IV.14

The other examples are as follows: IV.22, IV.38, XI.1, XI.7, XI.15, XI.18, XI.28, XIV.9, XIV.11, XIV.14, XIV.17, XIV.22, XIV.38, XIV.45, XIV.46, XIV.48 and XIV.59.

The *Indravajrā* is preferred to be used in describing the beauty of a noble heroine or of spring like that of *Upajāti* metre. It is defined as it contains eleven syllables comprising of two groups of '*ta*" type joined to a '*ja*" group and two long syllables.

कामेन भोगे मनसः प्रवृत्तिः
भोगेन कामन्न मनोनिवृत्तिः ।
बम्भ्रम्यते प्राणिषु चक्रमेतत्
सर्गस्थितिश्चापि तयोश्चकास्ति ॥ BC, X.45

Further the Śārdūlavikrīḍita is preferred in the praise of a king"s valour.[२८]

शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ।[२९]

In praise of bravery of Kauravas and Pāṇḍavas, our poet has deftly used the *Śārdūlavikrīḍita* metre as follows:

धर्माधर्मयुताः शुभाशुभरताः सत्कर्मदुष्कर्मपाः
सत्यासत्यपथाश्रित्या बलयुता युद्धाय जातस्पृहाः ।
पुण्यापुण्यविपश्चित्रोऽत्र च यथासंख्यं समासोदिताः
वीराः पाण्डवकौरवा बत तदा संग्रामभूमिं गताः ॥ **BC, XIII.84**

In poetry admitting science, very long metres are of no use; in a work on science admitting poetry, the length of the metres (varies) with the sentiment. One well-versed in poetry should use *Anuṣṭup* metre in all works which are of the type

[२८] ST, p. 88

[२९] *Ibid*, III.22

of the *Purāṇas*, or which are didactic in nature, and aim at clear exposition.[३०]

पुराणप्रतिबिम्बेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु ।
उपदेशप्रधानेषु कुर्यात्सर्वेष्वनुष्टुभम् ॥[३१]

Following the same rule our poet has also appropriately used *Anuṣṭup* metre. The advice of inviting guests is given as follows:

गृहगतस्य सत्कारो विधेयो देववत्सदा ।
सर्वासामेव पूजानां पूजाऽतिथेर्महत्तमा ॥ BC, III.37

The description of the beauty of a noble heroine, acting as excitant of the Erotic Sentiment and (that of) spring or its concomitants, becomes grand when it is done in the *Upajāti* metre.[३२]

श्रृङ्गारालम्बनोदारनायिकारूपवर्णनम् ।
वसन्तादि पदङ्गश्च सच्छायमुपजातिभिः ॥[३३]

In the description of love-making sport of King Śāntanu and Satyavatī, the poet has skilfully applied the *Upajāti* metre as follows:

अनन्तरं तौ तिलतण्डुलाख्यं
परस्परालिङ्गनमन्वभूताम् ।
तां भावभूमिं समतीत्य भूयः
प्राप्तावुमौ दुग्धजलैक्यभावम् ॥ BC, X.29

Thus, the poet has appropriately used *Upajāti* metre in the poem. Further, it is said by Kṣemendra that at the end of a canto, the poet should use *Mālinī*, full of racy rhythm.[३४]

---

[३०] ST, p. 81

[३१] *Ibid*, III.9

[३२] *Ibid*, p. 84

[३३] *Ibid*, III.17

कुर्यात्सर्गस्य पर्यन्ते मालिनीं द्रुततालवत् ॥ [३५]

Following this rule, our poet has used *Mālinī* metre at the end of third, fifth, sixth, seventh, ninth, tenth, eleventh, tweleth, fourteenth, fifteenth, sixteenth, eighteenth and nineteenth cantos.

सुरतसुखसमुद्रे कामिनीदेहलभ्ये
रतिलहरिमनोज्ञे वासनावारिपूर्णे ।
भरतकुलमहीपो संयतात्मा रतात्मा
सततमवजगाहे कामवेगोडुपेन ॥ BC, XII.57

In describing the calamity of living abroad in the rainy season, *Mandākrāntā* excels others.[३६]

प्रावृट् प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते ॥[३७]

In describing the earth which has become beautiful because of rain, our poet has used *Mandākrāntā* metre as follows:

प्रायच्छाया नभसि जलदैः कामिकुन्तलाभैः
शस्यश्यामा खगरवकला पुष्पगन्धान्विता च ।
देवीयम्भूरपि न रुरुचे दाशकन्यास्वरूपे
नारीरत्ने प्रसतिमनसे भूमिपालाय तस्मै ॥ BC, VIII.6

One, who has obtained proficiency in the use of a particular metre through practice, should weave his composition in same. Regard for a special metre is seen even in the earlier writers. They display extreme beauty in the use of that metre and finish a composition (in a metre) other than the one in which they started. The diligence of Abhinanda is always focused in the *Anuṣṭup*. In the mouth of Vidyādhara the same metre is very effective like a magic pill. Pāṇini is

---

[३४] *Ibid*, p. 85

[३५] ST, III.19

[३६] *Ibid*, p. 87

[३७] *Ibid*, III.21

loveable by his charming *Upajāti* verses, just as a garden grows agreeable by its jasmine creepers which work unique wonder. There is some indescribable beauty in the *Vaṁśastha*, the royal umbrella (i.e. best) of metres, of lustrous gleam, by which the beauty of Bhāravi"s poetic fancy has been enhanced. The speech in the form of creeper, which climbs the *Vasantatilakā* and embraces it closely and has buds coming forth, looks bright in the garden of eloquence. The charming *Śikhariṇī* employed by Bhavabhūti and having its flow unimpeded, dances like a lovely pea-hen, at the advent of the rainy season. Kālidāsa"s *Mandākrāntā*, well in his hand, saunters like a mare of Kamboja country in the hands of a good trainer of horses. Rājaśekhara is famous on account of his *Śārdulakrīḍita* like a high-peaked mountain with its extremely steep ranges. Thus ancient poets, though using all the metres, had regard for a special one, as if for a particular necklace.[३८]

Metrical Blemishes

There are 1118 verses in *Bhīṣmacaritam*. The poet has appropriately used total 11 metres according to the descriptions and situations in the poem. In the present poem our poet has mostly followed that rule which optionally depicts that the last light syllable of the line of the verse is considered as the heavy syllable to fulfil the condition of the metre. In the 42nd verse of the fouth canto of the present epic, our poet has considerd the last light syllable as the heavy syllable to fulfil the condition of the *Upajāti* metre as follows:

नेत्रे सरोजैः रसना फलैष्च
गीतैः पिकानां श्रवणेन्द्रियं च ।
त्वग्वायुना घ्राणमनेकगन्धैः
तुतोष बुद्धीन्द्रियपञ्चकं च ॥ IV.42

Here the last light syllable of the first, second and the fourth quarter is '*ca*" which is short. Following the rule of *Upajāti,* our poet has considered these light '*ca*" as the heavy syllable to fulfil the condition of the metrics. The other

---

[३८] ST, III.27 to III.36, pp. 90-92

examples are: I.27, II.33, V.39, V.40, V.41, VII.19, VIII.18, IX.4, X.30, XI.7, XII.17, XIII.22, XV.9, XVII.42, XVIII.10, XIX.51, XX.10, XX.33

The usages of light syllable at the end should not be considered as the metrical blemishes as such.

Yati-doṣaḥ

The presence of the light syllable in the twelth syllable of the *Śārdūlavikrīḍita* secures its melody while sung. In the third quarter of the 52nd verse of the fourth canto of the present epic, the twelth syllable should be light. But it is not so and there is '*lā*" - a heavy syllable.

सच्छिष्यागमनं सुयोग्यगुरुलाभं लोकयन्तस्सुराः ।

Apart from this, the *Yati-doṣas* are found in the *Mālinī* metre also employed in the poem as:

गुरुचरणपरागं धारयित्वा ललाटे
नयनकमलयोः सन्धारयन्नश्रुबिन्दुन् ।
निज-जनक-दिदृक्षा-श्रृङ्खला-बद्धचेताः
कथमपि गुरुपार्श्वात्प्रस्थितो राजसूनुः ॥ **BC, V.52**

Though some metrical blemishes are found in the poem, our poet has remained successful in deliniating different sentiments appropriately with their *bhāvas* in the poem. In depicting the heart-touching sentiments like valour, pathos etc., our poet has not remained strictly into a square ped of round hole. In this regard it is correctly said that:

अपारे काव्य-संसारे कविरेकः प्रजापतिः ।
यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥[३९]

[३९] KP, *Vṛtti* of I.1

Tabular Presentation of Metres

Canto	Verses	Metres
First	1-49 50-51	*Vaṁśastha* *Viyoginī*
Second	1-49 50-51	*Dṛtavilambita* *Vasantatilakā*
Third	1-49 50-51	*Anuṣṭup* *Mālinī*
Fourth	1-50 51-52	*Upajāti* *Śārdūlavikrīḍita*
Fifth	1-51 52	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Sixth	1-68 69	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Seventh	1-60 61	*Dṛtaivlambita* *Mālinī*
Eighth	1-41 42	*Mandākrāntā* *Śārdūlavikrīḍita*
Ninth	1-84 85	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Tenth	1-44 & 46 45 47	*Upajāti* *Indravajrā* *Mālinī*
Eleventh	1-39 40	*Mālinī* *Upajāti*
Twelfth	1-56 57	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Thirteenth	1-83 84	*Āryā* *Śārdūlavikrīḍita*
Fourteenth	1-60 61	*Upajāti* *Mālinī*
Fifteenth	1-50 51	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Sixteenth	1-51 52	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Seventeenth	1-51 52	*Vaṁśastha* *Vasantatilakā*
Eighteenth	1-52 53	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Nineteenth	1-52 53	*Vaṁśastha* *Mālinī*
Twentieth	1-52 53-54	*Vaṁśastha* *Mandākrāntā*

The varieties of *Upajāti* metre:

1. *Kīrti*	IV.15, X.2, X.3, X.9, X.27, X.28, X.37, XIV.24	08
2. *Vāṇī*	IV.9, IV.10, IV.20, IV.35, IV.37, IV.39, X.22, X.30, XI.16, XI.37, XIV.12	11
3. *Mālā*	IV.18, X.29, XI.8, XI.24, XIV.1, XIV.20, XIV.39, XIV.42, XIV.53, XIV.60	10
4. *Śālā*	IV.2, IV.31, IV.34, IV.48, X.16, XI.6, XI.11, XI.20, XI.23, XI.26, XI.30, XIV.13, XIV.16, XIV.23, XIV.25, XIV.28, XIV.34, XIV.49	18
5. *Haṁsī*	IV.17, X.14, X.17, X.34, X.46, XI.4, XI.13, XI.14, XI.27, XIV.8, XIV.56	11
6. *Māyā*	IV.4, IV.7, X.31, X.40, XI.32, XIV.29	06
7. *Jāyā*	IV.13, IV.21, IV.40, X.10, X.11, X.44, XI.5, XI.34, XIV.10, XIV.36	10
8. *Bālā*	IV.3, IV.12, IV.16, IV.19, IV.24, IV.28, IV.29, IV.42, X.12, X.23, X.36, X.38, XI.19, XI.21, XI.35, XI.36, XIV.4, XIV.26, XIV.27, XIV.50, XIV.51, XIV.57, XIV.58	23
9. *Ārdrā*	IV.1, IV.26, X.4, X.5, X.6, X.7, X.13, X.18, X.26, XIV.5, XIV.6, XIV.7, XIV.18	13
10. *Bhadrā*	IV.45, IV.47, X.21, X.35, X.43, XI.17, XIV.3, XIV.21, XIV.31, XIV.37, XIV.41, XIV.43, XIV.52	13
11. *Premā*	IV.6, IV.8, IV.11, IV.23, IV.30, IV.50, X.1, X.8, X.15, X.19, X.20, X.25, X.33, XI.2, XI.10, XI.12, XIV.30, XIV.35, XIV.40, XIV.44	20
12. *Rāmā*	IV.25, IV.27, IV.32, IV.46, IV.49, X.39, XI.3, XI.22, XI.25, XI.29, XI.31, XI.38, XIV.15, XIV.33, XIV.47, XIV.54	16
13. *Ṛddhi*	IV.5, IV.33, IV.36, IV.41, IV.43, IV.44, X.24, X.32, X.41, X.42, XI.9, XI.39, XIV.2, XIV.19, XIV.32, XIV.55	16
14. *Buddhi*	IV.14, IV.22, IV.38, XI.1, XI.7, XI.15, XI.18, XI.28, XIV.9, XIV.11, XIV.14, XIV.17, XIV.22, XIV.38, XIV.45, XIV.46, XIV.48, XIV.59	18

The varieties of *Vaṁśastha* metre:

1. *Vairāsikī*	XV.1, XV.25, XV.46, XVI.7, XVI.21, XVI.29, XVII.12, XVII.25, XVII.40, XVIII.19, XVIII.26, XVIII.33, XVIII.49, XVIII.51, XIX.8, XIX.26, XIX.29, XX.13, XX.22, XX.27, XX.28	21
2. *Ratākhyānakī*	XV.37, XV.47, XVI.10, XVI.17, XVI.20, XVI.23, XVI.25, XVI.34, XVI.38, XVI.44, XVII.32, XVII.38, XVIII.3, XVIII.6, XVIII.11, XVIII.15, XVIII.20, XVIII.37, XIX.9, XIX.36, XIX.41, XIX.49, XX.26, XX.42, XX.47, XX.48	26
3. *Indumā*	XV.9, XV.19, XV.36, XV.50, XVI.33, XVII.3, XVII.7, XVII.29, XVIII.32, XVIII.42, XVIII.45, XIX.5, XIX.42, XIX.43, XX.4, XX.6 XX.16, XX.25	18
4. *Puṣṭidā*	XV.4, XV.5, XV.13, XV.14, XV.16, XV.20, XV.27, XV.33,	41

	XV.42, XV.43, XV.45, XVI.8, XVI.9, XVI.18, XVI.27, XVI.31, XVI.41, XVI.50, XVII.5, XVII.13, XVII.22, XVII.37, XVII.46, XVII.47, XVIII.22, XVIII.28, XVIII.31, XVIII.35, XVIII.36, XVIII.43, XVIII.44, XVIII.46, XIX.15, XIX.23, XIX.37, XIX.38, XX.8, XX.19, XX.34, XX.36, XX.45	
5. *Upameyā*	XV.2, XV.7, XV.8, XV.12, XV.35, XVI.32, XVII.44, XVIII.8, XVIII.14, XVIII.17, XVIII.25, XIX.1, XIX.46, XX.3, XX.9, XX.12, XX.46	17
6. *Saurameyī*	XVI.2, XVI.3, XVI.35, XVI.43, XVII.15, XVII.17, XVII.21, XVII.51, XVIII.5, XVIII.47, XIX.10, XX.2, XX.40, XX.49	14
7. *Śīlāturā*	XV.21, XV.40, XVI.5, XVI.36, XVII.8, XVII.16, XVII.33, XVII.39, XVIII.13, XVIII.34, XIX.13, XIX.25, XIX.30, XIX.32, XIX.48, XX.15	16
8. *Vāsantikā*	XV.15, XV.22, XV.26, XVI.26, XVI.30, XVI.46, XVI.48, XVII.6, XVII.23, XVII.28, XVII.35, XVII.42, XVII.43, XVII.45, XVII.49, XVIII.2, XVIII.9, XVIII.12, XVIII.18, XVIII.21, XVIII.30, XVIII.38, XVIII.39, XIX.7, XIX.11, XIX.24, XIX.31, XX.32, XX.33, XX.38, XX.41, XX.43	32
9. *Mandahāsā*	XV.3, XV.18, XV.28, XV.29, XV.48, XVI.19, XVI.28, XVII.24, XVII.26, XVII.34, XVIII.1, XVIII.41, XIX.28, XX.17, XX.23, XX.35	16
10. *Śiśirā*	XV.34, XV.38, XV.41, XV.44, XVI.42, XVI.45, XVI.51, XVII.30, XVII.31, XVII.36, XVII.48, XVII.50, XVIII.4, XVIII.40, XVIII.48, XVIII.50, XIX.16, XIX.17, XIX.20, XIX.33, XIX.39, XIX.47, XIX.51, XX.10, XX.31, XX.44, XIX.50	27
11. *Vaidhātrī*	XV.6, XV.23, XV.30, XVI.6, XVI.49, XVII.1, XVII.14, XVII.19, XVIII.7, XVIII.16, XIX.2, XIX.19, XIX.44, XX.1, XX.7, XX.11, XX.18, XX.21, XX.30, XX.39	20
12. *Śaṅkhacūḍā*	XV.24, XV.39, XVI.12, XVI.16, XVI.24, XVI.37, XVII.4, XVIII.29, XVIII.52, XIX.3, XIX.6, XIX.21, XIX.27, XIX.35, XIX.50, XX.37, XX.51	17
13. *Ramaṇā*	XV.31, XVI.11, XVI.13, XVI.47, XVII.9, XVII.11, XVIII.10, XVIII.24, XVIII.27, XIX.12, XIX.18, XIX.34, XIX.45, XX.14, XX.24, XX.29	16
14. *Kumārī*	XV.10, XV.11, XV.17, XV.32, XV.49, XVI.1, XVI.4, XVI.14, XVI.15, XVI.22, XVI.39, XVI.40, XVII.2, XVII.10, XVII.18, XVII.20, XVII.27, XVII.41, XVIII.23, XIX.4, XIX.14, XIX.22, XIX.40, XX.5, XX.20, XX.52	26

CONCLUSION: From the above study it is clear that the poet is skilful in making the use of various metres. The present epic begins with the *Vaṁśastha* metre and ends with the *Mandākrāntā* metre. In total 11 cantos (*viz.*, I, V, VI, IX, XII, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX), the poet has employed *Vaṁśastha* metre, whereas in 04 cantos (*viz.*, IV, X, XI, XIV), the poet has used *Upajāti metre*. In the entire epic, only one example and the usage of the metre *Indravajrā* is found and it is X.45. Apart from this, our poet has employed *Dṛtavilambita, Anuṣṭup, Mandākrāntā* and *Āryā* metres also in the cantos second, third, seventh, eighth and thirteenth respectively. Out of 20 cantos, we find 13 cantos (*viz.*, III, V, VI, VII, IX, X, XI, XII, XIV, XV, XVI, XVIII, XIX) ending with the *Mālinī* metre. While only 03 cantos (*viz.*, IV, VIII and XIII) get over with *Śārdūlavikrīḍita* metre and 02 cantos (*viz.*, II, XVII) end with *Vasantatilakā*. First canto and twentieth canto end with *Viyoginī* and *Mandākrāntā* metres respectively. The most striking feature of the present epic is that our poet has very skilfully and aptly employed fourteen varieties of *Vaṁśastha* metre in union with the *Indravaṁśā* metre as well as fourteen varieties of *Upajāti* as depicted by Kedāra Bhaṭṭa in his *Vṛttaratnākara*. Thus, it can be righly concluded that the *Vaṁśastha* and *Upajāti* metres with their manifold varieties have remained the poet"s favourite metres.

Lastly to say, metre is an essential ingredient of a *Mahākāvya* and thus occupies a significant place. It serves as garments of the ideas presented by the poet; just as variety of people use variety of garments for the different occasions, similarly the metres also change in the poetry as there is change in the subject-matter. The use of single metre in the poem makes the poem boredom and monotonous for the connoisseurs. Whereas the use of various metres in the poem makes it more interesting and beautiful. Thus we find different metres employed by Hari Narayan Dikshit in the epic *Bhīṣmacaritam*.

Competences and Skills for Librarian in the Electronic Era

Ravindra Suryakant Kale*

In the Era of Information Communication Technology, information plays a vital role in the growth of society. Today information is required in every aspect of life like railway reservation to the space technology. Those countries, who have the information, about other information, are dominating poor countries.

The invention and introduction of new communication technology in the field of communication has opened new opportunities in a bigger way in the information communication area. Besides this, the desktop/laptop computers which are available at an affordable price also make a great impact on access to information at home, office and during travelling.

With the help of Information technology and their new inventions in communication and Information, the technology changes the whole scenario. The new information and communication technology and Computers play a multifunctional role in information handling-information acquiring, creation, duplication, storage, access, distribution and preservation. The presentation has become more easy and possible accurate manner.

The Universe of knowledge has been growing extremely, due to the new technologies and the Internet. The role of the librarian has also changed from custodian of the materials to knowledge Manager, the knowledge disseminator. He/she is more depending upon new types of equipment and technologies i.e. Internet, e-resources like e-books, e-journals/magazines, e-database etc. The expectation from the librarian towards managing and disseminating the print and non-print material has been increased from society. The new printing technology

* Librarian, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

and equipment to digitize the material makes a great impact on the growth of the universe of knowledge, every day millions of the webpages, e-resources have been published on the www web in various subjects. It is very difficult to know all of them and access them by the researcher or the needed persons within time.

In such a situation, the role of the librarian has become more important and crucial in terms of five laws of Library Science stated by Dr.S.R. Ranganathan. To access and to provide the right information to the right person at the right time is most important for the information professionals. Today, we have entered into the information age where easy availability and easy accessibility of information is the prime concerned due to the rapid development of the technology and electronic publishing in getting a tremendous impetus. e-report, e-journals, e-books, e-database etc. are some of the electronic information resources.

Competencies and Skills required for LIS Professionals:

What is a competency?

- Competencies refer to skills or knowledge that leads to superior performance.
- These are formed through an individual/organization"s knowledge, skills and abilities and provide a framework for distinguishing between poor performances through to exceptional performance.
- Competencies can be applied at the organizational, individual, team, and occupational and functional levels.
- Competencies are individual abilities or characteristics that are key to effectiveness in work.
- Competencies are the characteristics of a manager that lead to the demonstration of skills and abilities, which result in effective performance within an organizational area. [४१]

[४१] (http://www.carltonglobal.com/samplelesson_HR.pdf) access on 01-01-2012.

What is meant by Skill :

- An ability and capacity acquired through deliberate, systematic, and sustained effort to smoothly and adaptively carryout complex activities or job functions involving ideas (cognitive skill, things (technical skills), and/or people (interpersonal skills). See also competence.[৪২]

Today in the age of information era the role of the librarian has been changed from the custodian to the preservation, organizer to disseminator of information of various forms from clay tablets to various electronic formats. S/He nowadays, recognized as an e-librarian, libraries are well recognized by 'Cyber Library" and librarian known as a Cybrarian.

Library and information professionals have been provided access to information to its clientele as per the five laws of Library Science stated by S.R. Ranganathan. and in the R & D organization in a proactive manner.

The information explosion has changed the entire information scenario in the world. The growth of the literature is so rapid that no one can control it. All the published literature can not be affordable by any library or it can not be possible to acquire all the published information in one library due to time, space and money constraint.

The role of a librarian is in the electronic era is most significant. The role of the librarian remains the same as earlier they were doing manually as information gathering, storage, retrieval and dissemination but in this Electronic Era the ICT equipment like computer smooth the progress of an entire process in digital form or in the Electronic form. the process of the collection development and organization of knowledge, storages, preservation, archiving of knowledge and information retrieval are stored in 0 and 1 called binary code which is the key of successful implementation of digital library or electronic library, it is essential

[৪২] (http://www.businessdictionary.com/definition/skill.html#ixzz3EMo4ZMC5) access on 01-01-2012.

that LIS professionals are well trained and possess requisite knowledge and skills in this respect.

Competencies and Skills:

1. **Paradigm Shift:** We should always be aware of the bout the new technologies (ICT) in our field, change and adopt new technologies, take the advantage of ICT and to provide better services to our users. e.g earlier computerization in the library opposed by many LIS Professionals and staff.

2. **Flexibility with new technology:** LIS professionals including staff should take the training of new technology and adopt in the library for user and service point of view.

3. **Always Proactive:** Do your work in a well-planned manner? Maintain daily 'to do work" diary. Make planner for the weekly, monthly and yearly activities of the library, organization and users with date and duration like stock verification for library project of an organization or research project during the year, so you can get the idea about the work. So you can provide well-planned quality service to your user knowing their projects and research needs.

4. **Personal Development:** You have to develop excellent communication skills, constantly update personal knowledge regarding the latest development in the LIS field and in the field or subject related to your organization or your end-user.

5. **Develop qualities** like politeness, humbleness, soft-spoken, and approachable behaviour.

6. **Develop strategies:** Cultivating the reading habits among the younger users converts the non-users as in the active users etc.

7. **Technical Knowledge required** :

   7.1 Operating systems - Windows, UNIX, LINUX.

   7.2 World processing, Graphics, Spreadsheet & Presentations.

7.3 Database Management Systems including the skills in Bibliographic Database Management Systems.

7.4 General purpose programming, Networking

7.5 Web page Development and Content Management

7.6 Information Retrieval software for online, CD-ROM and Internet.

7.7 Library Management software packages, Digital Library Tools.

7.8 Technological facilities and resources (computer, online catalogues, websites, LANs file servers etc.)

8. Open Access: knowledge of the OA e-resources, make institutional repository or digital library or website of the organization and make a database of published literature of organization, staff and the students.

9. Knowledge of various resources including print and non-print materials.

10. Financial Resources Management.

11. Human Resources Management

Conclusion:

The Role of the librarian in the digital or electronic era hS become more important. The information explosion and beyond the control of the information overflowing create lots of problems. No one stands alone library in the world acquired all the published information. Billions of web pages, blogs, e-journals, e-books, e-database and so on. E-resources are published every day and available on the web. But the users are not able to search the required information. They heavily depend upon the google and other search engines. Most of the user is not getting their required information on the web. The information available on the net is free always not available. Users find some important information on the net but the information provider generally asks money in Pound, Dollar or in Euro. In such a situation the Librarian can help the users with their special skills and knowledge regarding various resources in the form of printed and non-printed.

Most of the users are having computer knowledge. They are easily handling it. The librarian provides orientation regarding the resources available in the library and outside the library by providing links, on the library website of various database and e-resources subscribed by the library, by a blog and by using the social networking site. This helps the user a lot. Libraries and librarian should be approachable on the web (Online) and available 24 x 7 for the betterment of our country"s progress. In the modern era the librarian is known as e-Librarian, Cybrarian, Digital Librarian and library is known as a cybrary, digital library, virtual library, and library without wall etc.

The role of the librarian has changed in the digital library era. Each and every librarian has to acquire new skills required for developing and managing the digital libraries. The library and information professionals are required to acquire such knowledge and skills. It is today"s need and if we fail to do so then the people will acquire our place which is not a good sign for the pure LIS profession.

REFERENCES

1. http://www.carltonglobal.com/samplelesson_HR.pdf) access on 01-01-2012.
2. (http://www.businessdictionary.com/definition/skill.html#ixzz3EMo4ZMC5) access on 01-01-2012.

शोधज्योतिः
ISSN-2350-0700

Nutrition in Sports

Dr Jayeshkumar D. Mungara*

Introduction

Good nutrition is important, especially among professional athletes. Any type of sports put immense stress on the body. The demands of any physical activity cannot be met without ramping up your diet. In a day, an average person has to consume 2000 to 5000 calories, depending on the gender and level of activities. An athlete requires more calories per day to achieve optimal health and performance. Simply put, the nutrition needs of an athlete are different from an average person. In today's post, we are outlining the impact of nutrition in sports.

Performance

Ever wonder why you feel exhausted, fatigued, and irritable when you're hungry? When the body is not getting the nutrients it needs to keep up with your physical demands, the energy level goes down. The same thing goes for athletes who are not sticking to a healthy diet.

The body of an athlete needs sufficient carbohydrates to prevent muscle fatigue and stabilize blood sugar and glycogen levels in the muscles. Beneficial fats are converted into fuel, energizing the body and improving endurance. Protein is needed to build new muscle tissues and boost energy. Depriving your body of balanced meals when you are an athlete will affect your performance.

Weight

Proper nutrition coupled with a fit, healthy lifestyle is the best way to control weight. Proper weight is critical for athletes. Excess weight could slow the body

* Assit. Professor In Physical Education, Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

down, affect endurance, and cause a variety of health problems. It is important for athletes to maintain a normal weight to achieve optimum health and performance.

According to the American College of Sports Medicine, the best types of foods for athletes are green, leafy, and high-fiber vegetables, fruits, legumes, and whole grains. Choosing lean protein and low-fat dairy also contribute to a healthy weight. If you are an athlete and you want to keep your weight in check, we recommend working with a licensed dietician. A dietician will develop the right meal plan customized according to your needs.

Hydration

Staying hydrated is critical for athletes. The body loses vital fluids through perspiration and breathing. It the body is not getting enough fluids, the muscles start to weaken. You are increasing your risk of dehydration if you do not drink up. Water lubricates the muscles and helps cells transport nutrients throughout the body. So drink up especially if you are engaged in an intense? Drink more if you are training regularly.

Recovery

The nutrients from the food you eat help heal the body from the usual strains that come with training. When you are eating right, the body bounces back to its old self more quickly. How? Essential vitamins and minerals promote cell repair, cell regeneration and healing.

Carbohydrates and protein aid in muscle growth and repair. After training, you want to replace the carbohydrates you lost to ensure speedy muscle recovery. That said, the portion of carbons and protein must be balanced and adjusted depending on the intensity and type of sport. Again, we recommend working with a licensed dietician to develop a customized meal plan for you.

Importance of Nutrition in Endurance Sports

Firstly, by a "recovery meal" we mean food eaten within approximately 30 minutes of finishing a training session or race, which is vitally important for replenishing your muscular energy reserves, preventing injuries and helping

training adaptation. A recovery meal should contain both carbohydrates and proteins.

Secondly, a recovery meal will have no impact on your weight provided it is eaten within the 30- minute window after finishing your training session. This is because it merely balances out the number of calories you have consumed during such prolonged exertion. So, what should you eat?

- Your carbohydrates should be fast-absorbing sugars found in foods with a moderate-high glycemic index (white rice crackers, white rice or white bread, marmalade, fruit and sugars);
- High-quality proteins ensure muscle repair and adaptation: it only takes 10 g of protein to stimulate protein synthesis, but the best effect comes from 20 g of protein: the ideal strategy is to organize your training sessions so that you can eat your main meal afterwards to take in the ideal quantities.

Thirdly, your post-exercise/race meal helps reduce muscular inflammation and aids recovery ready for your next training sessions. As has already been pointed out, a meal containing a balanced amount of carbohydrates and proteins or a ready- repaired recovery drink can keep down any rise in cortisol levels (that causes muscular inflammation), so that your muscles recover better.

Here are some tips to maintain your routine schedule for the diet:

a. **Make your recovery meal part of your routine.** Make sure you eat a balanced recovery meal or, alternatively, a ready-prepared recovery drink immediately after training or racing.

b. **Do not underestimate the benefits of a recovery meal.** You are almost certainly not a professional athlete, who can afford to rest for hours after intensive training, so you must learn how to manage your energy resources and your body as effectively as possible. A simple meal can be the difference between an excellent or terrible training session the day after a tough workout.

c. **Rehydration is another aspect of recovery you cannot afford to overlook:** on average, you need to drink approximately 125-150% of the amount of fluids lost during training, which means that if you lose 1 kg in weight you need to drink approximately 1.25-1.5 L of fluids over the next few hours after training.

d. **Avoid do-it-yourself solutions**. You can buy a ready-made drink that is true: you have read what to eat and how to resist, all well and good. But unless you are a nutritionist, you will not know how your body responds to certain stimuli and you will not know how many calories you consume after certain types of training. So before starting your endurance program, talk to a nutritionist about your goals and, with your training plan at hand, together you can devise a nutritional programme tailor-made for your specific requirements.

Reference

- Recipe Nutrition – extends USDA database with friendly names for common ingredients, recipe nutrition calculator and additional specialized ingredients
- German Nutrition Data with the fast search on www.lexolino.de
- USDA National Nutrient Database for Standard Reference Search By Food
- USDA National Nutrient Database for Standard Reference Nutrient Lists Search By Nutrient

Yoga for Athletes

Rekhaben H. Kachadiya*

Introduction

Yoga is a science; it is the balance between the three H energies 'head' (intellect), 'heart" (emotion) and 'hands" (action). *Yoga* is beneficial for everyone and can be practised to enhance various activities including intense physical exercise. As a triathlete, I find that incorporating *Yoga* into my training schedule brings balance, it assists in performance, in avoiding injuries and in relaxing the mind.

Through a triathlon training program, there are some recoveries days off and I find that practising gentle *Yoga* on those days helped me calm down, stretching my muscles and relaxing without feeling anxious that I didn"t train myself on those days for the upcoming event (the Sydney Triathlon).

There are many types of *Yoga* but I believe the most beneficial for the improvement of intense exercise are *Hatha Yoga* and *Yoga Nidra*.

Definitions

Hatha Yoga is the science of body purification and awakening of pranic energy to bring body purification and mental stability. It is based on ancient tantric even though it was developed from the 6th century AD.

Yoga Nidra is also based on ancient tantric theory. It is a relaxation tool that brings your conscious on the borderline of awakened and sleeping state. It can be used to remove the subconscious program (for example bad habits) and reprogram by using visualization.

* Assistant Professor (PTI), Shri M. M. Ghodasara Mahila Arts & Commerce College, Junagadh.

Benefits

The benefits of *Hatha Yoga* and *Yoga Nidra* are:

- improvement of concentration and focus which is much needed for excellence in any sport competition
- control of thoughts and emotions that could interfere with concentration
- peaceful and stability of the mind for a healthy and stable body
- increase body awareness for better performance, knowing your limits to avoid injuries which is the athlete"s worst nightmare
- improve the flexibility and strength of the body
- relaxation and gentle asanas for recovery
- balance of the body and mind essential for stability to handle competition nervousness.

Which practice for what purpose

Hatha Yoga

1. **Asanas**

Asanas are body posture maintained in a relaxed manner even if the posture is physically demanding. It is a great practice to enhance physical performance because it builds strength and stamina. These postures may be practised as a warm-up, to prevent an injury, to strengthen, to do a physical check of your body, to assist in the recovery stage of your body and to prepare yourself for meditation.

Asanas have numerous beneficial effects for athletes from strengthening a particular body part to improving the efficiency of internal organs.

As an example practising *Paschimottanasan* (full forward bend) encourages full stretch of the legs, stretch of the back, arms, purification of the nadis (energy channels) and improvement of their function, activation of the *kundalini* (dormant energy), pressure on internal organs which helps the process of the digestive system.

Or again, practising *Garudasan* (eagle pose) increases blood supply to all the muscles of arms and legs. I personally used this asana to strengthen my ankles

because they do get a lot of stress from running. Another positive point with *Garudasan* is that it is a balancing pose, really good for concentration and focus.

2. Pranayama

Pranayama means 'control of *prana* (the vital force), it is a breathing control technique of this energy. With the practice of *pranayama*, all the *chakras* (psychic energy centres) are awakened. It can cure physical disorders and increase the functioning of the brain. It is a simple process but should be practised under the guidance of a teacher because if it is not practised properly it can have negative effects.

Athletes require a high-quality focus and concentration, and a healthy body. *Pranayama* can improve those qualities if it is practised regularly. For example, *Amrit pranayama* (deep belly breathing) improves the focus tremendously and increases vital energy. Each incoming breath brings fresh Universal energy into the body"s system and remains stored in the cells of the body. Each outgoing breath carries away waste and bad thoughts from the body"s system.

3 Mudras

Mudras are psychic gestures showing a particular state of consciousness, emotion or attitude. It can alter a state of mind, thoughts and emotions to help with the control of the mind, with concentration and focus. *Mudras* are used during asanas and breathing exercises.

4. Bandhas

Bandhas are energy locks used to control the flow of *prana* and therefore balance the energy in the body which enhances performance. It has the same benefits as *mudras*. *Bandhas* are used during the breathing exercise.

5. Shatkarmas

Shatkarmas are cleansing techniques to purify the body. These are specifics and I cannot imagine an athlete practising them as part of his/her training program because it could affect other aspects of their training eg. what if it makes him/her sick. The exception may be for *agnisardhouti* (contraction and release of the abdomen towards the spine) as it is easy to perform: this cleansing method

increases the circulation of blood to the digestive organs and takes away impurities, improving the efficiency of all organs.

Yoga Nidra

(a) Relaxation

Yoga Nidra is a process of complete mental and physical relaxation. It brings meaningful rest while revitalizing the body and mind. After weeks of intense training and just before an important event, athletes could practice *Yoga Nidra* to control their nerves and emotions and be able to rest before the event. It would also bring greater mental strength and self-confidence. All they need to do is lie down in savasana (the corpse pose) and listen to the instructions of a *Yoga Nidra* CD (all other senses should be inactive), it takes about 30-40 minutes.

(b) Visualization

Yoga Nidra can be used as a visualization process of the past by purifying the memory, reinforcing the best from past performances, or changing bad habits that are automatically reoccurring in the present.

Visualization can also influence the boosting of confidence in future events and faith in the athlete"s abilities to face challenges or again to project an event.

Conclusion

I am positive that *Hatha Yoga* and *Yoga Nidra* would influence athletes performance and would be of great help to keep stable general health and stable mind. From personal experience, what I find difficult is to fit Yoga into an already intense training program but knowing the beneficial effects, I would recommend anyone taking on a sporting challenge to practice Yoga to strengthen, relax, prevent injuries and be able to enjoy the challenge with great confidence.

Reference:

1. The Runner's *Yoga* Book: A Balanced Approach to Fitness 1 Jun 1990.
2. The Athlete's Guide to Yoga: An Integrated Approach to Strength, Flexibility & Focus (Mountaineers Outdoor Expert) 15 Dec 2007.

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुनरीक्षिता सन्दर्भिता शोधपत्रिका

A Peer Reviewed Research Journal of Shree Somnath Sanskrit University

शोधज्योतिः

ŚODHAJYOTIḤ

शोधलेख प्रेषण हेतु दिशानिर्देश –

शोधज्योतिः (ISSN : 2350-0700) श्रीसोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालय की पुनरीक्षिता सन्दर्भिता वार्षिकी शोधपत्रिका है। शोधज्योति में प्रमुख रूप से वेद, वेदाङ्ग, साहित्य, धर्म, दर्शन, संस्कृति, योग, आयुर्वेद एवं अन्य प्राच्यविद्या से सम्बन्धित संशोधनपरक शोधलेखों का प्रकाशन किया जाता है। इस शोधपत्रिका में शोधलेख प्रकाशन हेतु अधोलिखित नियमों का पालन करना आवश्यक है –

- शोधज्योति में प्रकाशनार्थ प्राप्त शोधलेखों का पुनरीक्षित सन्दर्भित मूल्याङ्कन (double blind peer review) कराने के पश्चात् ही शोधलेख प्रकाशित किये जाते हैं। अतः विद्वान् लेखकों से निवेदन है कि वे मूल्याङ्कन की कसौटी पर खरे उतरने वाले शोधलेखों को ही प्रेषित करें, जिनमें शोध-प्रविधि का प्रयोग नहीं किया गया है, ऐसे लेखों को प्रकाशित करना सम्भव नहीं होगा।
- शोधलेख मौलिक एवं अप्रकाशित होना चाहिये। किसी अन्य विद्वान् के ग्रन्थ अथवा बौद्धिक सम्पदा की नकल करके शोधलेख भेजना साहित्यिक अपराध तथा अपनी प्रतिभा का हनन है।
- शोधलेख में लेखक का निष्कर्ष सुसङ्गत, प्रमाणिक एवं तथ्यों पर आधारित तथा शास्त्र परम्परा से पोषित होना चाहिये।
- शोधलेख न्यूनतम दो हजार से तीन हजार (२०००-२५००) शब्द सीमा से युक्त होना चाहिये।

- शोधलेख में अपने कथन या निष्कर्ष को पुष्ट करने के लिये न्यूनतम १५ से अधिक प्रमाण देने चाहिये तथा शोधलेख के अन्त में स्वकीय शोधलेख में प्रयुक्त सन्दर्भ ग्रन्थों की सूची (ग्रन्थ नाम, व्याख्याकार/सम्पादक आदि, प्रकाशक, प्रकाशन वर्ष सहित) अवश्य सम्मिलित करें।
- विद्वान् लेखकों से आग्रह है कि टङ्कण के उपरान्त संशोधन करके अपने शोधलेख को प्रकाशनार्थ प्रेषित करें, जिससे शोधलेख शुद्धतम रूप से प्रकाशित किया जा सके।
- शोधलेख टङ्कण करते समय देवनागरी लिपि हेतु "Arial Unicode MS" (फोण्ट साइज-११) तथा रोमन् लिपि हेतु "Times New Roman" (फोण्ट साइज १२) फोण्ट में A4 साइज में टाइप कराया जाये। टङ्कण के उपरान्त शोधन करके ई-मेल से प्रेषित करें। ईमेल का पता है- shodhjyoti@gmail.com
- ईमेल के साथ-साथ लेखक को अपने शोधलेख की हार्ड कॉपी प्रेषित करना भी आवश्यक है जिससे मूल्याङ्कन के लिये शोधलेख प्रेषित किया जा सके।
- शोधलेख के आरम्भ में लेखक का नाम, पद, पत्रसङ्केत, दूरभाष क्रमाङ्कः और ई-मेल-सङ्केत अवश्य लिखा हुआ होना चाहिये।
- शोधलेख में पादटिप्पणी एवं ग्रन्थसूची हेतु सामान्यतः APA शैली का अनुसरण किया जाना चाहिए।
- शोधलेखों के प्रकाशन के विषय में श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालय का निर्णय अन्तिम रहेगा।
- शोधलेख प्रेषित करने हेतु पत्र सङ्केत –

सम्पादक – शोधज्योति

श्रीसोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालय

राजेन्द्र भुवन मार्ग, वेरावल – ३६२२६६,

जिला – गीर सोमनाथ, गुजरात

ई-मेल - shodhjyoti@gmail.com

Shree Somnath Sanskrit University

Rajendra Bhuvan Road, Veraval, Gujarat - 362 266 (INDIA) Ph.: 02876-244532

E-mail : shodhjyoti@gmail.com

Website : www.sssu.ac.in